

ЗА ПРОИЗХОДА И ИСТОРИЯТА НА ДВЕ ДУМИ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Борис Парашкевов

Заемките проникват обикновено не с цялата си многозначност, а най-често с едно и по-рядко с повече от значенията си. С течение на времето една част от заемките или от заетите значения могат да останат и да изчезнат. Друга част обаче може не само да се утвърди, но и да развие значения, липсващи в езика-първоизточник. Изясняването на настъпилите промени в семантиката на дадена заемка е особено важно, когато новото значение се явява решаващ фактор за утвърждаването ѝ, а понякога дори създава реални предпоставки за по-нататъшната ѝ миграция. По този начин се получава не само ясна представа за пътя на разпространението на една лексикална единица, но се отчита правилно и ролята на езика-посредник. По-долу ние разглеждаме две заемки от турски, които в български при различни обстоятелства развиват съвсем нови значения.

1. В турски *кари* има следните значения: 1. врата, порта; 2. правителствено учреждение; 3. служба, длъжност; 4. дом, в който служи прислужник; 5. в игра на табла два или повече пула¹. С първото си значение тази дума е преминала в български — *капия*, сърбохърватски — *карија* и унгарски — *кари*. В български това значение е остаряло и е запазено изключително като название на исторически обекти, напр. *Хисар капия* в Пловдив. Освен него Геров посочва а) къща на големец, дворец; б) сграда, в която е управлението на един град и самото управление; в) калъпът, в който стои нож, ножница². Първите две значения, явно възникнали под турско влияние, отдавна са излезли от употреба. По-голям интерес представлява последното, посочено и от Дювернуа³, както и от Речника на съвременния български книжовен език и Българския тълковен речник⁴. То няма съответствие в турския език, нито пък стои в някаква семантична връзка с останалите значения. Но то ни напомня една друга дума, означаваща 'ножница', а именно *капия*, заето от тур. *kip* със същото значение. (Формата *капия* свидетелствава, че *kip*

¹ A. Seydi, Resimli yeni türkçe lügat, Istanbul, 1929, стр. 594; I. Alâettin, Yeni türk lügati, 1930, стр. 495.

² Н. Геров, Ръчник на българският езикъ, ч. II, Пловдив, 1895, стр. 933.

³ А. Дювернуа, Словарь болгарскаго языка, Москва, т. I, 1888, стр. 933.

⁴ Речник на съвременния български книжовен език, София, т. I, 1955, стр. 584; Български тълковен речник, София, 1963, стр. 300.

е заета не в именителен падеж, а с притезителното окончание — в изафетни конструкции от типа *kañs kñp.*) Нашите тълковни речници не я споменават, но я срещаме в някои чуждоезикови и специални речници¹. Голямата фонетична близост на *капия* и *капия* несъмнено е повлияла за възникването на новото значение на *капия*. Известна роля при този процес е изиграла и формата на фигурите в играта на табла, върху които се правят капии. Само така можем да си обясним възникването на специфичното за български език значение на *капия* — 'ножница'. В съвременния език то вече е остаряло, но преди това е послужило от своя страна като изходна база за развиване по метонимичен път на най-новото значение на *капия*: 'вид месеста чушка с коническа форма' (БТР, стр. 300). Това личи ясно от описанието на този вид чушки, дадено от П. Попов и Ст. Христов: „Плодове висещи, продълговато-сплеснати по надлъжната ос във форма на капия, откъдето носи името си“². Употребата на това название в градинарската терминология засвидетелствувахме за пръв път в книгата на П. Буббов, Ръководство по зеленчарство: „Сортове пипер... б) Лют... 8) Арнаутски (капий) доста лют“³. Първоначално то се използва за обозначаване на определени сортове: „...всяка местност си е изработила свои сортове. Например: Пипер — „Калинковски“ „Мариновски“ „Куленски“ „Кози рога“ „Капий“ „Капий пловдивски“⁴, а по-късно се налага като определен тип. Според П. Попов тип 'капия' са сортовете „черен лют“ и „гороглед“⁵. В разговорния език *капия* навлиза не като сорт, а като видово понятие, противопоставяйки се на 'долма', 'сиврия', 'камби', 'шишки', срв. и в съвременните готварски книги: „Избират се здрави червени капии... Червени капии със зеле“⁶.

От български градинари *капия* с последното значение бива пренесена в Чехословакия. През 1959 год. К. Хора⁷ употребява с подходящо пояснение каріја като съответствие на новото значение на българ. *капия*. Днес вече срещаме етикети от типа „*tavený sýg s karíí 40%*“⁸, което свидетелства за утвърждаването на думата каріја в чешкия език.

В Академичния речник на сърбохърватския език⁹ е приведен следният пример за областна употреба на каріја в преносен смисъл: „Каріја ћи једна!“ Тук обаче се касае за друга дума, а именно за заемка от турски *kahpe* (от ар. *qahbā*) 'развратница, проститутка', което през *kahpe* (ср. р.) и *kahpíja* (ж. р.) дава каріја 'bludnica, kurva; rokvaenjak'¹⁰.

Вероятно от *kahpe* води началото си и употребяваната изключително в разговорния език българска дума *капия* в значението 'човек с несериозно държание, оригинал, чешит', срв. в изрази като 'Той е голяма капия'.

¹ Срв. С. Чукалов, Пълен руско-български речник, София, 1945, стр. 408, под 'ножны'; Речник на чуждите думи, София, 1964, стр. 267; Л. Нанов, Български синонимен речник, София, 1963, стр. 312, под 'ножница'.

² П. Попов, Ст. Христов, Градинарските пипери в България, София, 1949, стр. 16.

³ П. Д. Буббов, Ръководство по зеленчарство, II изд., Кюстендил, 1922, стр. 284.

⁴ в. Български градинар, София, 1935, бр. 101, стр. 1.

⁵ П. Попов, Отглеждане на червения пипер, Пловдив, 1940, стр. 8.

⁶ П. Чолчева, Съвременна готварска книга, София, 1964, стр. 446, 448.

⁷ К. Хора, *Bulharsko-český slovník*, Praha, 1959, стр. 330.

⁸ Етикетът е на *Jihočeské mlékárny*, N. P. Č. Budějovice.

⁹ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, U Zagrebu, 1892—1897, т. IV, стр. 843.

¹⁰ А. Škaflić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1966, стр. 381.

2. В български думата *кьопоолу* е била заета от турски *köroğlu* (< *kör*ек *oğlu*) 'кучи син, подлец' и се е употребявала със същото значение¹. В книгата *Домашен съветник*² срещаме съчетанието *кеохпоолу манджа* като заглавие на рецепта за един вид салата от печени патладжани, чушки и чесън, позната още под името 'зелен хайвер'. В това словосъчетание думата *кеохпоолу* може да се разглежда като вариант на *кьопоолу* с неетимологично -х- или пък представлява контаминация от семантично сходните турски думи *köroğlu* и *kaşreoğlu* — производно от гореспоменатото *kaşre* с първоначално значение очевидно 'дете на проститутка, незаконно дете', а впоследствие 'негодник, подлец, измамник'³. Словосъчетания от рода на посоченото са често явление в готварската терминология, срв. *попска яхния*, *хайдущки кебап* и пр. Особеното в дадения случай е, че настъпва елиптично отпадане на *манджа*, в резултат на което *кьопоолу* поема значението на цялото съчетание. Постепенното избледняване на началното значение на *кьопоолу* допринася значително за протичането на този процес. Най-ранна самостоятелна употреба на *кьопоолу* с новото значение регистрирахме в книгата *Моята кухня*⁴, но общо взето в готварските книги преобладава названието 'зелен хайвер', докато в разговорната реч се налага *кьопоолу*.

В речника на К. Хора намираме „*kjoroolu*“ *třený salát z lilku (patlažáci)*⁵, но не ни е известно дали тази дума е получила вече разпространение в чешкия език или се отнася към реалиите. Може обаче да се очаква, че оживените търговски връзки и по-специално износът на български консерви за Чехословакия ще доведат до утвърждаването на тази дума в чешки, както това е станало с *капня*.

Така ние установихме, че заемките от турски език *капня* и *кьопоолу* на българска почва развиват значения, които не стоят в пряка семантична връзка със значенията на съответните думи в езика-първоизточник. Нещо повече, именно новото значение на двете думи е причина за тяхното закрепване в речника на съвременния български език.

¹ Срв. А. Дювернуа, пос. съч., стр. 963; Н. Геров, пос. съч., стр. 364.

² П. А. Пестров, *Домашен съветник*, София, 1923, стр. 177.

³ А. Seydi, пос. съч., стр. 566.

⁴ *Моята кухня*, София, издание на сп. *Домашния и майка* (делоп. в НБ „Кирил и Методий“ през 1934 год.), стр. 135.

⁵ К. Хога, пос. съч., стр. 378.

ИЗ ИСТОРИЯТА НА ДУМИТЕ ХУДОЖНИК, ХУДОЖЕСТВО В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Елена Машалова

Думите *художник* и *художество* имат много стар произход. Те са производни от стб. дума *хѣдогъ* със знач. 'опитен, изкусен'¹. Според Ст. Младенов стб. дума *хѣдогъ* спада към онези германски елементи, заети от славяните преди тяхното разделение, когато са били в най-близко съседство с германските племена на север от Карпатите². Формите *хѣдожъство* 'Kunst, Können (EsMg 292), *хѣдожъникъ* 'Künstler, Handwerker' (Es 292) и *хѣдожъствѣ* 'Kunstfertigkeit, Kunst' (C 292) са отбелязани в глаголически текстове в речника на Садник-Айцетмюлер (в Клодовия сборник, Синайски требник, Македонски глаголически лист)³. В речника на Миклошич е посочена формата *хѣдогъ* от Слѣпченския апостол.

През турското робство литературната традиция на българския език почти изчезва — не се преписват и създават почти никакви книги, освен дамаскински сборници и сборници със смесено съдържание. Със започването на националното Възраждане на българския народ се създава българска интелигенция, която започва борба за национален книжовен език. Новобългарският книжовен език, изтъква Л. Андрейчин, се създава без пряка приемственост със старобългарската книжовна езикова традиция. Той се изгражда върху основата на съвременния жив народен език, но се обогатява от черковнославянската лексика чрез черковнославянската книжнина, която по произход е старобългарска с малки изключения. Един от източниците при формирането на българския книжовен език е руският литературен език, който се обособява ясно от черковнославянския едва в началото на XIX в., но руското влияние свързва по околел път новобългарския книжовен език със старобългарския⁴.

¹ Срв. Ст. Младенов, Старите германски елементи в славянските езици, София, 1908, стр. 26; Ст. Младенов, Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, под думата *художество*; Fr. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886, стр. 88; M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1955, под думата *худогий, художный*.

² Срв. Ст. Младенов, Старите германски елементи в славянските езици, София, 1908, стр. 18.

³ Срв. L. Sadnik, R. Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslawischen Texten, 1955, стр. 33.

⁴ Вж. Л. Андрейчин, Специфични моменти и особености при формирането на съвременния български книжовен език, сп. Български език, год. XIX, 1969, кн. 1, стр. 11—17; Старобългарско градиво в съвременния български книжовен език, сп. Български език, год. XIII, 1963, кн. 3, стр. 198—203.

В книжовните извори от Възраждането думите *художество* и *художник* се срещат често, а произходните *художествен*, *художнически*, *художен*, *художно* са по-редки. Тяхната употреба се ограничава главно в книжовния език и в езика на интелигенцията. През тази епоха те са презаети явно от руски. През 1806 год. Софроний Врачански напечатва своя Неделник, първата новобългарска книга, в която се употребява думата *художество* (на стр. 122 и 127) в значение 'умение, вещина, опитност, знание'. В монографията на К. Ничева върху езика на Неделника думата *художество* е посочена като един от примерите, които имат черковнославянски фонетичен облик, покрай *авкаство*, *мъжество* и др.¹ У Софроний думата би могла да е запазена от черковнославянски източници или заета от руски. За това говори и запазването на *у* в руските форми, което е застъпник на стбълг. ж. Така *художник* и *художество* са едни от случаите на русизми в българския език, които не са били побългарени.²

Формата *хѡдужник* 'лош майстор, неспособник' (Свищов) е отбелязана у Беньо Цонев в неговото изследване върху връзките между съвременните български говори и старобългарския език³. Значението на думата обаче навежда на мисълта, дали *хѡдужник* не е резултат на контаминация от *художник* и стб. *хѡдъ*, нбълг. *худ*, -а, -о 'лош'. Все пак някъде в народните говори е проникнала вероятно още от най-ранни времена тази книжовна дума. Сега не може да се каже, че думата *художник* има народен характер, но в приведения фонетичен облик тя действително изглежда народна.

У Срезневски думата *художество* е представена с много значения: искусство; опитност; знание; хитрост, лукавство; деяние, поступок; худые дела; занятие; ремесло; изделие; способ, средство; действие, сила; наставление⁴. От други руски източници са видни някои от тези значения; „Кандитор. Художник, до искусства, которого относится варение кондиктов в сахарѣ и прочем...“ (Слов. повереммы... ч. II, 1795, стр. 115). „Под именем художников разумеются те, кои упражняются в таких достойных почтения работах, в которых совершенное искусство рукоделія с довольным познанием приличных наук соединяются... Такие соединяющие теорию с практикою суть: живописцы, скульптуры, или истуканщики, архитекторы, рѣщики на каменьях и педи медалиры, машинисты, часовщики, мастера инструментов математических, и физики експериментальной... и одним словом все те, которые преуспевают в таких искусствах“. Права художников, гл. VII (1868) (Сб. материалов для истории Императорской Академии Художеств, СПб, 1864, стр. 171). Ю. С. Сорокин установява, че все още до втората половина

¹ Вж. К. Ничева, Езикът на Софрониевия Неделник в историята на българския книжовен език, София, БАН, 1965, стр. 98.

² Срв. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, II изд., София, 1963, стр. 89—90.

³ Б. Цонев, Кои новобългарски говори стоят най-близу до старобългарски в лексикално отношение, СлБАН, кн. XI, клон Историко-филологичен и философско-обществен, 7, София, 1915, стр. 30.

⁴ Материали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ, трудъ И. И. Срезневскаго, Санктпетербургъ, 1909, т. третій, выпускъ III, под думата *художество*, стр. 1415.

на XVIII в. в руски думите *художество*, *художественный*, *художник* не само не съдържали специални указания на особен тип възприятие и възпроизвеждане на действителността или на степен на естетическо въздействие, но неопределено покривали в себе си цялата обширна и пъстра област на техническото умение, майсторство и пр.¹ Следните примери пак в руски показват развитие в семантиката: „*художество*, а, с. ср. Изящно искусство, производит что нибудь по подражанию природе. Изящные искусства. Живописное искусство“ (Словарь церковно-славянского и русского языка, СПб, 1847, т. IV, стр. 414. „... удостоенные художниками живописного исторического искусства“ (1770) (Сб. материалов для истории Императорской Академии Художеств. СПб, 1864 стр. 126).²

В нашата възрожденска книжнина думите *художество* и *художник* са употребявани главно в значенията: *художество* 1. занаят, професия. 2. изкуство; живопис, ваятелство; умение и *художник* 1. занаятчия, майстор. 2. живописец, ваятел, скулптор; майстор, творец в изкуството. Докато посочените тук втори значения, които са запазени, и в съвременния български език, се отнасят за понятия и занимания на лица, свързани с изкуството, и някои имат отвлечено значение, първите значения 'занаят, професия' и 'занаятчия, майстор' покриват всички видове деятелност за добиване средства за живеене и печалба, но все пак са свързани с владееене на известни умения. Следните примери илюстрират тъкмо тези значения:

„*Художество* (занаятъ) да са научавашъ защо тогази никога не оугладнавашъ“ (П. Берон, Рибен Буквар, 1824, София, 1939, стр. 38); „*художество* (занаятъ), искусство (мурафеть)“ (В. Пундєвъ, Пер. печат, 1927, Любословис, 1842, стр. 17); „занаят, *художество*“ (П. Радосев, Турско-български речник и разговорник, 1851, стр. 15); „марифет, *художество*“ (пак там, стр. 23); „*художества* (занаяты) Българските сж 26: Абаджии, Кафранджии, Казанджии, Сапунджии, Бакали, Механаджии, Яаджии, Кюркчии, Терзии, Фурунджии, Касапи, Мутафчии, Куюнджии, ... Халачи и Дюлгери“ (Цариград. вестник, № 369, год. 8, 8. III, 1858, стр. 3); „... чистъ въздухъ трѣбва да ся пуска непрестанно в работницъ-ты (дюкяны-ты) на *художници-ты*“ (Нячална книга за анатомия и физиология (прев.), 1867, стр. 29); „И-рѣт склони еше да плаща Дещебалу ежегодно една сума, и да му испраща *художници* отъ разны занаяты, ...“ (Т. Шипков, История на българския народ, 1873, стр. 43); „... въ пришедшата година можешъ да живѣешъ почтено, безъ да са намырашъ вече на това оуничижително и безцетно *художество* [плавач]“ (Високи умни хитрости Бергодолови (прев.), 1853, стр. 66)³.

Изтъкнатият наш радетел за чист български език през Възраждането Иван Богоров в своите книги не на едно място посочва думата *художество* като българска и я препоръчва пред турската дума *занаят*.

Думите *художество* и *художник* са били употребявани широко от нашите възрожденски писатели, публицисти и преводачи с отбелязаните по-горе значения. Освен от посочените вече автори те се срещат още у Раковски, Г. Кръстевияч, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Н. Михайловски, С. Доброплодни, Й. Груев, Д. В. Попов, П. Р. Славейков, Н. Геров,

¹ Ю. С. Сорокин, Развитие словарного состава русского литературного языка 30—90-е годы XIX века, Москва, 1965, стр. 209.

² Сведенията от руските исторически извори дължа на колегата Ф. П. Сороколетов, научен сътрудник в Речниковия сектор на Института за руски език — Ленинград, за което му изказвам моята голяма благодарност.

³ Примерите в статията са използвани от архива на Възраждането и от общия архив за български речник при Института за български език, както и от в. Цариградски вестник.

Ив. Стоянович, А. Гранитски, С. С. Бобчев, А. Цанов, Т. Икономов, Т. Шишков, Д. Чинтулов, П. Кисимов, Ем. Васкидович, Г. Йошев, Н. Рилски, Райно Попович и др. В примера от Ботев за думата *художество*, както и у някои други автори се отделят изкуствата от *художествата*. Дали *художествата* са някакъв дял от изкуствата или пък става дума за занаяти не може да се каже със сигурност:

И азъ, като царъ . . . , ща да покровителствувам науката, изкуствата и *художествата* и ще да са мола богу да даде добаръ плодъ, . . . (Ботев, 108, Независимост, IV, 51).

В някои от приведените примери авторите са считали за необходимо да поясняват думите с турските или с по-известни на народа съответствия. Но широката употреба на думите в книжовните извори показва, че тези думи не са били ограничени само в книжовния език, а са били употребявани и в говоримата реч в средата на интелигенцията. Писмените извори показват, че някои автори употребяват тези думи само в едните значения 'занаят' и 'занаятчия', а други автори и преводачи ги употребяват и в двете значения. Към последните може да се посочат напр. П. Берон, Н. Михайловски, Ив. Богоров, Г. Кръстевич, Д. В. Попов, С. С. Бобчев, Й. Груев, Т. Шишков, Ем. Васкидович.

В един пример от Д. Войников в думата *художник* е вложено съдържанието 'майстор, творец в изкуството': „О, голѣмъ *художникъ* е живописецъ-тъ, що исписалъ такъвъ искусен образъ съ чюднъ худиж хубость“ (Райна княгиня, 1875, стр. 88). Друг пример показва, че думата *художество* в значение 'изкуство' е заменена неточно със *занаят*, понеже в съзнанието на преводача на съобщението *художество* и *занаят* са били напълно идентични¹: „Въ 1805 г. Академіята на занаятитѣ напечатъ третото изваждане на нѣговитѣ описанія, . . .“ (Цариград. вестник, № 13, г. А, 27. III. 1848, стр. 4).

В преводната литература се натъкваме на някои редки значения, които не са се утвърдили в българския език и при тях ясно личи, че са запазени от чуждия източник.

художество 'постижение, занимания в изкуството и науката':

Поезіята, която разказваше юначествата на племето и астрономіята, която имаше за предметъ небето, бѣха единичкитѣ *художества* на тѣзъ народы (С. С. Бобчев, Съкратена османска история, 1872, стр. 3).

художество 'хитрост, хитрина, находчивост':

Бертолдолъ, като видѣлъ, какъ съ никъкъвъ способъ неможилъ да са избави приобѣнѣлъ, пакъ въ обыкновенното си *художество* и обдрижлъ са къмъ царицата и рекълъ ѝ: . . . (Високи умни хитрости . . . , 1853, стр. 27).

художествено 'хитро, изкусно':

По нѣкога бѣлата мѣчка гы лови [тюлените] *художествено*, като пробыва въ леда нѣкоя дупка, . . . (С. С. Бобчев, Патуване около света (прев.), 1873, стр. 308).

¹ Редактор на в. Цариградски вестник от неговото създаване 1. I. 1848 г. до 1850 г. е Ив. Богоров. Както бе отбелязано по-горе, той препоръчва думата *художество* вм. тур. *занаят*, затова в случая е необяснимо това смесване на двете думи. Пример със същото съдържание има в друг негов извор, където стои „Академія на Художества“ от 1843 г.

художествено 'умело':

Австрия при това слѣдуваше по скоро да я уприпознава Германия и художествено подпираше неблагодарните срещу Пруссия Германци (Цариград. вестник, № 3, г. А, 30. IX. 1850, стр. 2).

художен 'хубаво изработен, обработен':

Трапезата, дъскитѣ, гвоздентѣ всичкитѣ сж *художни* или искусствени ища (П. Р. Славейков, Първа читанка, 1868, стр. 20). Искусствени или *художни* работи сж тѣзи, които трѣба да изработимъ по-напрѣдъ *художно* за да ги направимъ добри за употребуване пак там).

художен 'за мерена реч, която е неестествена в сравнение с прозата, която е естествена':

Може и да не познавате още каква разлика има помеждѣ природниятъ чловѣчески говоръ, и художното стихотворение! (Ем. Васкидович, Първи понятия за латинско употребление. (Превод), 1847, стр. 84).

художествен се среща в значенията 'занаятчийски; изкуствен; естетически; който отговори на изискванията на изкуството; методически; изработен изкусно, със специална изработка (напр. за телескоп); живописен (за описание)'.
художнически 'механически':

Прѣзъ почивка-тж между обѣда и кафе-то, . . . , трѣбува да испиваме около 150 драма изворна вода; тя раздробява приемо-то яденіе и улеснява механически-тж (*художнически-тж*) работж на стомаха, . . . (Д. Фингов, Летооструй, год. V, 1873, стр. 93).

През цялата епоха на Възраждането думите *художество* и *художник* се употребяват в разгледаните дотук значения. По-късно значението 'занаят, професия' на думата *художество* постепенно остарява и изчезва. У Вазов *художество* в това значение е отбелязана в архива на Речник на българския език само два пъти: „Той изпълняваше почетното *художество* на кърпач, . . .“ (Вазов, ПР, VI, стр. 161): „А *художество* какво имаш? продължаваше да пита Дакито по реда, който му беше показал секретарят“ (Вазов, ПР, VII, стр. 46). В Речника на Н. Геров думата *художество* е изтълкувана с 'художество, изкуство', у Дювернуа с 'изкуство, ремесло'. В най-ново време Симеон Радев без всякакво пояснение употребява *художество* в това остаряло и почти забравено значение в последната си книга: „Градинарството бе *художеството* на неговите младини и той се връщаше към него с радост, любов и някакво поетическо чувство, което го сливаше с природата“ (Ранни спомени, 1967, стр. 10). *Художество* в значение на 'изкуство' също ограничава своята употреба, но не изчезва съвсем. Среща се у П. П. Славейков, Ал. Константинов, К. Величков, Хр. Белчев, Вазов, Г. Димитров, Гьончо Белев, М. Кремен. Следният пример е от 1964 г.: „... ще се развият индустрията, *художествата* и въобще всички науки, . . .“ (П. Цолов, Йемен, 1964, стр. 59).

Думата *художник* в съвременния български език от началото на нашия век също започва да стеснява своята семантика и се обособява като изкуствоведски термин: '1. живописец; 2. творец в някоя област на изкуството (литература, музика, актьорство)'. Елементи от старото значение се съзират при редица сложни названия на лица, които се занимават с художествени занаяти: *художник-мозаист*, *художник-кера-*

мик, художник-фотограф. Думата *художник* влиза в съчетания като първа или втора съставна дума и в други случаи, за да определи и свърже с изкуството лице от някоя професия: *художник-илюстратор, художник-преводач, художник-реставратор, художник-самоделец, художник-проектант, художник-професор*; в театралната терминология за определяне на редица длъжности: *художник-режисьор, архитект-художник, костюмен художник, гримов художник, художник-постановчик*; в живописа: *художник-баталист, художник-портретист, художник-график, художник-експресионист* и др.; на последно място за писател, музикант и др. — който твори с изключително майсторство, образност и проникновение: *художник-реалист, художник-комунист, художник-критик, художник-психолог, художник-поет, сценичен художник* (за артист).

От всички производни на думата *художество* в съвременния български език най-разпространено и много употребявано е прилагателното *художествен*. Може да се каже, че заедно със същ. *художник* те са си извоювали място в съвременната лексика, докато останалите форми са или изчезнали, или доста редки. В Речника на съвременния български книжовен език прил. *художествен* е представено с три значения: 1. Който отговаря на изискванията на изкуството, на естетическия вкус... 2. Който предава действителността в образи... 3. Който се отнася до изкуството или до дейност в областта на изкуството. Цялата наша литература особено в най-ново време свързва това прилагателно с най-различни съществителни. За илюстрация на тази богата съчетаемост на прилагателното само към 1-о знач. по РСБКЕ би могло да се посочат около 50 различни примера, за 2-ро и 3-то значение около 20 примера, взети от различни автори (от Вазов, П. П. Славейков, Ал. Константинов насам), от списания и от най-новите ежедневници. Ще посоча само по няколко примера: към 1-во знач. — *художествена сила, художествена правда, художествен език, художествена мисъл, художествена простота, художествен усет, художествена вкус, художествено чувство, художествена грижа, художествен светоглед, художествена верност, художествена индивидуалност, художествена трактовка*; към 2-ро знач. — *художествена проза, художествена класика, художествен епитет, художествена форма, художествена бродерия, художествен безпорядък*; към 3-то знач. — *художествена галерия, художествена продукция* (от картини), *художествена програма, художествена гимнастика, художествен ръководител, художествен съвет, художествена самодейност*.

Производно от прил. *художествен* е отвлеч. същ. *художественост*, което изразява качество на *художество*. То е сравнително нова дума, но се среща още у Вазов, П. П. Славейков, Ал. Константинов. Според Ю. С. Сорокин в руски думата *художественост* е образувана през 20—30 години на XIX в. в резултат на дълъг семантична еволюция¹. Може да се подчертае, че в български *художественост* няма такава голяма употреба, както прил. *художествен*.

Производни от думата *художник* са същ. *художница, художничка* и прилагателното *художнически* с остарели значения 'занаятчийски; художествен' и нови значения, които се отнасят до *художник* в съвремен-

¹ Ю. С. Сорокин, лит. съч., стр. 209.

ното му значение. Освен това се среща прил. *художников* (у П. П. Славейков), *художнишки* (у К. Величков, П. П. Славейков), създадени на българска почва.

Спорадична употреба имат още формите *художничество* (от Възраждането) в знач. 'художествено майсторство; изкуство; занаят' (от рус. *художничество*); прил. *художен* и нареч. *художно* примери, за които вж. по-горе (срв. у Срезневски *художный*).

Като се сравни семантичната структура на думата *художество* (така, както съществува в старите извори) с латинската дума *ars, -tis*, се разкрива много близък паралелизъм. Лат. *ars, -tis* означава също 'умение, опитност; ръкоделие, занаят; изкуство; знание, наука; добра постъпка; притворство, хитрост, лъжа, измама, уловка'¹. От първоначалното значение 'умение, сръчност, опитност' са се развили в двата езика (латински и руски) в двете думи, в две съвършено различни епохи еднакви значения: 'занятие, занаят, всичко, което се върши с известни умения с ръцете → изкуство; знание, наука; от умениято, сръчността се стига до умение, постигнато с ума → добра постъпка и чрез хитростта се стига до лъжа, измама'. От лат. дума *ars, -tis* са образувани думите за *занаятчия* и *художник* в някои от съвременните европейски езици — *занаятчия*: ит. *artigiano*, фр. *artisan*, англ. *artisan*; от френски е заета още в сърбохърватски *artizan* (покрай *zapačija, majstor*), алб. *artizan*, в рум. *artizan* (и *artizanat* (от фр.) 'занаят', покрай *breaslă*); *художник*: фр. *artiste*, англ. *artist* (от фр. *artiste* от клат. *artista*), рум. *artist* 'художник и актьор' (от фр. *artiste*), алб. *artist* (и албански *художество* е *art*, а *художествен* — *arti, artit*).

Друга сродна дума на *художество* и лат. *ars, -tis*, но с по-проста семантична структура е думата *манифактура*, създадена в среднолатински *manifatura* от лат. *manus* 'ръка' + *factura* 'изделие' от лат. *facio* 'правя'. Първоначално *манифактура* е означавала 'предмети, изработени ръчно', но с изменение на начина на производството се разширява значението на думата и тя започва да означава 'тъкани, текстилни изделия', но и 'магазин, в който се продават такива изделия'. Срв. ит. *manifattura* 1. изработка, производство; 2. предприятие, фабрика; 3. промишлено изделие; 4. (остаряло) работа, извършена с ръка; ръчно изработен предмет'.

¹ Значенията са взети от Полный латинский словарь составленный Ананьевымъ, Яснецкимъ и Лебединскимъ, Москва, 1862, под думата *ars, -tis*.

ЗА ПРОИЗХОДА НА БАЛКАНСКАТА ДУМА МАНАТАРКА

(НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК)

Момчил Чалъков

I. В бележката „Балканската дума *манатарка*“¹ се опитахме да свържем бълг. *манатарка* 'Boletus edulis' грц. *μανιτάρ* 'champignon', тур. *mantar* 'champignon', гагауз. *мантар* 'champignon' и рум. *minătarcă* 'Boletus edulis' с чуваш. *мантар кăмпа* [тəпD'əг kəтВə]. 'Boletus luteus', т. е. предложихме прабългарска етимология на българската форма, която по-късно е била заета и в горепосочените балкански езици.

По този повод А. С. Лвов изнесе редица свои съображения, които се свеждат до следните положения²:

1. В чув. *мантар* се открива словообразователен суфикс *-тар*, „който привнася в семантиката на основата значение 'състояние'.

2. Чув. *ман* със значение 'голям, дебел, едър' няма съответствия в другите тюркски езици. Изолираната форма *ман* е заета в прабългарския период от славянската дума *тѣпъ, която писмено не е зафиксирана, но от която, както се предполага, е образувана *тѣпогъ.

3. В предлаганата от нас съставка не е ясен произходът на вторичния звук *а* (или *ѡ*) след *н*. Необяснимо е защо съгласната *т* не е озвучена, както е станало с второто *к* напр. в стб. *кѡингъ*, която е попаднала у славяните чрез тюркско посредничество, срв. чув. *кѣнеке* [к'ѣн'-ек'е] и се свързва с арм. *knik'* [kənik'].

4. Българските форми *манитарка* и *мантарка* могат да се приемат за заемки съответно от грц. *μανιτάρ* и гагауз. *мантар*, а източнобългарската *маньтаркъ* — от рум. *minătarcă*.

5. Ако в българските диалекти биха се открили форми *маньдарка*, *маньдарка*, *манадарка*, би могло да се приеме прабългарският произход на интересуващата ни дума. В противен случай фонетичните трудности при обяснението на бълг. *манатарка* от чув. *мантар* не са преодолеени.

6. В края на бележката си А. С. Лвов предлага прабългарски етимологии на думи, които се срещат в старобългарските паметници: *кѡжъ*, *кѡжичице* 'обида, злоба', чув. *кик*; *печатъ*, *печатълътн*, чув. *пичет*, *пичетле*;

¹ Вж. М. Чалъков, Балканската дума *манатарка*, сп. Български език, год. XVI 1966, кн. 4, стр. 368—370.

² Вж. А. С. Лвов, Може ли да се свързва българската дума *манатарка* с чувашката *мантар кăмпа*?, сп. Български език, год. XVII, 1967, стр. 554—557.

тнкъ, тнкъръ 'огледало', чув. *тѣнѣр*; съсѣ 'лъжливо, погрешно', чув. *сусѣ* 'лъжа, лъжлив, мним'.

7. Етнонимът *възгаринъ* не е самоназвание на българите, понеже е запазен с начално звучно *б*, което не било характерно за прабългарски.

II. В статията на А. С. Львов се повдигат много важни въпроси, които заслужават по-подробно разглеждане. С повечето от тези положения не можем да се съгласим. Тезата на А. С. Львов се гради върху положението, че в прабългарски думите не са могли да започват със звучна съгласна, че беззвучните по произход съгласни след сонорни и в интервокална позиция са се произнасяли като звучни, т. е. смята, че сегашното състояние на консонантната система на чувашки е било характерно за прабългарски. В разглежданата бележка това положение не е изрично формулирано, а се подразбира от хода на мислите, но в друга статия той пише: „Чувашкият език характерен тем, что в нем все начальные и конечные взрывные звонкие согласные произносятся глухо, причем эта особенность чувашской фонетики тюркологи признают древним явлением“¹. Подобно положение не само a priori не може да бъде прието, защото между двата езика има разлика във времето от 10—13 века, но и целият събран и коментиран булгарски материал го опровергава. Най-изтъкнатите специалисти по тези въпроси смятат, че в булгарски (т. е. прабългарски) думите са могли да започват със звучни съгласни. Така например О. Прицак за изконни тюркски *b-, *ð-, *d-, **-nč*-, **-č*-, **-r't*-, **-rt*-, **-g* дава съответно следните рефлексии в прабългарски: *b-, *ð-, *d-, **-mč*-, **-č*-, **-t*-, **-t*-, **-g*.² Наистина в случая О. Прицак има пред вид езика на Аспаруховите българи, но това важи и за езика на волжките българи. Ако приемем, че са съществували разлики в езика на едните и другите, те са били съвсем незначителни и не са засягали цялостната система на езика.

Дори и хипотетично да предположим, че разликите са били много големи, то това в случая няма никакво значение, защото за нас е важно състоянието на езика на дунавските българи, от който би била заета нашата *манатарка*. Мнението на О. Прицак (а и не само неговото) се потвърждава от следните прабългарски думи, предавани в паметниците с кирилска или гръцка азбука: алтомъ < *altâm ~ *alōtâm; въльгъ, вильгъ < **b'alag* ~ *biläg; въльчюгъ < *bêlcüg < *bel-sig; бѣхти < **bē(l')xti* < **bēl'ikti*; вѣла, βοηλα, βοιλα < *boila; въльгарѣ, Βουλγαροι < *bulyar; дѣломъ < *ðilâm; дохсъ < *doxos; догетюгъ < *dügätögi; ητσηγъ < *člgi; самъчнн < *samčī < *sancī; тархан < *tarqan; текоу- < *täkü; тоугомъ < *tōutēm ~ *tūtēm и мн. др.

Друг голям познавач на този проблем З. Гомбоц дава например такива булгарски (наречени от него старочувашки) реконструкции на формите, заети в унгарски от булгарски още преди IX век³:

¹ Вж. А. С. Львов, Старославянское печатъ-печательствъ, Этимологические исследования по русскому языку, вып. II, Москва, 1962, стр. 100—101.

² Вж. O. Pritsak, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Proto Bulgaren, Wiesbaden, 1955, стр. 72—75.

³ Вж. Z. Gombocz, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Helsinki, 1912, стр. 40—45, 49—52, 59, 69—70, 74, 76—78, 80—81, 86—87.

унгарски	булгарски (старочувашки)	чувашки
<i>háj</i> 'zauberei, hexerei'	* <i>hary</i>	<i>pü</i> 'band'
<i>bátor</i> 1. 'mutig, tapfer'; 2. 'saft, gut (mensch, tier); schön (wetter)'	* <i>bayatur</i>	<i>pattár</i> 'stark, kräftig, fest'
<i>békó</i> 'fessel, fusseisen'	* <i>byka;</i>	<i>pájav, pāja</i> , 'короткая веревка'
<i>bélyeg</i> 'merkmal, kennzeichen'	* <i>bilik</i>	<i>pallá, palla</i> -wissen'
<i>bér</i> 'preis, wert, lehn, sold'	* <i>bári~*bárü</i> 'gabe'	<i>paru</i> 'stener, abgabe'
<i>bicsak</i> 'taschenmesser', schnappmesser'	* <i>byčak</i>	<i>páD ž e Gā</i> 'säge, messer'
<i>bojtörján</i> 'acanthus, 'carduus' klette'	* <i>baltyrjan</i>	<i>páDāran, puDāran, potran</i>
<i>borjú</i> 'kalb'	* <i>burayu</i>	<i>pāru, poru</i> 'kalb'
<i>borsó</i> 'erbsc'	* <i>burčay</i>	<i>pārža</i> 'erbse'
<i>csöpi, csöpi</i> 'verwirren, zerzausen, schmähén'	* <i>čöpāy</i>	<i>t'sšūBak</i> 'werg'
<i>eke</i> 'pflug'	* <i>čkky</i>	<i>aGā</i> 'pflug'
<i>gyalom</i> zuggarn, fischergarn'	* <i>žylym</i>	<i>šilam</i> 'zuguetz',
<i>gyékény</i> 1. 'binse, Typha palustris; 2. binsendecke, matse, binsenkorb'	* <i>žikān</i>	<i>t'saGān < saGān</i> 'binse'
<i>gyēnge</i> 'zart, weich; mild, gelind, sanft; schmach, kraftlos'	* <i>žāngā</i>	<i>šāna</i> 'neu, jung'
<i>gyom</i> 'unkraut'	* <i>žom</i>	<i>šum</i> 'unkraut'
<i>gyár</i> 'kneten, zusammenkneten'	* <i>žoyu-</i>	<i>šār-, šār-</i> 'kneten (teig, ton)'
<i>ikér</i> 1. 'zweifach, doppelt, gepaart, zwillings-; 2. die gabelartige verzweigung des baumes'	* <i>ikír</i>	<i>jaGār</i> 'paar', <i>jekreš</i> 'zwillinge'

Самият З. Гомбоц пише: „Im tschuw. wird urtürk. *b-* durch *p-* vertreten, es unterliegt jedoch keinem zweifel, dass der wandel *b->p-* jüngeren datums ist und dass im altschuwassischen zur zeit der ungarisch-türkischen berührungen der ursprüngliche tönende verschlusslaut noch bewahrt war“¹.

Всички приведени примери показват, че в булгарски звучни съгласни са се срещали в абсолютното начало и в абсолютния край на думата, а беззвучните не са се озвучавали след сонори и в интервокална позиция. По този повод В. Г. Егоров пише²: „Некоторые фонетические особенности современного чувашского языка нам хочется объяснить как пережиточное наследие от первых этнических групп, составлявших подоснову чувашской народности. Например, типичное для чувашского консонантизма отсутствие звонких шумных согласных в абсолютном начале слова, в абсолютном конце слова и перед всеми согласными — явление, имеющее характер глубокой древности, мы склонны отнести к добулгарскому периоду чувашского языка. Возможно даже, что в ту эпоху в чувашском языке шумные звонкие отсутствовали во всех позициях слова. Слабая озвонченность их в двух положениях, а именно между двумя гласными и между сонорными и гласными, явление, сильно усилившееся в последние 30 лет, повидимому, могло возникнуть в чувашском языке много позднее“.

¹ Z. Gombocz, op.cit., стр. 164. Навсякъде запазваме правописа на автора.

² Вж. В. Г. Егоров, Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении, ч. I, Чебоксары, 1954, стр. 16.

Напълно сме съгласни с В. Г. Егоров, че по всяка вероятност особеностите на чувашкия консонантизъм трябва да се обяснят като влияние на езика на тези етнически групи, които са се ввели в състава на чувашката народност, но общата постановка на въпроса за произхода на днешния чувашки език се нуждае от цялостна поправка. В. Г. Егоров излиза от тезата за несъстоятелността на теорията за българския произход на чувашите¹, говори за добулгарски период на чувашкия език, прави извода „Чувашки безусловно входили в состав българского царства“² и говори за български и чувашки като за два различни езика и за булгари и чувашки като за две различни народности. В тази постановка откриваме терминологична бърканица и недialeктичен подход към явленията. Днешният чувашки народ е резултат от смесването в Средното Поволжие на тюркоезичните булгари и суварци с местни угрофински племена — предци на съвременните мариийци, мордовци и удмурти. Днешният чувашки език, въпреки някои новоразвити черти, е типичен тюркски език³, което показва, че българският езиков и етничен елемент се е наложил над заварения угрофински, като го е изтласкал и частично асимилирал⁴. Няма никакви основания да се смята, че преди идването на булгарите и суварите през VII—VIII век на тази територия е съществувал някакъв чувашки тюркски език, който е предал своите фонетични черти на български. Да се говори за добулгарски период на чувашки език е все едно да се говори за тракийски период на българския славянски език. Може само да се говори за по-силно или по-слабо влияние на субстрата — угрофински или тракийски съответно върху чувашки и български. Ако приемем обяснението за обеззвучаването на началните звучни тюркски съгласни като влияние на угрофинския субстрат, то по наше мнение това влияние първоначално е било много слабо и българският консонантизъм се е преобразувал едва след XIII в. Доказателство за това твърдение виждаме не само в надписите на българските надгробни паметници от онзи период, но и в един друг, твърде показателен според нас факт. В татарски език съществува думата *гѣмба* 'шампрігон'⁵, която без съмнение съответствува на чуваш. *кѣмпа* [кѣмВа] 'шампрігон', която пък, както е известно, е имала своя първоизточник *gqba в езика на източните славяни. Но къпчаките-татари идват на днешната си територия едва през XIII в., когато отдавна носовките в източнославянски са били деназализирани, така че татарите не са могли да заемат интересувашата ни дума непосредствено от източните славяни, а само от булгарите, т. е. от дедите на днешните чувашки. Началната звучна съгласна в татарската форма свидетелствува, че по онова време в български звучните съгласни в началото на думата още са се пазели. По всяка вероятност след вторичното претопяване на част от местното угрофинско население⁷, което е повлияло със своите учлени-

¹ В. Г. Егоров, цит. съч., стр. 9—10.

² Пак там, стр. 18.

³ А по други свои белези като напр. ротацизъм, ламбдаизъм и пр. чувашки (т. е. новобулгарски) е по-архаичен от всички останали тюркски езици и се свързва с монголските езици.

⁴ Вж. История Чувашской АССР, ч. I, Чебоксары, 1966, стр. 31.

⁵ Пак там, стр. II, 24.

⁶ Вж. Татарча-русча сүзлек, Мәскәү, 1966, стр. 121.

⁷ Вж. История Чувашской АССР, ч. I, Чебоксары, 1966, стр. 50: „Болгары правобережья Волги, а также переселившиеся на правый берег левобережные болгары не испя-

телни навици, българският консонантизъм е започнал да се преобразява, при което процесът не е завършил и до днес, ако вземем пред вид свидетелството на В. Г. Егоров, че силата на звучността на съгласните в интервокална позиция и след сонори в миналото не е надвишавала 25—30%, ако силата на звучността на руските съгласни приемем за 100%, и че това явление се е усилило през последните 30 години¹. Че в български беззвучните съгласни не са се озвучавали в интервокална позиция и след сонори, свидетелствува и самата съпоставка на стб. тнкъз, тнкъръз и чув. тѣкѣр, която е привел А. С. Львов² след В. Г. Егоров³. Чувашката форма тѣкѣр неправилно е транскрибирана от А. С. Львов като [t'bk'br'], т. е. с беззвучна съгласна k, вместо с озвучена, т. е. [təGər]⁴. Ако тезата на А. С. Львов е правилна, може ли [t'bk'br], [təGər] да даде стб. тнкъръз с беззвучна съгласна в интервокална позиция? Поради същата причина не е правилна и реконструкцията *peŋ'ēt с ζ' в български, която била дала в старобългарски печатъ⁵.

Въпросът за влиянието на завареното местно угрофинско население върху българския език се нуждае от едно важно уточнение. Въпреки че състояние, подобно на чувашкия консонантизъм, откриваме в западнофинските езици, то в съседните на чувашки угрофински езици не се наблюдава такова явление. От друга страна, в цяла редица тюркски езици и диалекти в Сибир съществува подобна консонантна система⁶, напр. в сагайски, качински, койбалски, тувински, хакаски и др. Тъвде вероятно би било предположението, че български и неговият съвременен приемник чувашки (новобългарски) пазят точно такова архаично състояние, което е било присъщо на някои стари тюркски езици в Сибир, но от друга страна виждаме, че българските заемки в български, унгарски, татарски и др., българските глоси в други писмени паметници не дават основания за едно такова категорично твърдение. Разрешението на този сложен проблем според нас е подсказано от Т. М. Матвеев, който говори за различни степени на звучност и дължина на съгласните, при което различните носители на различни езици различно схващат един и същ звук.⁷ Според нас угрофинското население, макар и немногочислено, претопявайки се сред българите, е схванало по определен начин българския консонантизъм, отклонявайки го в по-ниска степен на звучност, респ. беззвучност. По такъв начин се е стигнало до днешното ново в качествено отношение състояние на българския консонантизъм, различно и от старобългарския и от угрофинския.

тали существенного кыпчакского влияния. В северных районах Чувашского Поволжья они уже вторично смешались с предками марийцев и ассимилировали их значительную часть».

¹ Вж. В. Г. Егоров, цит. съч., стр. 16, 197.

² Вж. А. С. Львов, Може ли да се свързва българската дума *манатарка* с чувашката *мантар кѣмпа*?, сп. Български език, год. XVII, 1967, стр. 557.

³ Вж. В. Г. Егоров, цит. съч., стр. 25.

⁴ Тук и в другите случаи използваме общоприетия начин за транскрибиране на чувашки.

⁵ Вж. А. С. Львов, Старославянское печатъ — печатъѣтн, Этимологические исследования по русскому языку, вып. II, Москва, 1962, стр. 100—101.

⁶ Вж. Т. М. Матвеев, Краткий обзор чувашских диалектов (Опыт районирования), Сб. Чуваш диалектологи материалёсем, т. I, Шупашкар, 1960, стр. 35. Статията е препечатана от Яфетический сборник, вып. VI, 1930.

⁷ Вж. Т. М. Матвеев, цит. съч., стр. 36—37.

Периодът XIII—XV в., т. е. след разгромяването на Волжко-Камска България от татарските пълчища, е период на вторична консолидация на българската народност. По това време — XVI в. — се появява и етнонимът *чуваши* (*чъваш*), който сменя етнонима *булгар* (*палхар*). Самият етноним *чуваши*, който безспорно е донесен от булгарите или суварите¹, според нас първоначално е означавал някоя по-малка етническа формация в рамките на булгаро-суварите и много по-късно, благодарение на особено историческа и обществена обстановка, създава се след попадането на волжките българи под татарско робство, е започнал да се употребява по-широко и да означава цялата народност. Така че термините новобългарски език и чувашки език са тждествени и имат едно и също съдържание. Разбира се, същото положение важи и в етнически план. Така можем да си обясним обстоятелството, че до XVI в. етнонимът *чуваши* не е познат. Самият В. Г. Егоров, излизайки от погрешната предпоставка, че българи и чувашки са различни народности с различни, макар и близки езици, пише:² „В теченията на целия ряд веков чувашки оставались в полном забвении и неизвестности, как бы в положении народа без роду и имени. Обошел их полным молчанием готский историк VI века Иордан, отметивший в своем сочинении „De origine actibusque Getarum“ соседящие с чувашами народности — черемис и мордва. Ничего не говорит о чувашах и хазарский каган Иосиф в своем известном письме (X в.) к испанскому вельможе Хасдаю Ибн-Шафрута, где перечисляются платившие ему дань народы Поволжья: бургасы, булгары, сувары, яриса (т. е. эрзя), цармис (т. е. черемисы) и др. Умалчивает о них и „Начальная летопись“, где под 859 годом читаем: „А се суть инии языци, иже дань дают Руси: Чудь, Меря, Весь, Муром, Мещера, Черемиса, Мордва“; не упоминают о них и арабские писатели и географы средних веков: Ибн-Фадлан, Мукадесси, Истахри, Якут и др. Чувашки стануватся известными в истории только с XVI века в связи с наступательным движением русского войска по Волге и Казани“.

От по-горните наши мисли следва, че всички тези летописци не са могли да пишат за каквито и да било чувашки, защото такива тогава не е имало, а са били известни по онова време само като българи. Що се отнася до разпространението на етнонима *чуваши* вм. *булгар*, то по всяка вероятност голяма роля за това са изиграли русите, т. е. причината лежи извън тогавашните българи, които не по своя вина не са могли да занаят континуитета на етнонима.

От всичко казано следва, че интересуващата ни дума, ако е съществувала в български, би гласила *man-tar и не е нужно да се откриват в българските диалекти форми *мъндарка*, *мъндарка*, *манадарка*, за да бъде правилна нашата съпоставка.

¹ Срв. История Чувашской АССР, ч. I, Чебоксары, 1966, стр. 25: „В составе гуннов с рубежа III—II веков до нашей эры письменные источники упоминают племена чаши (чши), билу (пулу, бугур) и пулэй, обитавшие по северным склонам отрогов Тянь-Шаня и в верховьях Иртыша. Они переселились сюда с территории Монголии. Названия этих племен поразительно сходны с названиями „чъваш“ („чоаш“), то есть „чуваши“, и „болгар“ („бияр“, „бигер“). В верховьях Иртыша, где обитали северные чаши, другие источники размещают сабиров (сувар). По всей вероятности, это — названия одних и тех же племен. Одно и то же слово произносилось двояко вследствие характерного для тюркских языков чередования „р“ и „з“ — явление ротацизма и зетаизма“.

² Вж. В. Г. Егоров, цит. съч., стр. 7—8.

Що се отнася до старобългарския пример *къннгъ*, който според А. С. Львов свидетелствува, че в български интервокалното *к* се е озвучило, според нас е несигурен, защото окончанието би могло да бъде осмислено от българите като тюркски суфикс — *а*¹, който в български е бил по начало със звучна съгласна, което личи от следните български думи, запазени в старобългарските паметници: *вълъчюугъ*, *въуървъгъ*, *вълъгъ*, *чрътогъ*, *ковъчегъ*. Дори и в последните две думи, които са ирански по произход, имаме осмислено като български суфикс окончание. От друга страна не всички моменти при заемането на тази дума са изяснени. Формата се среща и в западнославянските езици, което показва, че датата датира още от праславянския период. Ако е най-логично да предположим, че в български тя е останала от езика на прабългарите, това положение не важи за всички славянски езици, което показва, че все още въпросът не може да се смята за изяснен напълно, за да служи за основа на категорични твърдения.

III. В своята първа бележка ние се ограничихме само със съставката на бълг. *манатарка* и чуваш. *мантър кампа*, без да даваме етимологията на чувашката форма. Смятаме, че сега бихме могли да отговорим и на този въпрос. Преди всичко, не е вярно мнението на А. С. Львов, че чув. *ман* е изолирана форма и няма съответствия в другите тюркски езици. Преди да приведем други тюркски съответствия, ще дадем няколко чувашки форми от този корен с техните значения, за да си изясним по-добре основните и вторично развити значения на корена: *ман* (*ман*) 1. 'большой, крупный'; 2. 'широкий, просторный'; 3. 'толстый'; 4. 'низкий' (о гласе, звуке); 5. 'главный, основной', 6. 'гордый, важный, высокомерный'; *манлан* 1. 'расти, становиться большим' (напр. о человеке); 2. 'увеличиваться, укрупняться'; 3. 'становиться надменным, чванливым'; 'держаться высокомерно'; *мантър* 'толстый, тучный, жирный'; 'дородный, упитанный'; *мантърка* разг. 'толстяк', 'толстый, пухлый', 'одутловатый'; *мантърлан* 'полнеть, толстеть, жиреть, тучнеть, прибавлять в весе'². Огузкото съответствие на интересующия ни корен според Й. Бенцинг е *тан* 'голям', което се среща във формата *Man-qışlaq* 'Großes Winterquartier'³. Според А. Б. Булатов⁴ същия корен със същото значение откриваме и в топонимичните названия *Манас*, *Мангут*, *Ман коль*, *Маньч*, *Мангут*, *Манкт*, *Мангат*, *Манкерман*. Интересуващи ни съответствия се срещат и в архаичния в много отношения якутски език, срв. *мөнүрүөн* = *мөгүрүөн* 1. 'довольно большой, крупный, огромный, толстый (ягоды, песок, камень, деревья)', *мөнүрүөн киси* 'человек округлый, с округлыми формами', *ит мөнүрүөн* 'круглотелый'; 2. 'угорь (сыпь); 3. 'молочница (у детей)'; 4. 'название двух наследов (Мегюренских) в улус'

¹ С буквата *а* означаваме коя да е гласна, която би се явила в суфикса в зависимост от изискванията на вокалната хармония.

² Вж. Чувашла-вырăсла словарь, Москва, 1961, стр. 229.

³ Вж. J. Benzing, Das Tschuwaschische, Philologiae turcicae fundamenta, т. I, Wiesbaden, 1959, стр. 713.

⁴ Вж. А. Б. Булатов, К этимологии этнонима „болгар“, Вопросы истории Чувашии, Ученые записки, вып. XXIX, Чебоксары, 1965, стр. 260.

Манй. Алтернирациите форми *мдгуруон*, *мѳуруон* имат значение 'округло-толстий'. Други примери представят *мдгур* (срв. *моѳуон*, *мокур*) 'округленый'; *моѳуон* (срв. *моѳбсун*) — *моуон* (*монѳн*, *моѳн*) 'выпуклость,

легко сбрасывающая всякого'; *мокур* 'округловатый', *мокур хара* 'кличка, даваемая быку черному, толстому и длинному'; *моѳбсун* (срв. *моѳуон*) 'холмь'; *моѳуонн* (срв. *моѳуон*, *моуон*) 'сѣдло'; *мокуну* (срв. *мокунут*) = *бокунук* 'шарь'; *мокуркай* = *мокуккай*, *маккай* имеющий круглую форму, могущий катиться'; *мокурук* 'округловатый, продолговатый и круглый'; *мокучук* (срв. *моѳбчх*, *мокур*, *мокуола*) = *мокочук* 1. 'округленный (дерево)', 'округлый (рыба)', 'шарообразный'; 2. 'колобокъ, свертокъ'. Примерите показват, че даденият корен се явява в следните варианти, резултат на фонетични процеси в якутски и диалектите му: *мдн-*: *мдг-*: *моѳ-*:

мок-: *бок-*. Всяка една от наблюдаваните промени е често срещана и добре известна в тюркологията. Тувински език също предлага няколко примера³: *мокулчак* 'круглый, выпуклый'; *моген* 'горб (верблюда), *моген-нелчек*, *могенниг* 'горбатый'. Може би тук трябва да причислим и *могүдөдир* 1. 'волновать, беспокоить, тревожить'; 2. 'повергать в панику' и особено *мондуннээр* 'колыхаться, плескаться, двигаться (о жидкости)'. Но

търсените от нас съответствия не се ограничават само в кръга на тюркските езици, но ги откриваме и в редица монголски езици. Самият Е. Пекарски при якутските форми *мдгуруон*, *мѳуруон* привежда бурятската дума *мѳхѳрѳн* 'круглый, шаровидный', 'шарь'³. Монголски ни дава следните примери⁴: *мандгар* 'большой, толстый'; *мантгар* 'широколицый, толстый'; *мантайх* 'быть чрезмерно полным, крупным, большим'; *монтгор* 'шишкообразный, шарообразный'; *монтойх* 'подниматься бугорком, горбинкой; быть шишковатый, бугристый'; *мондийлэх* 'придать круглую форму (какому л. предмету)'; *мундаг* 'мощный, огромный, большущий'. По всяка вероятност тук спада и *манлай* 1. 'глава, вождь'; 2. 'первый, авангардный, передовой, главный, главенствующий'; (прен.) 'самый лучший'. Твърде показателни и важни са примерите от калмушки⁵ *möndögär* = *montöyör* 'rund, ball'; *manḡḡa* 'dick, fett sein'; *mund^us, munt^us* = *mond^os* 'geschwür, beule'; *banḡḡar* (*manḡḡar*) 'überaus dick und feist (von menschen und tieren); *banḡḡa* (*manḡḡa*) 'anschwellen, überaus dick und feist werden'; *banḡḡzḡa* 'dick und fett sein oder werden'. Вижда се, че и в калмушки има алтернирации форми с начален консонант *m-* или *b-*. Без съмнение всички приведени по-горе тюркски и монголски форми имат общ произход, което личи от тяхната фонетична и семантична близост. Бихме могли да предположим, че в основата им лежи един домашен алтайски корен, ако не беше етимологията на калмушките форми, дадена от Г. Й. Рамстет,

¹ Вж. най-подробно с многобройни примери и обяснения за образуването на всички тези форми в Словарь якутского языка, составленный Э. К. Пекарским, вып. VI, Петроград, 1923, стълбци 1600, 1601, 1604, 1605, 1612.

² Вж. Тыва-орус словарь, Москва, 1955, стр. 283, 286.

³ Вж. Э. К. Пекарский, цит. съч., стълбец 1601.

⁴ Вж. А. Лувсандэндэв, Монгол-орус толь, Москва, 1957, стр. 236, 242, 245, 248.

⁵ Вж. G. J. Ramstedt, Kalmückisches Wörterbuch, Helsinki, 1935, стр. 33, 257, 266, 268.

който ги извежда от кит. *p'ang* 'feist, dick'¹. Правилността на предложената етимология се потвърждава от материала, който откриваме в раз-

лични речници. Интересуващият ни йероглиф 胖, транскрибиран

според практиката в синологичната литература на английски език като

panq (*p'ang*⁴) има значение 'fat, stout' и се свързва с 胖 *panq* (*p'ang*⁴)

'puffed, bloated swollen².

В съветската синологична литература йероглифът се транскрибира *pán* (книж. *pán*) или *pán[de]*, където *-de* е формообразователен елемент, и има значения 1. 'толстый, жирный, полный, тучный'; 2. 'пополнеть'; 3. 'большой'³. Други производни от този корен в руска транскрипция са: *панчжун* 'толстеть; набухать, наливатся'; *панца* 'толстяк'; *панбин* 'ожирение'.

Съвсем ясно се вижда, че всички значения на разгледаните думи в тюркските и монголските езици съвпадат или лесно се извеждат от значенията на китайския корен. Самият факт, че китайски думи се заемат в алтайските езици, е добре известен в алтаистиката и няма нужда да бъде доказван⁴. Както показва материалът (особено от монголските езици), китайският корен е бил зает в алтайските езици като **ban* с успоредна алтернираща форма **maŋ*. Инициалната алтернация *b ~ m* е всеизвестна и най-добра илюстрация са рефлексите на тюркските форми на лич. мест. за 1. л. ед. ч. **bän ~ *mān*. Положението, че монголите са предавали с беззвучни съгласни китайските звучни съгласни, а китайските беззвучни — със звучни, обяснява защо китайската беззвучна съгласна в анализирания корен е била субституирана в тюркски и монголски със звучния й корелат. Това явление е установено в ориенталистиката и спорът между синолозите се води само за причините, които някои обясняват с наличието на звучни аспирирани съгласни в старокитайски⁵.

Като следствие от цялостното излагане на въпроса реконструираме корен **maŋ*, който в новобългарски (чувашки) правилно е дал *mān* (и успоредна форма *mun*, която не се смята за литературна), понеже в изгласна позиция тюркският звук *ŋ* дава единствено *n*, а не очакваното *m*, ако в основата има вече звук *m*, както е в разглежданата форма и в

¹ G. I. Ramstedt, op. cit., стр. 33, 257.

² Вж. Yen Ren Chao, Lien Sheng Yang, Concise Dictionary of Spoken Chinese, Cambridge, Massachusetts 1957, стр. 176; Mathews' Chinese-English Dictionary, Revised American Edition, Cambridge, Massachusetts, 1956, йероглифи № 4933, 1936.

³ Вж. Китайско-русский словарь под редакцией проф. И. М. Ошанина, Москва, 1952, стр. 238; В. Исаенко, Опыт китайско-русского фонетического словаря, Москва, 1957, стр. 150.

⁴ Напр. от кит. *tuŋ, tuŋ — juan* 'мед' произлизат такива форми като тур. *tu(n)ç* 'бронз', чув. *тул* в словосъчетанията *тул тулрл* 'медна руда', *тул хуран* 'меден котел', в който в древността са готвили храна по време на пир' и др. Вж. у Э. В. Севортян, Пробные статьи к 'Этимологическому словарю тюркских языков', Москва, 1966, стр. 57.

⁵ Вж. за всички тези въпроси у И. Н. Гальцев, Введение в изучение китайского языка, Москва, 1962, стр. 77. Вж. тук и останалата литература.

примери като *върман*, *юман* и мн. др.¹ Предлаганата от А. С. Лвов етимология на чув. *ман* от слав. *тъпъ не е възможна, защото би трябвало да реконструираме българска форма *тап (субституция на слав. *ъ* с тюркско *э*), която не би могла да даде в чувашки приведената от Н. И. Золотницки и Й. Бенцинг² успоредна форма *мун*, понеже тюркско (а това значи и българско) *э* не дава в чувашки *у*.

IV. След като бе изяснен произходът на бълг. *манатарка*, вижда се, че формите *мантарка* и *манитарка* не са заемки съответно от гагаузки и гръцки, както предлага А. С. Лвов. Разбира се, що се отнася до вокализма на формата *манитарка*, можем да допуснем влияние на грц. *μανιτάρι*, която е създадена в резултат на взаимодействието на българската дума с домашната форма *амагита*, което писахме и в първата си бележка. Не е много ясно защо А. С. Лвов заключава, че източнобългарската *мъньтаркъ* е заемка от рум. *minătarcă*, а не обратно. Струва ни се, че тук има някакво недоразумение, понеже оставаме с впечатлението, че А. С. Лвов не би предлагал същото за формата *манатарка*. Но особена разлика в изговора на двете написания няма, понеже неударените гласни се подлагат в по-голяма или по-малка степен на редукция в почти всички български говори. Вижда се, че А. С. Лвов се е заблудил от начина, по който сме предали графически формата (т. е. дадохме фонетичната ѝ транскрипция), което е направено само, за да се подчертае пълната редукция на неударения вокализъм, така характерна за Източна България. Също така много важно е и положението, че редукцията на неударените гласни в румънски е под българско влияние.

V. Според А. С. Лвов не е ясен и произходът на звука *а* след *н*. Бихме могли да предположим няколко обяснения, а именно, че звукът е вметнат за по-лесен изговор. Не е изключено също така в условията на интензивните средновековни гръцко-български езикови взаимодействия, след създаването на гръцката дума *μανιτάρι* самата гръцка форма да влияе върху изходната българска форма **мантар(ка)*, като се е получила форма *манитарка*, каквато и срещаме днес. Преходът на *и* в *а* може да се обясни като асимилация, срв. *панахида* < *панихида* < сргрц. *πανυχία* < *πανυχίς*. Но дори да не можем да разкрием докрай всички причини за промяната *мантарка* > *манатарка*, този факт не е в състояние да отхвърти правилността на предложената етимология.

VI. В заключение ще обобщим, че бълг. *манатарка*, откъдето се извеждат грц. *μανιτάρι*, тур. *manfar*, гагауз. *мантар*, рум. *minătarcă*, произлиза от българската (пребългарската) форма *мантар, в основата на която лежи китайският корен *р'ап*.

¹ Вж. Л. С. Левитская, Заметки о фонетике чувашских говоров, сб. Вопросы диалектологии тюркских языков, т. IV, Баку, 1966, стр. 184. Според М. Рясняен, Материалы по исторической фонетике тюркских языков, Москва, 1955, стр. 169 тюрк. *т* дава в чувашки *т* след изходна устнена гласна, а в останалите случаи -*п*. Вижда се, че и неговото мнение потвърждава горното положение.

² Вж. Корневой чувашско-русский словарь, составленъ Н. И. Золотницкимъ, Казань, 1875, стр. 44; J. Benzing, лит. съч., стр. 713.

СЛОВОСЪЧЕТАНИЕТО В БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКОГРАФИЯ ПРЕЗ XIX В.

Мария Джананова

I

Лексикографията, както е известно, обхваща практиката на съставяне на речници и теорията на тяхното съставяне. И както това често става в историята на науката, практиката в лексикографията твърде много е изпреварила теорията на този важен дял на приложната лингвистика. Главните въпроси на теорията на лексикографията са свързани с разните типове речници и с целите и задачите, както и с методите на тяхното съставяне. Основните и най-разпространените речници са тълковните едноезични и преводните двуезични речници. Тълковният речник се стреми да събере и подреди словното богатство на един език, да определи или изтълкува значението на думите му и да покаже тяхната употреба. Най-отговорната и трудна задача е тълкуването на думите, защото тя посочва всички съществени признаци на понятието, което тя изразява и което я отличава като лексична единица от всички други лексични единици на езика, определението на значението ѝ трябва да бъде максимално кратко. Ето защо за тълкуване на думите речникът си служи не с изречения, а с най-кратката за случая и все пак завършена и цялостна синтактична единица — със словосъчетанието; напр. *босилек, мн. няма, м. Ароматно градинско цвете със ситни листца; борба ж... З. Прен.* Сблъскване между противоположни обществени групи, класи, идеологии и др. за надмошци (вж. РСБКЕ, т. I, 1955).

Словосъчетанието се състои от две или повече пълнозначни думи, едната от които е главна, а другата — или другите — второстепенни, зависими, чиято функция е да определят главната дума¹. Словосъчетанието не е изречение, но след изречението то е вторият от двата предмета на синтаксиса като наука. Главната разлика между словосъчетанието и изречението се състои в това, че изречението изразява относително завършена мисъл — то е предикативна, т. е. комуникативна синтактична единица; словосъчетанието не изразява мисъл, а само понятие, но понятие сложно, разчленено, и все пак единно: словосъчетанието е непредикативна, т. е. некомуникативна единица.

¹ Грамматика русского языка, т. II, Синтаксис, изд. АН СССР, Москва, 1954.

Наблюденията над съществуващите стари и нови речници показват, че всякога и навсякъде лексикографската категория определенис, тълкуване на значението на думата се изразява чрез словосъчетания¹.

Но словосъчетанието играе важна роля и в другия структурен елемент на речниковата статия — в илюстративния материал, илюстративните примери, които се дават след значението — или значениата — на думата и чиято функция е да показват употребата на думата, нейните лексико-семантични връзки, съчетаемостта ѝ (синтагматиката) с другите думи на езика; напр. *босилек... Стрък босилек. борба... З.. Борба за мир. Борба за освобождение. Класова борба.*

В зависимост от обема и типа на речниците словосъчетанието в едни е обикновената, най-употребявана форма на примерите, в други то се среща наред с изречението, а в големите, от академичен тип речници словосъчетанието е доста рядко явление, понеже в тях употребата на думите се илюстрира преди всичко чрез цитати, състоящи се от едно или повече изречения от литературни произведения.

Словосъчетанието играе роля и при тълкуването на включената в речниковата статия фразеология — ако има такава. Най-често значението на фразеологизма, на устойчивото съчетание се изяснява чрез свободно словосъчетание: *бера... □ ... Бера сили (разг.)* — събирам сили, подготвам се, за да предприема нещо.

От казаното дотук става ясно какво огромно значение има словосъчетанието като езиково средство при съставянето на речници. Задача на тази статия е да проследи пакратко употребата на словосъчетанието, неговите форми и функции в българската лексикография през XIX век. Но преди да спрем вниманието си върху отделни речници като представители на нашата лексикография от зараждането ѝ до края на XIX в., необходимо е да изясним някои особености, които отличават словосъчетанието като лексикографична категория от словосъчетанието изобщо като предмет на синтактичната наука.

1. Преди всичко трябва да се подчертае, че словосъчетанието в лексикографията не може да се разглежда самостоятелно, като откъсната синтактична единица, без съотношението му със заглавната дума, с която то е неразривно свързано, макар и не синтактично, а само текстурално, и без която то губи своя смисъл.

2. Заглавната дума обуславя принадлежността на главната дума на словосъчетанието-тълкуване към същата част на речта, към която принадлежи тя самата. Така в зависимост от заглавната дума словосъчетанията биват глаголни, субстантивни, адективни, адвербиални и т. н.

3. Глаголните словосъчетания в български език, който е загубил инфинитива на глагола, имат в същност вида и формата на предикативни, макар и неразгърнати съчетания-изречения: *Пиша писмо, чета стихове, замислям за Москва* и т. н. Въпреки това обаче всички тези съчетания не са истински изречения, не са комуникативни единици, а представляват само условната форма на българското глаголно словосъчетание.

¹ Вж. М. Джананова, Словосъчетание и лексикография, Известия на Института за български език, кн. XVI, 1968. Изходно положение в тази, както и в настоящата статия е възгледът на авторката за словосъчетанието като един от видовете синтагми и за отношенията в словосъчетанието като синтагматични, т. е. като взаимоотношения на „определяемо“ и „определящо“, свойствени на всички видове синтагми.

4. Основни типове словосъчетание са простите, които се състоят от две пълнозначни думи — една главна и една подчинена, — и сложните — от три и повече пълнозначни думи с подчинителна връзка (непредикативна). Но словосъчетанието в лексикографията може да има и други форми. Често се срещат и словосъчетания с усложнена структура, като напр.: 1. Словосъчетания с еднородни елементи, напр. думи или даже словосъчетания, като връзката между еднородните елементи е съчинителна — безсъюзна или съюзна, централната връзка обаче, която изразява определителното, синтагматичното отношение, си остава подчинителна; 2. Словосъчетания с приставна част — приставно изречение или причастна или деепричастна конструкция; 3. Словосъчетания с еднородни елементи и с приставна част.

Въпреки усложнеността на структурата в основата на тези словосъчетания лежи бинарността (двучленността) на простото словосъчетание: главна определяема дума и определящите я компоненти, взети заедно: $[a \times (b + v)]$ или $[a \times (b \times v)]$ и т. н. („ $\times$ “ означава подчинителна, „+“ — съчинителна връзка).

5. В двуезичните речници тълкуването на заглавната дума се заменя с превода ѝ на другия език; понякога обаче се налага описателно тълкуване — словосъчетание. Примерите в тези речници са почти винаги словосъчетания.

II

Българската лексикография се заражда в първата половина на XIX век, в бурната епоха на Възраждането, и нейн основоположник е вдъхновенният възрожденец Неофит Рилски, монах, учител и учен, „патриархът на българските писатели и педагози“¹, който още приживе е бил обкръжен от ореола на легендата².

Най-голямото дело на Неофит Рилски е неговият български речник — първият речник на българския език. Над този речник той е работил цели десетилетия — почти до самата си смърт (4. I. 1881), и въпреки това не го е довършил и не го е отпечатал — освен една малка част от него. Но недовършен и неотпечатан, словарът на Неофит Рилски е бил едно от големите събития на нашето Възраждане. За него мнозина са знаели, ивтересували са се от него и са го очаквали като откровение, което ще разреши много от въпросите относно съграждащия се по онова време български книжовен език, в чието съграждане и сам Неофит е участвувал. А за историята на българската лексикография Словарът на Неофит Рилски има огромно значение.

Както талантът за музика и живопис е вроден у твореца на голямото изкуство, така Неофит Рилски е бил роден лексикограф. Осъзнал рано призванието си, Неофит търси и открива тайните на лексикографското изкуство по страниците на многобройните речници, с които се е снабдявал през всичките фази на живота си. В съставените от него „лек-

¹ Вж. Д-р К. Иречек, Словарят на Отца Неофита Рилского, ПСП., 1882, кн. 2, стр. 133.

² Вж. фундаменталната студия за Неофит Рилски на И. Д. Шишманов в неговите „Нови студии из областта на българското Възраждане“, Сборник на БАН, книга XXI, София, 1926; там са възпроизведени Автобиографията (стр. 80—81) и Преписката на Неофит Рилски (стр. 149—367).

сикони“ и „словари“ намираме разкрити, макар и не всякога назовани, основните понятия на лексикографската теория, а в структурата на речниковите статии — същите закономерности, на които се подчиняват и съвременните научно построени речници.

Първи път Неофит се проявява като лексикограф при съставянето на малкия речник към своята Болгарска граматика¹, първата системна граматика на българския език. Този малък речник е първият печатан документ на българската лексикография. Преди това за българския език се е знаело твърде малко вън от България. В 1802 г. е излязло второто издание на Даниловия четириезичник и в 1822 г. — „Додатакът“ на Вук Караджич², в които за пръв път български думи се съпоставят с думи от езиките на съседни на България страни.

В забележителното „Филологическо предвъведомление“ на Граматиката, което съдържа и зародиша на българската лексикология и диалектология и вобще филология, Неофит Рилски пръв подема борбата за чист и единен български „писмен“ език, против „чуждоезичните речи“ и диалектното разногласие и с паисиевски патос възкликва: „о языкъ развращенный и невоздържанный! да ли ще има и в другъ какой языкъ только развращеніе и несогласіе!“ (стр. 10). Но след като изрежда на две страници (6—7) излишни турски и гръцки думи, за които има „чисто български“, Неофит намира, че има „мало нѣсон, които са ги совсем изгвѣнали Болгаре тѣ, нан и нематъ ги никаквы, и употребяваатъ ги нан по турски нан по гречески“; тях той излага в края на Граматиката си, „истолкуваны по възможности съ равнозначителны славянски, нан русскійски“ (стр. 204—210). Действително, от около 216 думи, включени в речничето, 163 са изтъкувани чрез превода им с една славянска или руска дума, или едновременно със славянска и руска. На 53 думи обаче Неофит определя значението описателно, чрез словосъчетания, напр.: Боуча, малла нащанница; Гюнь, кожа волокая выдѣланнаа; Двшекъ, постела магкаа; Ешексакъ, варварское овхождение, безчеловчье, непотребность; Перис, сосѣдъ умывалный; Кираджя, преносащій товары, изкощник...

Слѣдѣющыте са Гречески.

Аресвамаъ, оуголно ми есть, и оугоденъ есмь. Петало, подкова, нан плоча. Петало, поясъ женскій... [омоними — М. Д.]

По-късно, през време на своето преподаване в Богословското училище на о-в Халки (1848—1852), Неофит съставя своята Христоматия на славянскогo языка, издадена в Цариград в 1852 г., към която дава един обширен лексикон (357 стр.), съдържащ всички думи, срещани в славянските текстове на Христоматията, с превода им на гръцки. Понеже е бил

¹ Болгарска граматика. Сега първо сочинена отъ Неофита П. П. съшаго нѣвъ славянскаго обитѣла Рылскаго, за употребленіе на славеноболгарските училища... В Крагевецъ, 1935, VI + 211 стр.

² В. Караджич, „Додатак к Санктпетербургскимъ сравнителнымъ реченицима свију језика и нарѣчија, с особитимъ огледима бугарскогъ језика“. Своя Додатак В. Караджич съставилъ върху езиков материал от родния край на Неофит Рилски — Разложко.

нужен и при българското богослужение, този речник се е подвързвал и продавал и отделно от Христоматията. И тук, както в двузичните речници въобще, славянските думи се тълкуват чрез превода им на гръцки, но се срещат и черти от големия български речник, над който Неофит е работил и преди да бъде на о-в Халки: към думите са дадени и примери за употребата им, въведени чрез характерния за Неофитовия голям речник знак § (параграф); почти всички примери са словосъчетания. Напр.:

Бленіе... гр... § бленіе блнчмъ.

Благовѣнншнѣй, ад, ѳе, гр... = невѣрнѣй. § благовѣнншнѣе прнстаннше. гр...¹ = тихое прнстаннше.

стоалнѣй, ... гр... § — градъ. гр... — царствующій.

творю, ншь. гр... § дѣю, § прѣлюкы творю. гр... § радость творю. гр... § зло творю гр... § чѣры творю.

Но речниковата работа, на която Неофит е посветил почти целия си живот, се е състояла в съставянето на двата негови големи речника — гръцко-българския и българско-гръцкия. Работата на Неофит Рилски над тези речници прилича на два огромни потока, от които единият постепенно изчезва, за да даде началото на друг, още по-моцнен поток. Данните относно създаването на тези речници, които могат да се извлекат от автобиографията и от преписката на Неофит Рилски, са следните:

Още през годините на учение при „дидаскал“ Адам в Мелник (1821—1826) у Неофит се заражда идеята да състави един гръцко-български речник „за улеснение на българските ученици, които ще отиват да ся учат в гръцкитѣ училища“, за да получат по-висока образованост, каквато за българите по него време е била единствено гръцката. Над този „лексикон“ Неофит работи най-ревностно до 1833 г., пък и по-късно, през разцвета на своята педагогическа дейност, докато в 1838 г., по време на учителствването си в Копривщица, когато народното движение за отделение от гръцката патриаршия прави вече изучаването на гръцкия език не така навременно, той решава да обърне своя „лексикон“ на „нашият матерній языкъ“. В своя дневник той отбелязва: „Мѣсяць Маій.. 21. въ сей началъ я писати лексиконатъ...“ Това е исторически момент за българската лексикография, защото тогава именно се заражда първият тълковен речник на българския език.

С пълното съзнание за величието и отговорността на започнатото от него „исполиско“ дело и в стремежа си да обхване цялото богатство на българския не само народен, но и книжовен, неустроен още език, Неофит пише, допълня, преписва и пак допълня и преписва своя Словар, все с надежда да го издаде и все наново разочарован. По инициатива на П. Р. Славейков² в 1860 г. бива отпечатано едно извлечение от Словара в Български квижици³ в Цариград, издаването на целия речник обаче продължава да среща пречки, докато най-сетне Неофит решава сам да го издаде. В края на 1875 г. излизат в Цариград първите 64 страници от речника, но поради бурните и трагични събития на Априлското въстание Неофит спира печатането на заветния Словар. И така на потомството

¹ Знакът „гр...“ замества гръцката дума или израз.

² Вж. Писмото на Неофитовия ученик Константин Рилец от 13 януари 1858 г. от Цариград; Нови студии... стр. 321.

³ Български квижици, II, 24, 1859, стр. 828; III, I, 1860, стр. 25.

остава един огромен, чисто преписан от ръката на самия Неофит Рилски ръкописен том, чието богатство завършва с разработката на думата *оџа*¹. Според свидетелството на К. Иречек останала е и една тетрадка с материала от П до края, „още ненареден и неизработен“.

Без да анализираме тук Словара на нашия пръв лексикограф, ще се спрем само на въпроса, който е предмет на настоящата статия — употребата на словосъчетанието в него. От направените по-долу извлечения се вижда, че тълкуването на заглавните думи се прави навсякъде със словосъчетания, заграденн в скоби (при многозначните думи само първото значение е в скоби, следва номерация след него), чрез което те се разграничават от примерите, въведени със знака §, където наред със словосъчетанията се дават и изречения, и пословици. Някои думи обаче, които са свързани с бита, обичаите и др., се тълкуват пространно, енциклопедически, напр. Бждни вечерь, Быляринь и др. Но това са редки случаи.

ИЗ „БЪЛГАРСКИ КНИЖИЦИ“

† Агизма (или агизма) Богоявленска светена вода, гр. . . 2) — вода, която истича па нъкоу мѣста от чудотвореніе. гр. . .

† Адъ, с. м. (мѣсто, гдѣто се мѣчатъ грѣшни-те души) гр. . § адъ несытій, говори се за челоуѣка, който не може да се насыти (= грабитель = седжія). гр. . *Астарджія, с. м. (който прави или продава астарь) гр. . Баба с. ж. (стара жена) гр. . 2) майка на баща или на майка на нъкого. гр. . 3) — която бабува при рождението. гр. . 4) единъ широкъ суджукъ свинскі гр. . § посл. много бабы килаво дете. гр. . *Вѣтровитъ, а, о, пр. гр. . § мѣсар. непостоянъ (челоуѣкъ) = инаеянь. § Вѣтровита работа (праздна — непотребна — непостоянна). гр. . *Вжзель, с. м. (старо узоль) гр. . (множ. вжзели гр. .) § вжзраувамъ нъшо на вжзля. гр. . *Вжрзань, а, о, прич. гр. . 2) вжрзань, който е подъ клетва запрень. гр. . § посл. вжрзань полъ мирно село (греч. не ся употреблява).

ИЗ РЪКОПИСА

*Бадемя (който е направенъ съ бадеми, или като бадеми).

*Баджа с. ж. (прозорець, който се отваря на покроватъ на нъкое аданіе, за да свѣтъи отъ горе). *Валявица (мѣсто обградено на волжъ, гдѣто се ваятъ шапцы, абы и проч. или просто да се пере голъмо нѣщо въ него, като го върти водата) *Валямъ, ляшъ гл. д. (въртимъ, тръкаямъ) нѣщо по землѣтж гр. . *Вреждамъ (нъкогоу нъ нѣщо) дашъ, гл. д. н. вредіхъ. гр. . § възвр. вреждамъ се гр. . § не можемъ да се вредимъ. *Зелник, с. м. (млинь отъ зеліе направенъ) *Зелничарь с. м. (който обича много зелнниците) *Земамъ, машъ, мн. д. и. земахъ (и зехъ) гр. . § — градъ. гр. . § — назаемъ. гр. . § — на вѣтръ. Зри во вѣтра. гр. . — кръвь (пѣщамъ кръвь). гр. . § зема=бера=събира, като н. пр. колко зема тая чотра; гр. . § дяволъ да го земе. гр. . § зел го е дяволу. гр. . § земиси и земниси (отъ това или отъ онова). гр. . § земамъ си даржтж . . . Зелъ, а, о употреблявасе и вм. начнахъ, и. пр. Зелъ да плесенясъва, да мерише и пр.

(С особен знак пред заглавната дума е отбелязан и произходът ѝ: „ — българска дума, † — гръцка, * — турска).

Докато в речниците на Граматиката и Хрестоматията думите се тълкуват почти винаги чрез прости двусловни словосъчетания, в Словара, както се вижда от извлеченията, преобладават сложните и с усложнена структура словосъчетания-определения: напр. с приставни изречения (агизма, адъ), даже с две приставни части — с последователно подчинение

¹ Ръкописът се съхранява в Народната библиотека.

(баджа, валявица); някои тълкувания започват с „който“ (астарджия, баба, [трето значение], бадемлия, зелничар). Примерите са обикновено прости субстантивни или глаголни словосъчетания, но по-често това са пословици и фразеологизми. Среждат се и синоними, напр. при „адъ“, „вѣтро-вѣтъ“.

През втората половина на XIX век поради нарасналата нужда от източници за образование и наука, от една страна, а, от друга страна, за целите на зараждащата се търговия със Запада, както и на проникващата в България протестантска —англоамериканска— и католическа—френска—пропаганда се появяват първите двуезични речници, които представят доста добри за времето си помагала за изучаване на френски и английски език. В тях, както и в съвременните двуезични речници, тълкуването на чуждите думи е дадено чрез превода им. В някои случаи обаче, когато на чуждата дума не е могло да се намери съответствие, значението е предадено чрез словосъчетание. Примерите-словосъчетания за употребата на думите са още по-малко. Такива са следните стари речници:

1. An English and Bulgarian vocabulary in two parts, English and Bulgarian and English and Bulgarian by Rev. C. F. Morse, aided by Mr Konstantine Vasiliev. Constantinople, 1860.

Този речник, който Иречек е видял сред книгите на Неофит Рилски, изпъстрен „от множество изправления и допълнения, вписани между редовете и около страниците от О. Неофита“¹, показва доста добро познаване на българската граматика, особено на видовете на глагола („Aspects“); посочени са трите начина за образуване св. вид на глаголите от несв. вид; като заглавна дума стои формата за 1 л. ед. на несв. глагол и до него — съкратена — формата на св. в.: плащам-тъж, пускам-сиж, правя-на-, глѣдамъ по-днж.

Cultivate v. a. (the soil) обработювам-тъж; (the mind) образувам...

Endanger, v. a. турям въ опасность.

Lecture, n. урок; v. n. преподавам урокъ.

Lend, v. a. заимам-емж, давам на заемъ.

Let, v. a. . . (rent) давамъ с кърпж.

Ship, корабъ; гемія, Т.; v. a. турямъ на геміж; провождамъ съ геміж.

Паралия, G. low round table.

Петора, a thin flake of dough or bread; layer of the atmosphere.

Прибирамъ-берж... — ся, v. r. to come home (from the field, etc.).

Пекъ, heat (of summer).

Сбъркувамъ-камъ, v. a. . . — пжлъ-тъ, to lose the way, take the wrong road; v. n. to make a mistake, do badly.

[Синонимни словосъчетания]

[Поставените в скоби думи заедно със заглавната образуват словосъчетания-примери.

2. Словарь французско-български-турски за най-употребителны-тъ думы, от Стефана П. Илиевъ и Дима В. Храновъ. Русчюкъ 1868

s'abriter, v. p. Скрывамъ ся, отивам на за-
вятъ. Тур...

Acceptable, a. Кой-я-его може да ся приеме.
Тур...

déléguer, v. a. Поръчвамъ нѣкому да на-
прави нѣщо. Тур...

patronille, f. Патруиль, стража, която оби-
кала особенно ношемъ. Тур...

légal, m. Панскій посланикъ. Тур...

recueil, m. Събраніе на разны съчиненія.
Тур...

¹ Вж. посоч. статия на К. Иречек, стр. 134.

irascible, а. Изложенъ да се разгнѣвава, *remords*, т. Грызене на съвѣстьж. Тур... който се раздрава лѣсно. Тур... [Синонимни словосъчетания].

В 1869 г. във Виена излиза „Френско-български рѣчникъ“ (2. опра-вено издание 1873, 3. издание 1884), а в 1871, също във Виена — „Бъл-гарско-френски рѣчникъ от д-ръ И. А. Богорова“. С френско-българския речник на Богоров българите са си служили не само преди Освобожде-нието, но и дълго време след Освобождението. Богоров заема особено място сред нашите възрожденски писатели с пламенното си усърдие в борбата за чистотата на българския език, макар че то често пъти го е довеждало до крайности, несъгласни с духа на езика ни. Това особено личи в Българско-френския му речник, както и в излезлите в 1871—1882 страници от неговия недовършен „Български рѣчникъ“ (А—З). Направе-ните по-долу извлечения целят обаче да покажат не неологизмите, а само широката употреба на словосъчетанието в речниците на Богоров.

Френско-български речник (2. изд.) Aboepner, v. а. записвам нѣкого (*за спомощ*). s' —, vt. (â) подписвамса (*за вѣстникъ*); || поемамъ ложа или мѣсто (*в театра*). Abrevia- tion, sf скъсене, исхвърляване на повѣчето букви от една рѣчь, s'Abstenir, va. irr. (de) въздржамса, вардаяса (*от употребението на нѣщо*).

Българско-френски рѣчникъ. Меценатъ (бракиликъ на науки), sm. ил pécépe, Опы-товачъ (*на злато и сребро*) sm. ил essayeur; || (*на питиѧ*), ил dégustateur. Потживамъ и-гхвамъ... фр... б) (*до шѧ въ дългове*), фр... 7) потжда (*за ладѧ*), фр... 8) оставамъ да потжане у вода, va. enfoncer.

Както и в първите двуезични речници, думите в Богоровите реч-ници, за които не се е намерило съответствие в българския език, се тъл-куват с прости или сложни словосъчетания; в някои случаи към преве-дената дума се прибавя — обикновено в скоби — зависима, определяща я част, чрез което се получава словосъчетание-пример, който уточнява значението и същевременно илюстрира употребата на думата, напр. s'a- boepner, s'abstenir и др.

БЪЛГАРСКИ РѢЧНИКЪ

Сбранѣе сичкиѣ наши думи, посрѣшнати съ френски и истѣкувани дълго и ши роко български отъ Ивана А. Богоровъ. Ки. I А—Г Русе, 1881. *Браниликъ*, ил défen- seur. Който брани, който закрѣпя, който варди. *Браниликъ за Българския народен языкъ и за народна облага*. Тѣй са нарича я, le procureur, Единъ чиновникъ, който въ сѣдия- нията нагледва, брани законитѣ... *Браниликъ у Вышнията сѣдияня*. *Буденъ*, éveillé. Който не спи. *Вързвамъ*, lieg. Стѣгамъ съ една вързалка или съ друго нѣщо каквото и да е. *Вързвамъ лакетя, ръката, снагата*. *Вързвамъ снопове*. *Вързвамъ съ една ивица*. *Вър- звамъ съ кърпа*. *Вързвамъ цѣптя да направя китка*. *Вързвамъ краката му*... *Вѣ- трило*, la voile. Простирка от дебело платно, обикновено ошито отъ много поли, що го завръзватъ за прѣтоветъ възъ бороветъ, да го издува вѣтара, за да кара единъ корабъ или една ладѧ по водѣто [4 последователно подчинени приставки части]. *Голѣмо вѣтрило*, *малко вѣтрило*. *Вѣтрило отъ голѣма борѣ*... *Распръгамъ*, *растварямъ вѣтрилата*. *Вѣтрило*, са казва и, l'éventail... *Вѣтрило отъ книга*. *Вѣтрило отъ пера*... *Махамъ съ вѣтрило*.

Известният речник на А. Дювернуа — Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей не-печати (томъ I, 1885—1888, томъ II—1888, —1889), макар че не е съставен от българин, има своето място в историята на българската лексикография не само поради своята научност и голѣмото богатство на езиковия му

материал, но и като пръв българско-руски речник, който е бил използван впоследствие в руско-българската лексикография на XX в.

Поради двуезичния, преводен характер на Словара на Дювернуа тук се срещат по-рядко словосъчетания-тълкувания, а илюстративният материал, както това личи от заглавието на речника, съдържа само цитатизречения или свързани кратки текстове, извлечени из народните умотворения или съвременната на автора литература.

Ето няколко случая на словосъчетания-тълкувания:

Буле — зв. пад. отъ була: название старшей невестки т. е. жены старшаго брата въ устахъ у жены младшаго... *Булка* с. ж. ... невеста подъ пѣницею, молодая. *Вѣйка* с. ж. Вѣйчица ум. вѣтка древесная, ростокъ: ... *Гнѣздж* гл. дл. свиваю гнѣздо: ... *Говедо* с. с. Говела мн. крупная рогатая скотина (смм. добиче, лобитък): ... *Ледина* с. ж. новъ, цѣлзна, еще не вспаханная земля. *Малана* с. ж. младшая золовка: ... *Мангаль* (....) с. м. сосудъ желѣзный или глиняный (въ родѣ жаровни), в кот. кладуть горящiе угольи и ставятъ в комнату, чтобы нагрѣть ее.

В 1895—1897 г. почва да излиза „Рѣчникъ на Българскій языкъ“ на видния наш възрожденски деец Найден Геров. Ако Неофит Рилски с право може да се нарече не само патриарх на българските писатели и педагози, но и на българските лексикографи, то Найден Геров е безспорно първият автор на един завършен, богат по съдържание и с голямо значение речник, от който са се ползвали и продължават да се ползват както писателите на новата ни литература, така и съставителите на по-сетнешните тълковни речници на българския език.

Найден Геров е получил лексикографското си кръщение още в Копривщица като ученик на Неофит Рилски, който му е давал да преписва своите тетрадки и е препоръчал на стария даскал Геро да изпрати сина си да се учи в Одеса. Тук младият Найден почва да се готви за своята бъдеща речникова работа, а когато се връща в България и покрай дейността си като учител и по-късно като руски вицеконсул събира и записва „от устата на народа“ неговите „рѣчи“, той изпреварва своя учител в лексикографското изкуство, а в края на живота си има даже недоживяното — отреченото на Неофит Рилски щастие да види отпечатан своя полувековен труд.

Работейки при много по-благоприятни условия, с добра подготовка и правилен метод на записване материала за речника си, подпомаган последните 12 години от предан и вѣщ сътрудник, Найден Геров е могъл да въплъти в един монументален труд богатството на българския народен език, да „извади“ „Рѣчникъ на живий Българскій народен языкъ“... отъ който да ся види какъвъ е билъ Българскій языкъ въ народа прѣдъ зачяло-то на новж-тж Българскж книжннж“¹.

Езикът на тогавашната българска книжнина не намира отражение в речника на Н. Геров, защото според него „всичките тия книги са пълни с чуждица“, а неговото „намерение е било да представи българския език такъвъ, какъвто е той в народа, и само с ония чужди речи, които народът употребява“. Това е голямото преимущество на Геровия речник, но същевременно и неговият недостатък, тъй като по този начин българският език на втората половина на XIX век не е представен в цялата му пълнота.

¹ Вж. Прѣдисловие, стр. IV.

Както и Словарът на Неофит Рилски, Геровият речник с не само тълковен, но и преводен,* „с тълкувание речите на български и руски“¹. Макар и да е написан на критикувания от всички и научно необоснован „етимологичен“ правопис, създаден и защитаван докрай от Найден Геров, речникът е съставен и подреден с голямо умение и тънък усет за езика. Последователната употреба на уговорените в Предисловието шрифтове прави статиите особено прегледни. Заглавните думи и повечето устойчиви съчетания (отделени с черта) се тълкуват чрез словосъчетания. В примерите — „различни изречения, пословици и поговорки, в които влиза речта“, дадени с курсив — словосъчетанията се срещат рядко. Понякога тълкуването на думи, свързани с обичаи, суеверия и др. — например *Бъдний вечерь* и *вграждамь* — придобиват вида и размера на статии в енциклопедичен речник, но това, както и в Словара на Неофит Рилски, са редки случаи.

Цитираме в съкращение характерните за метода на Н. Геров статии на съществителното „вода“ и глагола „заминувамь“.

Вода с. ж. 1) Онова нещо, отъ което ставать рѣки, езера, моря, извори; р... *Рѣчна вода*; *Да пиемь вода*; пийте воду. *Быстра вода*; р... 2) Всичко нѣчто, което е рѣдко като вода и се разлива; влага; р... *Пийж нѣкаква вода за лѣкъ*. 3) Казвася на мѣсто рѣка, езеро, море. *Водѣ-ты прштекож*... [р... = руска дума или израз]

{Следват 5 стиха от нар. песен}

— *Сладка вода и прѣсна вода*, вода добра за пиене, без вкусъ и безъ дѣхъ; р... [Следват 6 стиха от нар. песен] — *Отивам на вода*, отивам за вода, да налѣж вода, да донесѣ вода; р... — *Горж за вода*, жиденъ съмь, пие ми ся много вода; р... — *Ловж рыба въ мѣтнѣ вода*, сир. въ разбрѣкани работѣ гледамь да ся облажѣ нѣчто; р... — *Врѣвѣж нѣкому по вода-тѣ*, врѣвѣж му по волж-тѣ, не му идж насрѣщж; р... — *Подливамь вода нѣкому*, развалямь му работж-тѣ...

Заминувамь (да заминж) гл. ср. и д. Заминвамь: 1) Подкачамь да минувамь; начинать проходить, пробѣжжать. *Заминувалж сѣ отзарана нѣтници*. 2) Минувамь покрай нѣчто; проходить, пробѣжжать чрезъ что. *Заминувамь прѣзъ града*. *Заминжж прѣзъ двора*... 4) Отивамь за нѣждѣ; уходить, уѣзжжать *Заминж за Цариградѣ*... 6) Отминувамь. *Заминжжж село-то безъ да ся запремь въ него*. *Срѣзници-залиба, замини-отлиби*...

Заминж, ещъ — нѣжъ, гл. свр. отъ *заминувамь* и *заминивамь*; пройти, пробѣжжать, уйти, уѣхжжъ...

Както се вижда от статията на глагола „заминувамь“, видовете двойки в речника на Найден Геров се разглеждат като две форми на един и същ глагол, основна форма на който е несв. вид; след нея в скоби стои свършеният глагол в неговата „да-форма“ — (да заминж), след което следват отделните значения на несв. вид, тълкувани чрез синонимни глаголни словосъчетания, в които главна дума са глаголи от несв. вид. Особена черта на примерите в глаголните статии на речника е включването в тях както на форми на несвършения, така и на свършения вид на глагола, особеност, която отличава глаголните статии и на академичния РСБКЕ.²

¹ За анализа на речника вж. Л. Стоичкова, Речникът на Найден Геров, сщ. Български език, год. III, 1953, кн. I, и год. IV, 1954, кн. I.

² Важният въпрос за видовете двойки на глагола все още не е намерил еднообразно и окончателно разрешение в съвременната българска лексикография.

Макар че се заражда по-късно, отколкото лексикографията на другите културни езици, българската лексикография през XIX в. е постигнала значителни успехи. Това се вижда особено ясно в областта на словосъчетанието, широката употреба на което се подчинява на същите закономерности, които се наблюдават и в най-известните руски и западно-европейски речници. В една друга статия ще разгледаме въпроса за словосъчетанието, неговите форми и функции в българската лексикография през XX в.

ЛЕКСИЧЕСКАТА СИНОНИМИЯ КАТО ОБЕКТ НА ЛЕКСИКОГРАФИЯТА

Ана Спасова

Синонимията със своите аспекти, лексически и граматически, е специфично и съществено по значение явление, което се наблюдава при синхронното проучване на езика. Тя е важно доказателство за тенденцията към усъвършенствуване¹, която последният разкрива в отделни етапи от своето развитие. Основната функция на синонимията се състои в разширяване на уточняващите и диференциращите² възможности на езика по пътя на подбора и систематиката на определени средства: лексически, морфологически и синтактически. Първите от тях образуват категорията на лексическите синоними, т. е. на синонимизиращите се лексикални единици, а останалите — категорията на граматическите синоними, т. е. на синонимните падежни конструкции³ и на синонимните изречения и синтагми⁴.

Предмет на настоящата статия са лексическите синоними и техният дял в областта на лексикографията. Важна предпоставка за разрешаването на този въпрос е да се изяснят преди всичко особеностите, с които те се характеризират. Основна тяхна черта е, че това са думи, свързани в семантична общност, строго разпределени според логически принципи към определена част на речта⁵. Това обстоятелство им позволява да изпълняват с голяма точност определени смислоразличителни функции на базата на спецификата на граматическата категория, към която съответно спадат, без всеки един от тях по отделно да претърпява влиянието на особеностите на друга граматическа категория, като например застъпеност в по-голяма или по-малка степен на конкретност или отвличеност, на обособена преносност, на фразеологична затвърденост или незатвърденост и пр. Друга характерна черта на синонимите, също тясно свързана със смислоразличителните им функции, за които току-що споменахме,

¹ Сръ. В. Н. Гвоздев, *Очерки по стилистике русского языка*, Москва, 1952, стр. 37.

² Сръ. Р. А. Будагов, *Введение в науку о языке*, Москва, 1958, стр. 53.

³ Сръ. В. Н. Гвоздев, *цит. съч.*, стр. 92.

⁴ Сръ. К. Габка, *Zur Abgrenzung lexikalischer, morphologischer und syntaktischer Synonymie*, Sonderdruck aus *Zeitschrift für Slawistik*, Berlin, 1967, Band XII, Heft 5, стр. 73.

⁵ Сръ. В. Н. Ключева, *Синоними в русском языке, русский язык в школе*, 1954, кн. 3, стр. 2; А. Спасова и М. Димитрова, *Около проблематиката при съставяне на синонимен речник*, сп. *Български език*, София, XIII, 1963, кн. 4—5, стр. 427.

е, че те са думи с различен гласеж, но еднакви или близки по семантика, които, трябва да се подчертае, се отличават помежду си, в първия случай с експресивни или стилистични особености, със степента на разпространението си и с дистрибутивните си възможности, а във втория, заедно с това, още и с отсенки в значението си. Те означават в основата си едно и също понятие и се групират около оня от тях, чиято степен на емоционална обогареност и стилистична функция е нулева, т. е. около оня от тях, който се отличава с пълна неутралност. Така образуваните синонимни групи или редове са свързани в една обща логическа последователност и представят своеобразно единство от разграничаемо, т. е. общо понятие или общо семантично ядро и разграничители, т. е. самите синоними, всеки със своите характерни особености. Следователно те образуват единство от инвариантност, логическа и граматическа, и семантично нюансирана вариантност, оцветена стилистично и емоционално. Лексическите синоними по своята същност представят изразно форма, съответстваща на определени понятия. Това е форма, която в даден случай, например при съдоставяне или противопоставяне на такива понятия, трябва да отговаря с най-голяма точност, яснота и изчерпателност на тяхното съдържание и да отразява в най-малки подробности разновидността на техните отсенки. Следователно синонимите като езиков факт представят основна проблема за лексикологията, а тяхната функция е обект на стилистиката. За да се обхване тази разностранност на тяхната същина и за да може да се установи приносът им като изразно средство, което обогатява езика, необходимо е да се направят широк кръг проучвания, както лексикални, така и стилистически. Какъв дял има лексикологът-лексикограф в този случай? Негова пряка задача е да изследва лексическите синоними. Това означава, че усилията му трябва да бъдат съсредоточени преди всичко в издирването и систематизирането на тези синоними, така че да се постигне обособяването им като отделна лексикална категория с ясно очертан профил. Наред с това, необходимо е да се намерят пътища, които да позволят тази категория да стане достъпно средство за изразяване на големи подробности и тънки нюанси, свързани както с мисловния процес, така и с отделни съотношения между явления и предмети от действителността. Синонимното богатство на езика представлява следователно интересен материал за лексикографията и трябва да намира, както и в действителност намира в нея своето отражение. Степента и размерът обаче, в който синонимите се включват в различните видове речници, тълковни, двуезични и специални, е в зависимост от характера на всеки един от тях. Трябва да се подчертае, че лексикографското регистриране и осветляване на синонимите улеснява техния достъп до онези, за които е необходимо да овладяват езика в тези негови тъкности и да си служат с тях свободно при работата си като писатели, преводачи, журналисти, хора на науката и пр.

Синонимите заемат важно по своето значение място в тълковните речници. Те се използват при тълкуването на отделни думи и значения. С цел да се постигне допълнително изясняване и уточняване на смисъла, по-здрава логическа опора и по-верни асоциативни представи, синонимите се включват с подбор към съответната дефиниция — описателна, структурно-описателна или структурна, предназначена за обясняване на опре-

делена дума или значение. За илюстрация на казаното ще си послужим със следните примери¹ от съвременния български книжовен език:

Войска... 'въоръжените сили на държава или отделни техни части; армия' (РСБКЕ т. I, стр. 134), *финал*... 'заключителна част, завършек на нещо; край' (РСБКЕ т. III, стр. 529), *отбор*... 'колектив от спортисти, който участва в някакво състезание срещу друг, равен по число колектив; скип, тим' (РСБКЕ т. II, стр. 400), *безразличен*... 'който към нищо не проявява интерес; безучастен, равнодушен' (РСБКЕ т. I, стр. 49), *реален*... 'който съществува в действителност; действителен, невъобразим' (РСБКЕ т. II, стр. 93), *всякъде*... 'на всяко място, на всички места; всъде, навред' (РСБКЕ т. I, стр. 147), *баба*... 8 'жена, която лекува с билки и баяния; банчка, врачка' (РСБКЕ т. I, стр. 29), *булка*... 2 'млада съпруга; невеста' (РСБКЕ т. I, стр. 88), *важен*... 2. 'който си придава голямо значение; надут, надменен, горделив' (РСБКЕ т. I, стр. 98), *неволник*... 'човек, изпаднал в неволя; нещастник, мъченик, страдалец' (РСБКЕ т. III, стр. 223), *сръввам*... 'ръгам набързо, обикн. с ръка; смущавам' (РСБКЕ т. III, стр. 291), *арктически* 'прил. от Арктика, северната поларна област на земното кълбо; северен, поларен' (РСБКЕ т. I, стр. 22) и др.

В тълковните речници, за изясняване на значението на отделните думи, се използват синоними и самостоятелно, без да се прибегва до някоя от споменатите по-горе дефиниции. Близки, сходни, подобни или еднакви по смисъл с обясняваната дума, синонимите се посочват, за да се направи съпоставка между тяхното и нейното значение и по тоя начин да се постигне изясняване на семантиката ѝ. Подобно обяснение със синоними на отделни думи се прилага обикновено, за да се насочи читателят към нормативност в случаите, когато думата, която изисква изяснение, е стилистично обогатена, не принадлежи към книжовната лексика на съответния език или се явява като ненужна чуждица. Например:

плам... поет. 'пламък' (РСБКЕ т. II, стр. 500), *жад*... поет. 'жажда'... (РСБКЕ т. I, стр. 336), *джука*... диал. 'устиа' (РСБКЕ т. I, стр. 244), *нога*... диал. 'крак' (РСБКЕ т. II, стр. 281), *мурафет*... разг. 'майсторство, умение' (РСБКЕ т. II, стр. 109), *храм-тел*... книж. старин. 'пазител, покровител' (РСБКЕ, т. III, стр. 575), *отрада* (рус.) 'радост, удоволствие' (РСБКЕ т. II, стр. 433) и др.

Синоними се употребяват самостоятелно в тълковните речници също когато трябва да се изяснят значения или отсенки на значения, които не са напълно затвърдени или не са много употребими в езика. Например:

пресен... 4. прен. 'нов, неизтошен, неизморен' (РСБКЕ т. II, стр. 797), *мрачен*... 5. прен. 'мъчителен, тежък, непоносим' (РСБКЕ т. II, стр. 105), *ум*... 3. прен. 'съвет, напътствие, поука' (РСБКЕ т. II, стр. 483), *край*²... 2. 'родно място, родина, отечество' (РСБКЕ, т. I, стр. 650) и др.

Друг вид речници, в които имат също важен дял синонимите, са двуезичните речници. Един от основните етапи в работата върху тези речници е за преводната дума да се намери съответна равнозначна дума в езика, на който се пренежда. Но наред с това, за да се постигне повече яснота и изчерпателност, не по-малко важно е към съответния еквивалент да се посочат синоними, равни по стилистичен пласт и граматична категория на преводната дума, които да се подредят и градират с оглед степента на семантичната им близост с нея. Това изисква основно познаване на синонимната система на езика, на който се превежда, но същевременно то е и сигурно условие за подпомагане и улесняване на

¹ Тълкуването на думите е взето от Речник на съвременния български книжовен език, т. I, II и III, София, 1954—1959, чието заглавие накратко ще отбелязваме по следния начин: РСБКЕ.

преводача в избора на най-подходящата и най-точната дума, необходима за предаване на съответна тънкость в превода.

В подкрепа на горното ще приведем някои примери¹, от които се вижда, че в български език за определена дума от чужд език, например руски, френски, италиански, немски и др., или за определено значение на дума от чужд език, съществуват съответни синоними и обратно, за една българска дума, или за значение на дума съществуват в даден чужд език също синоними. Например за руски думи и значения на думи от типа на следните съществуват български синонимни съответствия:

зной... 'зной, пек, жегга' (РБР стр. 338), *лоск*... 'гланц, лустро, лъскавина' (РБР, стр. 419), *овоц*... 'зеленчук, зарзават' (РБР стр. 603), *пастух*... 'пастир, овчар' (РБР, стр. 691), *короткий*... 'къс, кратък' (РБР стр. 401), *мирской*... 'хорски, лодски' (РБР, стр. 481), *раскатыть*... 'развивам, разгръщам, разпростирам' (РБР стр. 979), *корчить*... 'кривя, гърча, свивам' (РБР стр. 402), *беспрерывно*... 'непрекъснато, постоянно, безспирно' (РБР стр. 41) и др.

Може да се посочат български синоними за френски, италиански и немски думи като, например следните:

âme... 2. 'чувство, израз', *chanter avec âme*, пая с чувство. (ФрБР стр. 47), *aménagement*... 'подредяване, нареждане, обзавеждане' (ФрБР стр. 47), *place*... 3. 'длъжност, служба, работа'; *perdre sa place*, загубвам мястото (службата) си (ФрБР стр. 909), *vœu*... 1. 'желание, пожелание, благопожелание'; *vœux de bonne année*, новогодишни пожелания; *tel est le vœu de son père*, това е желанието на баща му; *faire ses vœux pour*, изказвам благопожеланията си за (ФрБР стр. 1235), *altier*... 'високомерен, надменен, горд' (ФрБР стр. 45), *brusque*... 1. 'внезапен, ненадеен, неочакван'; *un départ brusque*, внезапно, неочаквано заминаване... 3. 'груб, рязък, суров'; *un ton brusque*, рязък тон; *un caractère brusque*, груб характер (ФрБР стр. 155), *amener*... 1. 'довеждам, докарвам'; *il m'amena dans sa voiture*, той ме докара с колата си. 2. 'власки, повличам'; *un malheur en amène un autre*, едно нещастие влече след себе си друго (ФрБР стр. 47), *élever*... 1 'издигам, повдигам, вдигам'; *élever un drapeau*, издигам знаме; 2. 'градя, изграждам, издигам'; *élever une maison*, изграждам, издигам къща; ... 4. 'увеличавам, повдигам'; *élever le prix d'une denrée*, увеличавам цената на стока (ФрБР стр. 419) и др.

calore... 2. 'жар, страст'; *me lo raccomandò con calore*, препоръча ми го с голям жар; 4. 'топлота, сърдечност'; 5. 'жега, горещина, зной'; *che calore*, каква жегга (ИтБР стр. 139) *dettama*... 1. 'наставление, предписание, норма'; 2. 'повеля, глас (на съвест, сърце)' (ИтБР стр. 242), *fortezza*... 1. 'сила, твърдост' *fortezza d'animo*, твърдост на духа; 2. 'трайност, здравина'; *la fortezza di una stoffa*, здравината на плат; 3. 'тръпчивост, киселина'; 4. 'крепост, твърдина' (ИтБР стр. 341), *sciagurato*... 1. 'нешастен, клет; злочест'; 2. 'злюбен, лош, подъл'; 3. 'ужасен, проклет'; *vento sciagurato*, ужасен вятър (ИтБР стр. 786), *abbandonare*... 1. 'изоставям, напускам'... 3. 'оставям, отказвам се'; *abbandonate gli studi*, отказвам се от учението (ИтБР стр. 11), *languire*... 1. 'линея, вежна, слабя, чезна'; 2. 'отслабва, замира, запада'; *la voce languisce*, гласът замира; *il commercio languisce*, търговията запада (ИтБР стр. 471) и др.

Achtung... 1. 'почит, уважение'; *aus Achtung für, gegen ihn*, от уважение към него (НемБР стр. 49), *Kump*... 2. 'куп, купчина, камара'; *alles auf einen Kump werfen*, нахвърлям всичко на куп (Нем. БР стр. 778), *alt*... 2. 'вехт, стар, износен'; *die alten Klei-*

¹ Използвания са следните чуждо-български и българско-чужди речници:

С. Чукалов, Пълен руско-български речник, София, 1949, който съкратено ще бъде означаван по следния начин: РБР. Т. Ст. Томов и др., Френско-български речник, София, 1964, (съкратено: ФрБР). М. Кавалето-Петрова и др., Италианско-български речник, София, 1969 (съкратено: ИтБР). Ян. Арнаудов и др., Немско-български речник, София, 1965, (съкратено: Нем БР). Л. Стефанова и др., Българско-френски речник, София, 1964, (съкратено: БФрР). С. В. Бернщейн, Болгарско-русский словарь, Москва, 1953 (съкратено: БРС).

der, вехтите дрехи; 4. 'древен, стар'; die alte Welt, древният свят (НемБР стр. 64) *fremd-artig*... 'странен, особен, необикновен, необичаен' (НемБР стр. 544), *aufschlagen* 1. 'отварям, разтварям, разгъвам, откривам, разкривам'; die Augen, ein Buch, die Flügel er Tür, den Deckel e-r Kiste aufschlagen, отварям очи, книга, разтварям крила на врата, капак на сандък (НемБР стр. 145) и др.

Съотношение между български думи (и значения на думи) и чуждо-езични синоними намираме в случаи като например следните.

възбуждам... 2. 'вызывать, подбуждать, поднимать'; възбуждат любопитство, възбуждат любопитство; възбуждам подозрение, възбуждат подозрение (БРС стр. 94), *възбуждам*... 2. provoquer, éveiller, aiguillonner; възбуждам смях, интерес, апетит, provoquer le rire, l'intérêt, l'appétit; възбуждам подозрение, éveiller le soupçon (БФР стр. 99). *гина*... 1. 'гибнуть, умирать'; 2. 'пропадать, исчезать' (БРС стр. 111), *гина*... se perdre, périr, mourir, déréter; s'étioler; languir; гина на бойното поле, mourir au champ d'honneur (sur le champ de bataille); гина от глад, mourir de faim (БФР стр. 113) *издавам*... 1. 'издавать, опубликовывать'; издавам вестник, издавам газету, издавам закон, издавам закон (БРС стр. 121), *издавам*... éditer, publier; издавам вестник, éditer un journal; той е издал досега много книги, il a déjà publié beaucoup de livres (БФР стр. 282), *отговарям*... 3. 'отвечать, соответствовать'; отговарям на условията, отпечатъ условията (БРС стр. 498), *отговарям*... 3. répondre, correspondre. (БФР стр. 542), *развивам*... 1. 'различивать, отивичивать'; 2. 'развертывать'; отивичивать... 5. 'развивать, излагать (теорию, идею и т. п.)' (БРС стр. 655), *развивам*... développer déployer, déployer, déployer (за знаме); déployer, déferfer; (за винт) dévisser, déboulonner; (за теория) avancer, développer (БФР стр. 733) и др.

Всеки един от посочените синоними, български или чужди, може да бъде употребен за правилното разрешение, което даден превод изисква в определен случай.

Днешната лексикография, поради необикновеното интензивно развитие на съвременната общественopolитическа и научно-техническа мисъл отделя голямо внимание на специалните речници, които отразяват до машна и чужда по произход, предимно терминологична, лексика от различни области на науката, изкуството, техниката производството и обществения живот. При изработването на речници от този вид се включват също синоними, но в по-ограничен размер, отколкото в речниците, за които говорихме по-горе, поради обстоятелството, че термините обикновено са еднозначни думи, които в много случаи нямат синоними. Но както отбелязва Ключева,¹ понякога в народния език или разговорната реч се срещат думи, които съвпадат по значение с тях. Трябва обаче да допълним, че се откриват и случаи, в които наред с чужди по произход термини, възприети и затвърдени в даден език, респективно в дадена област на науката, изкуството, техниката и пр. съществуват и се употребяват техни калки или съответни домашни думи. Тези лексически елементи по същество представят семантични еквиваленти на съответните термини и следователно техни синонимни дублети. Именно този вид синоними, различаващи се помежду си само по произход, звуков състав и стилистична принадлежност, представят обект за различните български и чуждо-български терминологични речници: медицински, технически, търговски, музикални и т. н. Те се подбират за подобни речници с цел да се получи по-точно и по-подробно изяснение на съответните термини. В Руско-български технически речник² например за редица

¹ Срв. В. Н. Ключева, Краткий словарь синонимов русского языка, Москва, 1956, стр. 7—8.

² Вж. П. Георгиев и др., Руско-български технически речник, София, 1957, (съкратено в статията РБТР).

термини от типа на следните са посочени синонимни дублетни съответствия:

аберация — аберация, разсейване, изкривяване, отклонение (РБТР стр. 1) *акцелератор* — акцелератор, ускорител (РБТР стр. 10), *арретир* — аретир, запънка (РБТР стр. 21), *аспиратор* — аспириатор, вазмуквач (РБТР стр. 22), *вентил*, — вентил, крап (РБТР стр. 36), *глазур* — глеч, глазура (РБТР стр. 95), *кроки* — кроки, скица (РБТР стр. 243), *карбурация* — карбурация, смесообразуване (РБТР стр. 191) и др.

Място на синонимите е отделено и в латинско-българския Анатомичен речник¹:

cornea — корнея, роговица (АнатР стр. 26), *derma* — дерма, кожа (АнатР стр. 29), *macula* — макула, петно (АнатР стр. 50), *membrana* — мембрана, ципа, кожа (АнатР стр. 52), *orbita* — очница (АнатР стр. 59), *pharynx* — фаринкс, гълтач (АнатР стр. 66), *peritoneum* — перитонеум, коремнина (АнатР стр. 65) и др.

Е. Дабев в речника си² посочва също български синонимни еквиваленти на затвърдени в езика ни чужди търговски термини като например следните:

аванс — аванс, предплата (ТР стр. 6), *авизирам* — уведомявам, известявам, обаждам, съобщавам (ТР стр. 6), *ангро* — ангро, на едро (ТР стр. 12), *журнал* — дневник (ТР стр. 30), *камбио* — ... 2. размяна (ТР стр. 36), *konto* — сметка (ТР стр. 45), *кредитор* — заемодавец (ТР стр. 51), *рамбурс* — погашение (ТР стр. 87) и др.

Включените синоними в споменатите до тук речници, както видяхме, имат предимно функцията да уточняват и изясняват значението на определена дума, но те не могат да създадат цялостна представа за синонимното богатство на езика. Това се дължи на обстоятелството, че основната цел при подбора им е да се улесни разрешаването на определен семантичен въпрос (в случая тълкуване или превод на дадена дума или значение на дума), а не те да бъдат представени в пълнота. Друг вид специални речници — синонимните речници, с тълковен и нетълковен характер, са предназначени да отразят с необходимата изчерпателност или с подбор, а също и със системност синонимите като обособена лексикална категория. Съставянето на един синонимен речник, повече или по-малко пълен, поставя редица принципни въпроси, свързани със същността на синонимите, с факторите, които ги определят, с изработване на словника на речника, с обема на този речник, с формирането на синонимните редове и тяхното тълкуване и илюстриране (ако речникът има тълковен характер), със структурата на отделните статии в речника и т. н. Цялостната разработка на тези въпроси може да бъде предмет на отделно проучване, за което рамките на настоящата статия са твърде ограничени. Тук ще засегнем само един от най-съществените от тях. Това е въпросът, отнасящ се до критерия, който трябва да бъде прилаган при подбора на синонимите и при тяхното подреждане в синонимни редове, тъй като той решава проблемата за обема на синонимния ред и на самия синонимен речник. Без да се простираме в подробности върху инвариантността и вариантността в синонимния ред, за които споменахме по-горе, ще отбележим, че именно за утвърждаването на вариантността, която обуславя обема на реда, се налага да бъде възприет точно определен

¹ Вж. Х. Трипел, Анатомичен речник, превод от д-р Тодор Ташев, София, 1949 (съкратено в статията: АнатР).

² Вж. Е. В. Дабев, Търговски речник, Пловдив (година няма), (съкратено в статията: ТР).

критерий. Диктуван от целесъобразността на редица теоретически предпоставки, като характер и същност на синонимите, взаимоотношения между тях и пр., а също и от определени изисквания на практиката, като такъв критерий може да бъде прието взаимозаместването¹ между отделните синоними от реда и синонима, определен като доминантен. Взаимозаместването трябва да се осъществи в контекст, в който ясно изпъква основното значение на доминантния синоним. То е пълно или абсолютно, когато имаме палице семантично дублиране, т. е. когато значенията на доминантния синоним и определен синоним от реда са еквивалентни и парциално или частично, когато даден синоним от реда има известна, макар и минимална, семантична нюансираност в сравнение със значението на доминантния синоним. Утвърждаването на взаимозаместването като важен критерий при работата върху синонимния ред създава благоприятното условие да не страда логическото съдържание на заместващите синоними, а това означава, че не дава възможност да се синонимизират думи, означаващи видови и родови понятия (например: цвете — ладе — роза — мак и пр. или насекомо — мравка — пчела — муха и т. н.), както и думи с положителна и отрицателна отсянка (например: ум — пипе — пипка или глава — куфалница — кратуна — тиква и т. н.), а така също думи, означаващи понятия от различни социални епохи (например: болярин — министър или дукат — наполеон — лев и пр.). Всичко това означава, че взаимозаместването създава известни умствени ограничения при подбора на синонимите в синонимния ред. То не позволява границите на последния да се разпрострат много далеч, което води до самостоятелно синонимизиране между отделни синоними от този ред, без всеки от тях да бъде в синонимна връзка с доминантния синоним. Това, изразено условно, означава, че не може да има палице условие да се употреби неправилно синонимът С вместо синонима В, когато последният трябва да замени синонима А, т. е. доминантния синоним от реда. Друг допълнителен критерий е съчетаемостта на синонимите от синонимния ред, взети всеки поотделно. Този критерий трябва да бъде прилаган с внимание и предпазливост, като не се забравя обстоятелството, че думите, които означават видови и родови понятия, имат еднаква съчетаемост, но не са синоними.

Накрай трябва да подчертаем, че синонимите се обособяват в езика като особен вид система от лексически средства, чиято роля е да уточняват определени понятия, а също допълнително да разграничават смисловите и експресивните им отсенки и техните стилистични особености.

¹ Срв. П. С. Александров, О понятия синонима, Лексическия синонимия, Сборник статей, Москва, 1967, стр. 42, и С. Ф. Левченко, Подбор и разработка компонентов синонимического ряда в полном словаре синонимов, пак там, стр. 87.

АЛ. Л. ДЮВЕРНУА И БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Веска Кювлиева

Появяването на „Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати“ от московския професор Александър Лвович Дювернуа (1840-1886) в края на миналия век е истинско събитие в славистичната наука, тъй като до този момент българският език — пряк наследник на класическия старобългарски език, — е най-малко лексикографски обработен от всички останали славянски езици.

Речникът на Ал. Дювернуа излиза в два тома: том I, Москва, 1885—1888 г., и том II, Москва, 1888—1889 г. Само едно изключително вдъхновение и пълна всеотдайност към започнатото дело, което граничи с подвига, могат да обяснят необикновено краткия срок на създаването на речника, при това без никаква странична материална помощ и почти без всякакви традиции в нашето речниково дело.

До появяването на „Словарь болгарского языка“ всички начинания у нас да се състави тълковен речник на българския език остават незавършени. Ал. Дювернуа създава първия цялостен, завършен речник на българския език и този факт сам по себе си вече е достатъчен, за да определи значението му както за нашата лексикография, така и за българоведението изобщо.

Ал. Дювернуа няма щастието да види българския речник завършен. По време на печатането на втората свезка той умира в разцвета на своите творчески сили — 1886 г. Неговият труд обаче не пропада. Съпругата на покойния професор, пред очите на която се е извършила огромната работа по подготвянето на речника, сама научава български език и се заема с доиздаването на речника с помощта на учениците на Ал. Дювернуа, младите слависти П. А. Лавров, В. Н. Щелкин и Б. М. Ляпунов. В дообработването на материалите е взел участие и българският писател Т. Г. Влайков, тогава студент по славянска филология в Московския университет.

Въпреки че речникът на Дювернуа е твърде голям по обем — обхваща 2622 стр. плюс 116 стр. допълнения и притурки, той отразява словното богатство на езика ни в една сравнително ограничена рамка: обхваща около 20 000 думи. Този факт е лесно обясним, като се има пред вид, че речниковото градиво е ексцерпирано от ограничен брой източници — сборници с народни песни и други фолклорни материали, произведения от новата българска художествена литература, побългарени и преводни творби и някои издания на нашия периодичен печат. Устната

реч на народа като пряк източник на словно богатство е недостъпна за чужденеца Дювернуа.

Речникът отразява преди всичко живата народна реч в нейното богато диалектно многообразие от Мизия, Тракия и Македония през втората половина на XIX в. За разлика от Н. Геров, който по-късно си поставя за задача да събере словно богатство за речника на българския език само „от устата на народа“, речникът на Дювернуа съдържа и книжна лексика (в по-ограничено количество), почерпена от новата българска литература и печат. Без съмнение това е по-широк, по-всобщаващ поглед върху състоянието на езика в един важен период от неговото развитие.

Въпреки че Ал. Дювернуа се заема с обработката на чужд език, на който не е вещ познавач, той постига забележителни за времето си лексикографски успехи. Неговата голяма ерудиция на специалист по общо и славянско езикознание безспорно е била от съществено значение при конкретната разработка на материала. На автора на „Словарь болгарского языка“ се е отдало да разкрие сложния семантичен обем на лексикалните единици, да разграничи полисемията от омонимията, да посочи фразеологичната свързаност на отделни лексикални единици; определена е принадлежността на думите към лексико-граматичните категории, разкрити са сложните функции в езика на предлози, съюзи, частици. Семантичната и граматическата характеристика на думите е допълнена с подробни етимологически бележки. Долавя се и опит за квалифициране на емоционално-експресивното значение на думите. Неоспоримо достойнство на речника е богатият и строго документиран илюстративен материал. Наред със сполуките в речника са допуснати неточности и пропуски, но те не дават облика на разглеждания труд. Грешките са били неизбежни за автора, който обработва нероден език, при това без образци, без предходници.

В Русия речникът на Ал. Дювернуа получава висока оценка. По думите на проф. А. И. Соболевски той е най-добрият от всички речници на славянските езици, излезли в Русия¹. Въз основа на компетентната рецензия на проф. М. Дринов „О болгарскомъ словарѣ А. Л. Дювернуа“, Петербург, 1892 г., речникът е бил удостоен от Императорската академия на науките в Петербург с високата премия на Митрополит Макарий.

Заслужено признание речникът намира и сред учените-слависти от другите страни. Ватрослав Ягич например го определя като един от най-важните трудове в областта на славянската филология от онова време и подчертава, че славяноведението няма никога да забрави голямата заслуга на неговия автор².

У нас българският речник на Дювернуа се посреща критично, хладно от някои наши учени и лексикографи, напр. Ив. Шишманов³, Ал. Т.-Балан⁴, Н. Геров⁵, които заради отделни пропуски и грешки не могат да обхва-

¹ Ал. Л. Дювернуа, Словарь болгарского языка, Москва, 1885, вып. III, стр. VI.

² Вж. Archiv für slavische Philologie, т. XII, стр. 282—287.

³ Ив. Шишманов, Значението и задачите на нашата етнография, СБНУ, кн. I, 1889, стр. 26.

⁴ Ал. Т.-Балан, Българският речник на Ив. Богорова, сп. Наука, Пловдив, 1881, стр. 885.

⁵ Н. Геров, Речник на българският език, Прѣдисловие, стр. III.

нат мащабността и общото значение на този забележителен за времето си лексикографски труд. Развитието на нашето речниково дело обаче на практика показва значението му за българската лексикография.

Н. Геров в предговора на своя речник пише: Имамы сега и рѣчника от А. Дювернуа, въ и той е изваденъ отъ нѣколко такъвы (недобри — б. м.) книги, па и урядникъ-тъ му не е знавалъ Българскый языкъ, та знаменованіе-то на рѣчи-ты е лучиль по изреченията, въ които ги е находилъ въ тѣхъ книги, и така много рѣчи е тълкувалъ неправилно¹.

Тази твърде строга преценка на Н. Геров за речника на Ал. Л. Дювернуа предизвиква справедливото възражение на М. Дринов, който не може да приеме твърдението, че „Словарь болгарского языка“ бил съставен от няколко неподходящи за „лексикографическите въпроси“ български книги. „Тази забележка — пише той — е съвсем несправедлива както за покойния славист и съставителите на речника му, между които е и българският писател Влайков, прекрасен познавач на родния си език, така и за източниците на тоя речник, между които освен произведенията на Славейков, Михайловски, Блъсков, Митрополит Климент (Добри Войников), Боичев и др. се намират и такива сборници от народни песни и пр., каквито са сборниците на Миладинови, Чолаков, Веркович, Каравелов, Дозон и пр. От тия сборници, както ще видим по-доле, се е ползвал и сам г. Геров и при това от тях по указанията на Дювернуа, а често и по неговите издатки“².

Същото мнение споделя и Д. Матов в рецензията си за речника на Н. Геров: „Голяма полза (на Н. Геров — б. м.) му е донесъл и речникът на Дювернуа, за който той се изказва прекалено строго“³.

И наистина при сравнението на двата речника не е трудно да се открие влиянието на речника на Ал. Дювернуа върху Геровия речник, което се изразява в заемането на някои речникови единици и на илюстративен материал, приложен към тях. Не е убедително твърдението на Т. Панчев⁴, че се касае до случайни съвпадения при работа с едни и същи извори. Разбира се, съвпаденията не са изключени, но големият брой думи, илюстрирани с еднакъв материал от сборниците с фолклорни материали, говори за заемствуване. Докато примерите у Дювернуа са строго документирани — посочва се автор, сборник, страница, то Геров отбелязва само вида на използвания фолклорен вид — най-често народна песен, пословица, поговорка. Понякога Геров разширява примера — дава по-голям откъс от народна песен или нормализира диалектната форма. Това ясно личи от следните примери:

¹ Вж. Н. Геров, Рѣчникъ на българскый языкъ, Предисловіе, 1895, стр. III.

² М. Дринов, Н. Геров — Рѣчникъ на българскый языкъ с тълкуваніе рѣчты на българскый и на русскы, часть I, А-Д, Пловдив, 1895, стр. 897.

³ Д. Матов, Рѣчникъ на българскый языкъ, часть прѣва, А-Д, Пловдив, 1895, сп. Български прѣгледъ, София, 1895, кн. 6, стр. 105.

⁴ Вж. Н. Геров, Рѣчникъ на българскый языкъ, часть пята, 1904, Послесловіе, стр. 637.

Виткамъ гл. дл. върчу. *Главник-отъ бързо виткамъ танец-отъ секако, на десно, на лево, М. р. 525.*

Виткамъ са обвиняюсъ *Ак сѹм нацло сѹрмо коланъ, Да съ виткамъ како него На твоя-та половина. М. 287¹*

Гаврогльдъ пр. косой: *Едно око има, и то гаврогльдо* (крывогльдо). Ч. 157².

Квѣрж гл. дл. порчу, испорчу: *Кой ся хвали сам са квѣри. К. 62, Ч. 172.*

Напѹстеница с. ж. покинута кѣмъ либо: *Либе ле, Марко, либе ле! Не дѣй ме, либе, напуца, Че ми е било омразко, В пѣтя вдовица да срещнѣ, Вдовица напустеница. Д. 45, 7—11³.*

Нафоль с. м. въ выраженіи: *Отъ нафоль притворно. Ясъ ке легнамъ болна от нафоль, Ке си лежамъ за една неделя, И безъ лѣбець и безъ студна вода. М. 90.*

Уморъ с. м. смерть: *Отъ каволь Стоянъ си умрѣль, Бѣла Бояна ке дойде, ке уморъ пизма държала. М. 187.*

Виткамъ гл. д. Връж, виж. извивамъ; *вертътъ Главеницѣ-тъ бързо витка танеца на лѣво и на дѣсно. — мѣя гл. възвр. и страд. Вижся, връжся, извивамся, обвиняамся; обвиняться. Якъ съмъ нашѣлъ сѣрмянъ коланъ Да ся виткамъ како него на твоѣж-тѣ половинѣ. Пѣс.*

Гаврогльдъ. -лъ, -да, -до. прил. Вагавый, вягый, вядый, кривогльдый, шытавый, шашавый; *косоокый, косогльзый, косбй, носыма. Едно око има и то гаврогльдо.*

Квѣрж, -ишь, -ришь гл. д. Врѣдж, поврѣждамъ, разваламъ, боздисвамъ; *повреждатъ, портить. -ръжся, гл. възвр. и страд. Врѣджся, поврѣждамся; повреждатся, портятся.* Който ся хвали, самъ ся квѣри.

Напустеница с. ж. Напуснѣта жена, връжѣта годеница; *запустеница, парясница.*

*Лафина Марку говори:
Либе ле, Марко, либе ле
Не дѣй мя, либя, напуца
Че ми е било омразко
Въ плѣтя вдовица да срещнѣ
Вдовицѣ, напустеница. Пѣс.*

Нафоль с. м. Прѣструванне, прѣструванка. ... Ай Коруне, вѣрний побратиме / Нѣ гова те тебе брига нашло? / *И азъ ке лѣгнамъ болна отъ нафоль, Ке си лѣжнамъ за една недѣля, / И безъ хлѣбещъ и безъ студнѣ водѣ; Ке го пуцать в горѣ зеленѣ / Да ми барать водѣ лѣковитѣ / Ке го пуцать в горѣ безъ оружѣ / Да го чакашь ты да го загубишь, / Да быдемъ како что смѣ были. Пѣс.*

Уморъ с. м. Уморнина. *На уморъ пизма държала, до смръть, до гробъ карезъ гонила, имата си държала.*

Вси-ты дѣвоицькы дойдохъ, Бѣла Бояна ке дойде: На уморъ пизма държала. Пѣс.

Могат да се посочат още много думи от Геровия речник (като *гъзець, даръ, Данъ, летуга, множимо, нани, нахия, намѣра, кропѣ* и др.), при които се открива същият илюстративен материал, както при съответните речникови единици у Дювернуа, без съмнение подсказан от неговия речник. Че Н. Геров е работил с речника на Ал. Дювернуа, личи и от един лист от архивните материали по речника, които се съхраняват в Архивния отдел на Народната библиотека. Той е описан от Е. Маша-

¹ Съкратено означаване на източника — Български народни пѣсни, собрани одъ братья Миладиновци Димитрія и Константина... Загреб, 1861 г. (М).

² В. Чолаков, Българский народный сборник, часть I, Болград, 1872. (Ч).

³ А. Dozon, Chansons populaires bulgares, Paris, 1875, (Д).

лова-Пачева в работата ѝ „Принос към изследване изворите на речника на Найден Геров“¹. Листът съдържа 6 думи от буква б — *Баня, Бялушка, Бобъ, Бодка, Божекъ и Бравъ*, в тълкуването на konto Н. Геров е отбелязал грешки, неточности. Впрочем независимо от пропуските и неточностите в „Словар болгарского языка“, би било неестествено и неоправдано той да остане неизползуван от следващите съставители на български тълковни речници. Направеният извод ни най-малко не накърнява стойността на „Ръчникъ на Българский языкъ“, нито изключителната заслуга на Н. Геров, останал ненадминат познавач на живия народен език от онзи период.

В по-ново време речникът на А. Л. Дювернуа продължава да бъде широко използван в лексикографската практика у нас. Това е отразено например в програмата на БАН от 1919 год. за съставяне на първия академичен български тълковен речник: ... „той (речникът — б. м.) трябва да съединява в себе си известните речници на Ал. Л. Дювернуа и Н. Геров, ала с по-широко и по-грижливо използване на книжевните паметници и на публикувания досега лексикален материал от народната реч“².

И наистина в предговора на Българския тълковен речник (захванат от четиримата членове на Българската академия на науките — С. Аргиров, С. Младенов, А. Теодоров-Балан и Б. Цонев) А. Т.-Балан отбелязва: „ние вмествяваме в речника и писмено (книжевно) и устно градиво; ние съединяваме от към тази страна досегашните речници на Дювернуа и на Герова, като допълняваме книжевното градиво на първия, а ограничаваме народното градиво на втория“³.

Като критикува чуждопоклонството в езиковата практика у нас след Освобождението, Ал. Т.-Балан дава висока оценка на речника на Ал. Л. Дювернуа, съхранил българщината в езика ни: „Речникшкото вещество у Дювернуа притежава една стойност, която е тъкмо благоприятна за българщината на книжевната ни реч. Колкото и да е ограничен броят на книжевните извори, из които е черпел Дювернуа, изчерпаваното от тях представлява ревностна работа на книжевници до Освобождението да творят езика на българската книга по-свой и по-чист... Затова ние привеждаме обилно примери от българска реч по извори на Дювернуа и по свои от същото време“⁴.

И наистина в посочения речник, работен по-късно само от Ст. Младенов, се открива широкото използване на речника на Ал. Дювернуа както в словника, така и по отношение на илюстративния материал. Ето и няколко примера:

¹ Вж. Известия на Института за български език, кн. XIV, стр. 112.

² Вж. Летопись на БАН на Н. IV, 1919, стр. 30—35, и V, 1919— стр. 49.

³ Ст. Младенов, Български тълковен речник, 1951, стр. 5.

⁴ Там там, стр. 7.

Алай* ( ) с. м. полкъ, свита (конвой), процесия. ... 4 бригади правят 1 топчийски алай. *ив.* 1870 р. 60.¹

Аленина с. ж. — алей пряхъ. Засмъхнати уста си изгубят пръснат-м аленина. Л. Д. 1874, р. 176.²

Блено-биле с. с. зелье, бредъ наводящее, чарующее: *Леле Радо, Радобилке, [Доста носи алов пояс,] Доста носи блено биле. [Све по тебе поболело] И мало'о и голежо.* М. 476.

Гидюль с. м. горшокъ. Присмъхъ ся гидюль на черепъ. Ч. 214.

Гласовитъ *пр.* голосистый, держащій голосъ на высокихъ нотахъ; оларенный хоропимъ голосомъ. *Славейченце гласовито.* Сб. 1143. ... *А попей ми Анѣлина таа лена пѣсна, [Малко речовита, много гласовита].* В 332. ... *Учитель-тъ трѣбвало да ходи съ пръвенцигъ и на всякой зпфетъ или таква нѣщо, гдѣ-то ся пѣе и пѣе, защото былъ гласовитъ.* Л. Д. 1870, р. 201.

Деликанли* о характеръ пламенный, холерическій (снн. лудокръвний): *Юначе лудо гидю! Де гиди деликанлио! В. 80. Но младитъ и девицитъ са най-неспособни да уцрпчатъ важността на женитба-тъ. И затова тѣ се наричатъ деликанли — лудокръвни.* дивч. Л. Д. 1875, р. 69.

Дикели* с. м. мотыка, кирка: *Страшна беда Хала-калепина: Уста има колко малки врата, зъби има четири дикели.* М. 173.

Зампала* с. ж. разпутная женщина. *Айше, агинь Айше, агиното пиле! Аянска атмаджа, низамска зампала.* Ч. 125.

алай м.; г. 1 Сбор от войскари, войскова част. Стб. — плькъ. *Четири бригади правят един топчийски алай.*

ален, -ниа ж: алена боя сама за себе ся, отвлечена от вѣщ. *Засмъхнати уста си изгубят пръсната аленика.*

Блсно биле с. бот. раст. блян, бленика. *Леле Радо, Радобилке, доста носи алов пояс, доста носи блено биле!*

гидюль м. *вм.* гюдюль срв. тур. гюдюк 'безформен, ухрибен': пръстена съяйна, на която нещо е разбито; бълг. хърбел, църбел. *Присмъхъ ся гидюль на череп.*

гласовитъ *прил.* м. стб. гласъникъ, рус. голосистый. *Учителитъ трѣбвало да ходи гдѣто се пѣе и пѣе, защото бил гласовит.* *Я попей ми таа песна, малко речовита, много гласовите.* *Славейченце гласовито — пог. гласовитъ като пукнатъ зѣнец.* глум. и др.

дели *прил.* *неменл.* ... — канли и-я *прил.* *неменл.* от тур. delikanli 'с лула кръв': *Юначе лудо гидю! Де гиди деликанлио! Но младите и девиците са най-неспособни да оценятъ важността на женитбата. И затова те се наричатъ деликанли — лудокръвни.*

Дикель м. *гов.* гри. копачка с два зъба за прекопаване на градина, прашулка. *Уста има колку малки врата, зъби има четири дикели.*

Зампала и зампара ж. обл. прост. от тур. *вж.* зампаре: безцѣтна, развалена жена. *Айше, агиното пиле, аянска атмаджа, низамска зампала.*

Могат да се посочат още много думи в речника на Ст. Младенов, чието значение, разработено по-точно и по-пълно, се илюстрира с примери, почерпени от речника на Ал. Дювернуа, напр. *антерия, берберин, гълъб, гъделичком, джигер, дизгин, зарзоря, зарь, керван* и мн. др.

Значението на речника на Ал. Дювернуа за по-нататъшната лексикографска практика у нас не се изчерпва само със зарегистрираните в него редки диалектни думи и богато приложения илюстративен материал. Той е и първият образец за цялостна лексикографска обработка на словното

¹ Неяснено съкращение на източник, използван от Ал. Дювернуа.

² Сн. Лѣгоструй или Домащен календар, 1869—1876 г. (ЛД).

³ Езоповы басни. Превель и наредяль П. Р. Славейков, Букурещ, 1852 (Сб.).

⁴ Ст. И. Веркович, Народне песне македонски Бугара, Београд, 1860 (В).

богатство на нашия език. Неговото голямо значение изтъква проф. М. Дринов: „Твърде сполучливото обяснение на много тъмни рѣчи, ценните указания на заеманията от чуждите езици, изобилието на веществените тълкувания, тънкият анализ на значенията на българските частици... придават на тоя труд твърде важно научно значение и го правят, може се каза, настолна книга за всѣкого, който се занимава със славянската филология, в най-широкия смисъл на тая дума“¹.

В последните две десетилетия, през които българската лексикографска теория и практика постигна сериозни успехи, „Словарь болгарского языка“ не е загубил своята стойност. Той продължава да бъде ценен историко-лексиколожки източник. Така например при съставянето на словника на „Речник на редки и остарели думи в българския език“, който се работи в Института за български език, са ексцерпирани думи от речника на Дювернуа, отговарящи на характера на посочения диференциален речник. И днес, когато се изготвят списъците на словника на многотомния академичен Речник на българския език, над който се работи вече от няколко години в Института, се заимствуват някои редки думи, зафиксирани у Дювернуа. Неговият речник предлага богат материал (останал досега неизползуван) за диалектолозите и за историците на нашия книжовен език.

„Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности и произведенийм новѣйшей печати“ (1885—1889) остава най-крупният труд в научното дело на Ал. Л. Дювернуа, пряко свързан с развитието на нашата лексикография и на българоведението изобщо. Себеотрицанието, научната страст, будното славянско чувство на автора на първия български тълковен речник днес будят дълбока признателност и му определят достойно място в историята на нашата национална култура.

¹ М. Дринов, За българския речник на Ал. Л. Дювернуа, Периодическо списание, кн. XLIII, 1893, Сръблец, стр. 96.

ЗА ДИАЛЕКТНАТА СТИЛИЗАЦИЯ В ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА

Боян Байчев

Теоретическата постановка за същността на речта като сложно обществено явление изисква по-точно и конкретно да се оценява речевата структура на литературното произведение. Проблемите около езика на литературата се усложняват, понеже в езика няма и не може да има пълни детерминирани правила, защото „езикът представлява система от огромно количество разнообразни обекти, взаимодействието между които произтича от много сложни закони“¹.

В литературното произведение езикът съществува във вид на писмена реч, която се осъществява в сферата на вариативността. Речевите варианти обаче могат да бъдат нормативни и ненормативни. Те са зависими от времето и мястото, т. е. речта на автора и на персонажа се специализира съобразно авторския замисъл. Това означава, че според възможностите на твореца определени ненормативни фонетични, граматични и лексикално-словообразователни особености могат да функционират или да не функционират в езиковата тъкан на произведението. Така се поражда обективната закономерност да се потърси в речта и чрез речта същността на езика, защото отношението на език—реч—време—място създава възможност да се наложат или да не се наложат в езика на литературата творба фонетични, граматични или лексикални особености, които в рамките на това задължително взаимодействие могат да функционират постоянно, да се възприемат локално или пък да се архаизират. Ако тези особености по отношение на място и време не са употребени в речта (авторова или персонажна), то представата и усещането за езиково локализиране и архаизиране по време отпада. Ако стесним границите на формулата до език—реч—място, лингвистичният и стилистичният проблем се ограничава до съотношението — език на художествената литература и диалект.

Понятието диалектна стилизация е във връзка със закономерното взаимодействие между книжовен език и диалект, по-точно между езика на художествената литература и диалекта². Известно е, че книжовният език се изгражда върху основата на живата народна реч, „обаче ролята

¹ Р. М. Фрумкина, О точных методах исследования языка, изд. Московского университета, 1961, стр. 67.

² „Литературен език“ и „език на художествената литература“ приемаме като неравнозначни, вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, 1968, стр. 261.

на различните диалектни разновидности на народната реч в този процес е била различна“, затова „функциите на книжовния език са несравнимо по-сложни от функциите на народната реч, която е легнала в основата му“¹. В езика на художествената литература диалектното заема относително място, има само спомагателна функция, защото „броят и видът на диалектизмите не зависят от тематиката, а и от художествено-естетическите възгледи на автора“².

Трудно могат да се диференцират всички възможни езикови средства за диалектно стилизиране. В границите на относителната условност се приемат като средства за локално (или социално) стилизиране определени фонетични, граматични, лексикални, словообразователни и фразеологични диалектни особености, които по природа и произход в определен период от развитието на националния език са били основен структурен елемент за изграждането на новобългарския книжовен език³. Между нормативното и диалектното съществува условна функционалност и „затова по начало, независимо от тематиката, употребата на диалектизмите в художествените творби трябва да бъде умерена и да се регулира от изискванията на общонародния характер на националния (литературния) език“⁴.

Средствата за диалектна стилизация могат да се използват в художествената литература в два функционални плана. В едни случаи авторската реч може да бъде напълно съобразена с книжовната норма, като диалектните елементи се срещат само в речта на персонажа. В други случаи диалектното се възприема чрез речта по-сложно — то функционира пълно или частично чрез писмената реч на повествователя и чрез речта на героите. Като се има пред вид предложената двуплановост при осъществяване на диалектното в езика на литературната творба, трябва да подчертаем, че понятието диалектна стилизация е условно. Тя се реализира в езика на произведението, когато средствата за диалектно стилизиране проникнат в езика на творбата до степен на „осезаемост“, т. е. до функционална асоциативност, която спомага „да се улови“ и „преживее“ от читателя локалното. В произведенията от първия план диалектното се схваща като привнесено, чуждо, странично от авторската реч, което понякога, попадайки в речта на повествователя, се нуждае от превод. При втория план диалектното е в общата езикова структура на художественото произведение и се слива с нея без контраст. Докато диалектното от първия тип творби има строго специализирано-характерологична функция, диалектното от втория тип, вплетено в езиковата тъкан на произведението, се възприема по-широко и неутрално.

Диалектното стилизиране е свързано с въпроса за задължителното съотнасяне (количествено и функционално) между диалектизмите в речта на автора и на персонажа. По-необходими са диалектните разновидности в персонажната реч. Там тяхното наличие е по-действено. Но диалектната стилизация е свързана предимно с речта на повествователя, затова в неусловния смисъл на понятието трябва да разбираме преди всичко стилн-

¹ Л. Андрейчиц, Взаимодействие между народен език и книжовно влияние за оформянето на новобългарския книжовен език, Български език, XVIII, 1963, кн. 4—5, стр. 345.

² Ст. Стояков, цит. съч. стр. 261.

³ Л. Андрейчиц, Характер и произход на някои структурни особености на новобългарския книжовен език, Славистичен сборник, 1963, стр. 155—168.

⁴ Ст. Стояков, Литературен език и диалекти, Известия на Института за бълг. ез., 1952, II, стр. 151.

зация в произведения от втория план. Тук въпросът за диалектната стилизация се разглежда по-широко, като се приема за стилизиращ начин взаимобусловеността между диалектизми в речта на автора и в речта на персонажа, защото „използуването на диалектизми в авторовата реч способствува да се постигне единството между речта на автора и персонажа“¹.

Въз основа на подбран материал от Железният светилник на Димитър Талев² може да се разкрие диалектната стилизация в речта (авторова и персонажна) на произведението без оглед на конкретна диалектна съотнесеност³. Диалектните езикови черти се определят само като отклонение от книжовната норма и като илюстрация на приетата двупла-новост в разпределението на диалектизмите.

В зависимост от функциите в текста диалектизмите могат да се поделят на групи като: 1. Средства за специфична характерологичност; 2. Средства за диалектна и стилистична окраска в речта на повествователя; 3. Средства за общо стилизиране. Това делене обаче не би разкрило, колкото и подробно да е то, характера на диалектната стилизация в литературния текст, така както условното диференциране по степен на стилистическа функционалност. Затова прилагателното функционално-количествено степенуване на диалектизмите като стилизиращо средство се приема за основно.

ДИАЛЕКТИЗМИ С ОГРАНИЧЕНА СТИЛИЗИРАЩА ФУНКЦИЯ

Не всяка диалектна особеност е средство за стилизация в широкия смисъл на понятието. Такива диалектни черти в системата на езика на художествената литература, които не предизвикват асоциация за определен художествено-естетически замисъл, са „по-ниски“ по степен на стилизиране. Те са средство само за локално-регионална езикова достоверност, т. е. те стилизират относително само езика, но не и ситуацията — битова, социална или нравствена. В този случай усещането за локалност е минимално. Такава е ролята на повечето от употребените фонетични диалектизми в Железният светилник. Най-типична диалектна фонетична особеност е т. нар. преглас на ятовата гласна. В речта на персонажа 486 форми са с екавизъм и само 3 с ятов рефлекс. Димитър Талев съзнателно употребява форми с рефлекс на ятовата гласна според западното наречие, но като че ли тези случаи характеризират повече едно разговорно начало и са без особена стилизираща стойност. По-важна е характерологичната роля на тези фонетични диалектизми. Степента за стилизираща характерологичност също е малка, макар че усещането за езика

¹ В. Н. Прохорова, Диалектизм в языке художественной литературы, Москва, 1957, стр. 74.

² Д. Талев, Железният светилник, София, 1964.

³ Стилно-езиковите особености на Талевата трилогия не са били предмет на специално изследване досега. Някои общи констатации за езика и стила на автора могат да се намерят в следните публикации: Ст. Каролев, Творческо своеобразие и художествено богатство (наблюдение върху стила на някои съвременни белетристи), Литературна мисъл, 1960, кн. 2, стр. 25; Бележки за стила на Димитър Талев, Литературна мисъл, 1958, кн. 2, стр. 103; М. Лилев, Железният светилник (езикови бележки), Български език, IV, 1954, кн. 3, стр. 291; Н. Давидов, История и белетристика, София, 1963, стр. 74—75; Ст. п. Василев, Езикът на Талевата македонска трилогия, Известия на Института за български език, кн. VIII, 1962, 8, стр. 577.

на западните териториални диалекти поражда асоциация за езиков колорит. В случаи като „После ти *трябва* един ден да си отвориш свой дюкян, *нема цел* живот да си чужд аргатин, а как ще стане то, ако не отделиш настрана *некой* грош?“ (стр. 79П)¹, екавизмът не се възприема от читателя като типична фонетична особеност, не възпроизвежда усещане за стилизиране. Езиковият навик долавя формата интуитивно и тя престава да бъде белег за строго териториално специализиране на речта. Минималната стилизираща функция на фонетичното явление вече се схваща като задължение на автора.

Почти същата слабо стилизираща функция имат фонетичните диалектизми: *сичко* (148П, 4А) и *еднаж* (90А, 2811). Елизията се възприема като диалектна особеност, без обаче да създава силно впечатление за особена диалектна окраска на думата. Примери като: „Пак не се реши да *каже изведнаж* това, което *напираше* на езика му“ (стр. 292А); „Премисли ли си *сичко* добре, Стояне?“ (стр. 85П) и др., показват, че не се създава подчертан диалектен нюанс, а само реакция за нарушена книжовна норма. По-особено място в езиковото разнообразие на произведението заема формата *веке* (90П), защото сравнително по-ограничено е локализирана. В текста лексикалната единица се възприема като „по-интересна“, отколкото например формите с екавизъм. В съзнанието на читателя непалатализираната форма *веке* предизвиква по-определено впечатление за диалектна принадлежност. „Той *веке сичко* научи у даскал Божина“ (стр. 123А).

Изобщо в разгледаните случаи фонетичните промени засягат само няколко лексикални единици у Талев с оформен западен звуков образ. Но тези промени се приемат без допълнителни асоциации. Това означава, че степента на взаимодействие между формите и усещането им не е голяма, поради което читателското отношение към тях остава в границите на относителната нормативност. Случай като *секи*, *еднаж*, *веке* и др. са с определена по-степен характерологично-стилизираща значимост, но при диалектната стилизация придобиват по-широко значение — народно-диалектно стилизиран по звучност.

Относително по-сложна функция има фонетичният диалектизъм *совсем* (ЗП). Например в контекста „Те не *успяха* да погубят *совсем* нашия народ...“ (стр. 191П) може да се говори за по-силна по-степен звукова стилизираща роля, защото фонетичната промяна силно контрастира с фонетичната закономерност на съвременния български книжовен език. Но каква е по-стойност стилизиращата функция на рефлекса ъ > о и каква е характерологичната, не може да се определи.

По-особено се възприема ролята на някои фонетични промени, свързани с влияние на чуждоезикови звукови закони. Със специално-характерологична задача авторът е използвал променената под влияние на турската фонетика дума *Истоян* за речево индивидуализиране на героя турчин. „Познаваш ли Лазар *Истоян* Глаушев?“ (стр. 333П). По-последователно е утвърдена характерологичността в речта на героите-гърци чрез формите: *кази* (14П), *искас* (9П), *да цуем* (8П): „*Кази* сега *да цуем* ти какво *искас* — рече *наместникът*“ (стр. 177П). Фонетичната стилизация по-степен е по-силна, но по-функция не е в рамките на понятието диалектна

¹ С П се означава „речта на персонажа“, с А „речта на автора“, а с цифра без стр. броят на диалектизмите.

стилизиран, а в границите на извънезиковите възможности за фонетично-стилизиране, което в конкретните случаи се приема от автора като задължение.

В литературната творба са употребени сравнително малко морфологични и лексикални диалектизми. По степен на стилистична функционалност те трудно могат да се диференцират, но конкретният контекст позволява да се установи тяхното приблизително степенуване. Една част от морфологично-лексикалните диалектизми се схващат като диалектни в речта на автора и на персонажа, но общо, без точно локализиране. Така например рядко срещаната агломеративна форма¹ (21А, 7П) се приема като регионална. Със случаи като („Той гледаше *Стояна* мълчаливо, сетне обърна погледа си към синовете му...“ (стр. 135А) и др. едва ли може да се внуши диалектна колоритност. Непоследователността при употребата на тази архаично-регионална особеност е явен показател за безразличието на автора към нейната стилизираща функция.

По-точно е мотивирана представата за диалектно стилизиране чрез някои словообразователни диалектизми. Частично-конструктивният дистрибутивен диалектизъм *огнец* (1А) и инвентарният *лоище* (1А) се долавят като по-интересни форми². В примерите: „... да има залък хляб и малко *огнец*, а друго и не му трябва толкова, може и без него“ (стр. 255А); „... много тежка беше за слабичките му ръце напоената с *лоище* дървена лъжица“ (стр. 15А) конкретната диалектно-словообразователна достоверност е изразена по-ясно.

Сравнително по-определено стилизиращо и характерологично значение има пълната гломеративна форма на личното местоимение *них* (30П) поради контраста с книжовния език: „Потъркай си брадата с *них*, татко. Това са първите пари, които внасям в къщи.“ (стр. 258П). Усещане за диалектност и архаичност предизвикват и няколко морфологично-диалектни особености, свързани с членуването, рода, предлозите и др. Приемат се като архаизирани и диалектни вокализирани форми на предлозите *во* (12П) и *со* (8П): „Ето, кучко, ще платиш греха си *со* живота на първата си рожба“ (стр. 305П); „Има—прекъсна го Рафе Клинче,—има *во* секи занаят, то се знай“ (стр. 201П). Няколко лексикални единици частично стилизират чрез морфологичната си особеност и чрез семантиката си. Метафоричната употреба на *нокте* (1П) е не само индивидуализираща, но и стилизираща, затова тя се възприема по-осезателно в езиковата структура на текста: „И кой смей да вземе от него и едно *нокте* каквото и да е“ (стр. 217П). Такава цел авторът преследва и чрез формата *нозе* (58А, 6П).

ДИАЛЕКТИЗМИ С ПО-СИЛНА СТИЛИЗИРАЩА ФУНКЦИЯ

Основното за диалектното стилизиране си остава уменията на автора да употребява в необходимата взаимоотношеност лексикални диалектизми в повествователната и персонажната реч. Това не означава, че е задължителна пропорционалност при употребата им, защото съставът на

¹ За термините „агломеративен“ и „гломеративен“ падеж вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, София, стр. 67, и Банатският говор, София, 1967, стр. 181.

² За характера на този вид словообразователни диалектизми вж. Ст. Стойков, Словообразователни диалектизми в българския език, Славистични изследвания, 1968, стр. 55 и сл.

диалектизмите в авторовата реч се изменя в различни моменти от творческия път. Като приемем, че слабите по стилистична стойност диалектизми изпълняват минимална диалектно-стилизираща роля, можем да посочим, че понятието диалектна стилизация се ограничава до употребените силни по степен на стилизиране диалектизми в речта на автора и на персонажа. В системата преди всичко на авторовата реч има диалектизми със специализирана от гледище на стилизацията роля. Те не са ограничени само в пресъздаване на звукови или граматично-лексикални и словообразователни диалектни особености, т. е. те не само стилизират езика, но предизвикват в съзнанието на читателя по-сложни усещания и разбираня за понятия и представи, дух, етика и бит. Тези диалектизми са средство за стилизиране в основния смисъл на понятието, защото тяхната главна стилизираща функция е в номинативното значение на думата, а не в звуковата и словообразователната им форма. Най-силните стилизиращи елементи в езика на художествената литература следователно са лексикалните. От друга страна, те са най-простият способ за предаване на езикови, духовни и нравствени черти, свързани с мястото и времето. Лексикалните диалектизми в речта на персонажа също са със специализираща активност, макар че тяхната роля е предимно характерологична. Като се има пред вид обаче, че персонажната реч е цел на автора и изцяло свързана с неговия замисъл, пропорционално се разглежда силната по степен на стилизиране роля на лексикалните диалектизми.

Някои диалектизми могат да имат строго локализиран семантичен вариант, който е непознат за читателя. В такъв случай стилизиращата стойност на лексикалния диалектизъм се ограничава или отпада. Тяхната роля в стила се проявява, когато те са познати и бързо се възприемат в свой звуков семантичен вид. Разбира се, не са изключени и колебания при семантичното разчитане на някои лексикални единици, но основното е да се усети диалектизмът. Функционално-стилизиращата стойност на лексикалните диалектизми зависи от: 1. Възприемането от читателя, 2. Степента на непознатост, 3. Степента на необичайност. Речниковите диалектизми в „Железният светилник“ могат да се анализират по функционално стилизиране, като условно се разделят на две групи.

1. Лексикални регионализми

Това са думи, които означават известни понятия, вещи и явления, назовани с общодиалектна дума-регионализъм. Местните названия на общонародното понятие не се отличават със специфична локална окраска, звукова или семантична, затова могат да се заменят с книжовен синоним. Такива диалектизми са: *негли* (14А, 3П), *нели* (44П, 3А), *опинък* (8А, 2П), *царевка* (2А), *стрико* (4П), *тетка* (4П) и др. Тези регионализми се възприемат в своето основно номинативно значение. Те се чувствуват в езика на литературната творба като образни, благозвучни и разбираеми и предават етнографско-битова колоритност: „Първият лед по локвите тук и там по пътя хрущеше под излизаните *опинци* на пътника“ (стр. 13А). Има обаче регионализми, които стилизират не със своята номинативна значимост, а с лексикално-звуковия си образ. Такива са регионализмите (по-скоро те се схващат като провинциализми) *негли* и *нели*. Тези форми изпълняват преди всичко определена служебна и логическа уточняваща

функция. Едната от тях, *негли*, звучи и се възприема като архаично-диалектна и е употребена предимно в речта на автора, а другата, *нели* вм. *нали* в речта на персонажа: „Монахът *негли* разбра нейния поглед и рече с пречупен глас...“ (стр. 140А): „Златен е занаятът ти, *нели* виждаш“ (стр. 114 П).

2. Лексикални локализми

Редица понятия, представи, предмети и явления са означени в текста с относително локализиращи думи, които могат да се заменят със синоними от книжовния език, но се нарушава семантичното и стилистичното гъждество (докато при лексикалните регионализми се запазва). Част от тези локализми наименоуват етнографски предмети, но не са т. нар. етнографски диалектизми—местни названия на местни вещи. Тези локализми напомнят за една по-особена етнографско-битова обстановка, предизвикват в съзнанието асоциация не само за езика, а за духа, културата и бита. Обикновено битово-етнографското стилизиране се постига чрез лексикални единици, които назовават предмети от домашния бит и части от облеклото. Съществителните *бечва* (2А, 1П), *руба* (4А), *връща* (4А), *веленце* (1А), *пията* (1А) и др. нямат точни съответствия в книжовния език, но по принцип могат да се заменят с приблизителни по семантика синоними. Особеностите на бита определят тяхната употреба в речта на автора и на персонажа. По-силно стилизиращата им функция се долавя най-добре в конкретната ситуация. „В сандъците си тя пазеше и други дрехи — от дядо ѝ, от баба ѝ, копринени антерии и копринени пояси, — но те не бяха тъкмо сега *руба* за Стояна Глаушев“ (стр. 55А). Усещането за битово-етнографска локалност се предизвиква не от архаично-диалектната морфологична особеност (за *Стояна*) или пък от остарялата чуждица *антерия*, а от локализма *руба*.

В контекста „Тоя следобед Катерина, Ния и Божана седяха сами край чешмата, на рогозка, постлана с шарено *веленце*“ (стр. 162А) лексикалната диалектна единица *веленце* стилизира непосредствена битова образност. А локализмът *връща* (староб. произход) има определена диалектна номинация и възпроизвежда в съзнанието вещь от ежедневието бит.

Мисъл за локална колоритност поражда и локализмът *пията* (терминът „локализъм“ в този и в някои други случаи е условен и относително съответствува само по отношение на езика на текста). В контекста с *пията* е назован познат предмет — „плитка чиния“, но в диалектен южн. „Същия ден двете девойчета, като да бяха се наговорили — делята на Ния донесе *пията*, пълно със зрели едри плодове...“ (стр. 173А). Няколко локализми са употребени за понятия, свързани с патриархално-битовото ежедневие. Много често локализмът е в основата на образно-стилистична фигура, напр. сравнение, изградено чрез основна дума—локализъм. „Катерина Глаушева събираше като *матича* девойчетата от махалата“ (стр. 161А). Понякога локализмът е употребен полисемично (най-често метафорично) и е главен компонент на метафоричното свободно словосъчетание, чрез което се създава стилистична образност. „Тихо беше наоколо, само месечината блестеше настреща и бледият ѝ зрак обливаше като ледена вода *Стояна*, *ледена грудка* заседна в гърдите му“ (стр. 11А). Паралелната употреба на *грудка* и *Стояна* ясно доказва относителността на диалектното стилизиране, защото агломеративната форма дори не се усеща в

контекста като диалектна езикова особеност, докато лексикалният диалектизъм предизвиква друга асоциация. Сравнително много се употребява възвратната форма *се раздени* (13А, 6П), която не е строго локализирана, но прави впечатление на „чужда“. Степента за конкретна диалектност е по-малка.

Наблюдението показва, че диалектното стилизиране в Железният светилник е умерено и отговаря на авторския замисъл. Без подробно статистическо анализиране и съпоставяне се налага изводът за известна непропорционалност между количеството на диалектно-стилизиращите средства и тяхната функционална стойност. Главният извод при диалектното стилизиране се определя от възможната асоциация за възприемане, според която: а. Звуковите и морфологично-словообразователните диалектизми са със сравнително по-слаба стилизираща стойност, защото те само оформят звуковия и формален образ на диалектната дума и по този начин в съзнанието на читателя се възприема като диалектно само формата ѝ и физическото ѝ звучене; б. Диалектното стилизиране се осъществява преди всичко чрез лексикалното значение на диалектните самостоятелни думи, които в речта на автора и персонажа могат да стилизират и чрез „външна форма“, и чрез номинативно-семантичното си значение. Оттук и вторият основен извод, че диалектната стилизация в Железният светилник означава предимно преживяване и усещане на локалното по езиков и интелектуален път.

ИНДИВИДУАЛНО ИЗПОЛЗУВАНЕ НА ФРАЗЕОЛОГИЧНИТЕ ЕДИНИЦИ В ЕЗИКА НА ПИСАТЕЛЯ

Мария Леонидова

Доскоро при изследването на стилистическото своеобразие на езика на даден писател се вземаше пред вид следното разчленяване на предмета: общонароден (общонационален) език с неговата висша форма литературен език („общонароден език, обработен от майстори“) — език на художествената литература — език на писателя. Последователното прилагане на дихотомията „език—реч“ позволява да се преустрои по-иначе тази вярна като цяло картина. Тъй като езикът се представя като висша степен на обобщена структура, която се реализира в речта и е неразривно свързана с нея, но има самостоятелна същност, и тъй като структурата по принцип може да допуска твърде произволна реализация в речта, единството на литературния език като залог за неговото успешно функциониране се основава на понятието *норма*. Под *норма* разбираме съвкупност от общоприетите, традиционни реализации на структурата¹. По такъв начин потенциалните възможности на структурата се задържат на равнището на нормата, обаче на равнището на индивидуалната реч задържащото влияние на нормата не е до такава степен определящо. Това положение има голямо принципиално значение при изучаването на стилистическото своеобразие на писателя. Мярката на отклонение в индивидуалната реч на писателя (за форма на което служат неговите произведения) се регулира във всеки отделен случай от екстралингвистически или индивидуални фактори, включително от надареността на автора, чувството за мярка, познаването на историята на стиловете на художествената литература и т. н. И тъй „новаторството“ на писателя е нарушение на нормата с използване на възможностите на структурата. Ето защо е естествено понякога лексическото и словообразователното новаторство на дадени автори да бъде „лъжливо“, самоцелно, а на други — могъщо средство за усиляне на стилистическата изразителност на поетичната реч. Сравни, от една страна, В. В. Маяковски, и от друга страна, епигона А. Е. Кручоних.

¹ Вж. Ю. Степанов, *Французская стилистика*, Москва, Высшая школа, 1965' стр. 34. Тези идеи водят началото си от трудовете на уругвайския лингвист Е. Косериу, вж. рецензията върху неговата работа на А. А. Леонтев *Cascriu. Sistema, norma y habla* и др. в сб. *Структурно-типологические исследования*, Москва, Изд. АН СССР, 1962.

Фразеологическите единици, характеризиращи се по принцип с неизменяемост на състава на компонентите си и в този смисъл отговарящи на изискванията на нормата¹, като се реализират в индивидуалната реч на писателя, получават едно или друго видоизменение съответно с особеното стилистическо предназначение. Авторът по такъв начин съобщава на читателя допълнителна социално-стилистическа или емоционално-стилистическа информация. „Нормираният“ фразеологизъм си остава този фон, който е нужен за създаването на нови стилистически окраски. На известна степен предишният елемент на фразеологизма с все по-голяма определеност предсказва следващия елемент, но когато вместо очаквания „според нормата“ елемент възниква нов, „не по правилото“ избран елемент, изразителността на новата форма възраства неизмерно. Да си представим, че говорещият синтезира следния текст: всяка → жаба → да си знае → (...). Вторият сегмент, т. е. *жаба*, на равнина на нормата предполага единствено възможния елемент *да си знае*, след което следващият сегмент неизбежно трябва да бъде *гьола*. Обаче семантичката информация на тази поговорка („всеки да си знае мястото“) може да получи в особени речевни ситуации допълнителна стилистическа информация. Например, ако на последния сегмент изникне елементът „водоскока“ (вж. примера по-долу). Заманата на члена на фразеологизма може да става по асоциативни връзки за сходство, близост, контраст и т. н. Стилистическата игра може да има и друго правило. Фразеологическата единица получава „ненормирано“ разширение, което пренася целия израз в друг план: битов, социален, хумористичен или въобще разрушава фразеологизма, като го превръща в ключ за буквално разбиране на връзката на елементите, но която на фона на съществуващата в нормата устойчива връзка дава очаквания стилистически ефект.

В търсенето на начини за разнообразяване на речта авторите често пренасят думата в ново лексикално обкръжение и включват и нови фразеологични контексти², което води до интересни семантически процеси. „Слово как реална единица на езика изглежда само във всички разновидности на своето окружение“³.

Анализирайки авторското фразеобразуване, ние виждаме колко богати смислови и стилистически възможности са заложили в установените вече фразеологични единици. Индивидуалното авторско преобразуване на фразеологизмите дава богат материал за изследване на пътищата и методите, с които си служи писателят за обогатяването на съществуващия фразеологичен запас на езика. Известно е, че много прочути писатели са създали такава богата фразеология, че на изучаването ѝ са посветени монографични изследвания⁴.

¹ Нормата на свой ред е нещо средно от сумата на всички особености на индивидуалните актове на речта.

² Термина „фразеологичен контекст“ заимствуваме от А. И. Ефимов: „Под фразеологическими контекстами принято понимать такие словосочетания, в которых свободное лексическое значение слов осложняется или сменяется фразеологически связанным, создаваемым всем словосочетанием“, *Стилистика художественной речи*, Москва 1961, стр. 292—293.

³ В. В. Виноградов, *Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины*. Труды юбилейной научной сессии Ленинградского университета, секция филологических наук, 1945, стр. 45.

⁴ Вж. В. В. Виноградов, *Стиль Пушкина*, Москва, 1941; А. И. Ефимов, *Язык сатиры Салтыкова-Щедрина*, Москва, 1953; А. И. Ефимов, *О языке художественных произведений*, Москва, 1954; А. И. Ефимов, *Стилистика художественной речи*.

В тази статия ние разглеждаме своеобразната употреба на утвърдените се фразеологични единици в общонародния език, отразени в произведенията на съвременните български писатели, които с определена стилистическа цел, изхождайки от нормативната форма и семантиката на фразеологизма, преднамерено нарушават тази норма. Това дава очаквания стилистически ефект. Особено често този способ се използва от писателите хумористи и сатирици, затова основният материал, залегнал в тази статия, е взет от съвременната хумористична и сатирична проза на известни български сатирици и хумористи. Освен това се разглежда от същата гледна точка и стилистическото своеобразие в индивидуалната реч на отделни съвременни писатели, които преследват не толкова сатиричен ефект, колкото експресивен и социално-стилистически.

В рамките на една неголяма статия, разбира се, няма възможност да бъдат поставени и решени всички въпроси, свързани със стилистическата употреба на фразеологизмите в езика на писателите. Ние си поставяме скромната задача да обобщим материала, който сме събрали при съставянето на картотеката за българско-руския фразеологичен речник.

Въпросът за фразеологичните варианти и фразеологичните синоними е най-тясно свързан с въпроса за границите на фразеологичните единици при установяване на фразеологичния запас на езика. Трябва да се изясни кои са условията, даващи възможност да се появи вариант към даден фразеологизъм, до каква степен този вариант е приемлив и кога излиза извън рамките на допустимата вариантност. Обстойно изучаване на вариантното разнообразие на фразеологията в български език досега няма, а съществуват само частични изследвания по този проблем¹.

Авторските фразеологични преобразования имат най-различен характер. Най-често писателите прибегват до замяна на един традиционен елемент в устойчивото словосъчетание с нов, синонимичен и с това изменят самото съотношение между компонентите му и създават нов вариант. Но синонимичната замяна при фразеологизмите не е свободна както при свободните словосъчетания, а „е ограничена и установена от езиковата традиция“². Не всички думи от един синонимичен ред могат да станат варианти на дадена фразеологична единица. Тук също има ограничение, което се корени в семантичните взаимоотношения на променливата дума. Когато една синонимична замяна не е утвърдена в речта и изглежда далечна и произволна, тя може да доведе до разрушаване на фразеологичното съчетание. Майсторството на писателя в обновяването и разнообразяването на фразеологизмите се състои в умението да включва такива синоними, които въпреки своята неутвърденост в езиковата практика не нарушават смисловата цялост на фразеологизма и не довеждат до разру-

Москва, 1961; В. Кювлиева, Фразеологични съчетания в белетристиката на Иван Вазов. Дисертация за получаване на научна степен „кандидат на филологическите науки“, София, 1966.

¹ Вж. Кр. Чолакова, За устойчивото в структурата на някои фразеологични единици, сп. Български език, XI, 1961, кн. 5—6, стр. 436—443; С. Спасова-Михайлова, Фразеологични варианти и фразеологични синоними в български език. Славистичен сборник, София, 1963, стр. 235—249; С. Спасова-Михайлова, Фразеологични варианти с общ компонент съществителното „език“, сп. Български език, XV, 1965, кн. 4—5, стр. 326—339; В. Кювлиева, пос. съч., стр. 156—170.

² Вж. С. Спасова-Михайлова, Фразеологични варианти и фразеологични синоними в български език, стр. 241.

шаването му. С това индивидуално преобразуване само се придава нова нюансировка на цялата фразеологична единица. Така например писателката Блага Димитрова в романа си „Отклонение“ употребява в традиционна форма фразеологизма *не мога да откъсна очи*, а в романа си „Пътуване към себе си“ обновява същия фразеологизъм, като заменя компонента *откъсна* със синонима *отлепя* и създава по този начин нов вариант. Компонентът *отлепя* променя стилистическата характеристика на фразеологичната единица и ѝ придава разговорна окраска: „*Не можеха да отлепят очи* от колите“. Въпреки че новият вариант не е добил широка известност като образно словосъчетание, той все пак се възприема като вариант на общоизвестния фразеологизъм, защото с нищо не е нарушена неговата семантична цялост и целостта на образа. Пак в романа „Пътуване към себе си“ авторката създава два нови сполучливи и свежи варианта на фразеологичната единица *от главата до петите*, като в единия случай заменя компонента *глава* с *уши*, а в другия — с *коси*: „Измита съм *от уши до пети*“; „— Защо да не се влюби? — попита Димана и ме смери с бърз, проучващ женски поглед *от пети до коси*“. Създаването на тези варианти е възможно, защото не нарушават общото значение на фразеологизма „от горе до долу“ и в рамките на това общо значение *уши* и *коси* могат да се възприемат като синоними на компонента *глава*. Структурата на самата фразеологична единица и семантичните взаимоотношения на компонентите ѝ дават възможност за такова вариране. Но и тези два варианта въпреки своята оригиналност не надхвърлят рамките на индивидуалния стил на писателката.

Пак в същото произведение Бл. Димитрова, създавайки неочаквана фразова връзка на фразеологизма *търся под дърво и камък* посредством замяната на компонента *търся* не със съответен синоним, а с антонима *изравям*, разширява смисловия обем на фразеологичната единица и ѝ придава допълнително значение: „Бай Крум има слабост *да изравя под дърво и камък* пропадналите, за да ги превъзпитава“.

За да постигне хумористична експресия, Чудомир заменя стилистично неутралната дума *назубрям* с дума от битовата лексика *назобвам* и в резултат на неочаквано свързване на лексически единици, отнасящи се към различни стилистични пластове на езика, придава допълнителна иронична оцветеност на фразеологизма *назубрям дума по дума*: „*Назобвам дума по дума*“ (Не съм от тях). В следния пример съществителното *кон*, което означава конкретно видово понятие, е заменено с по-общо родово понятие *еднокопитно* и фразеологичната единица *поглеждам като кон в празна ясла* е добила хумористична окраска: Зърнем ли саздърмица, сиренце или мазнинка в магазина, *поглеждаме като еднокопитни в празна ясла* (Стършел). От стилистически неутралния фразеологизъм *хвърлям поглед на някого* Г. Краев създава жаргонен по стил вариант, заменяйки най-неочаквано неутралния компонент *поглед* с *очила*: Още повече въпросната беше височка, с дълго лице, донякъде красива. И аз ѝ *хвърлих едни очила*... (Роза). Най-често във фейлетоните срещаме замяна на несъотносителни по стил или лексическо значение компоненти. Напр. *пуйка* с *гайда*: „Но по правило, доказва Божко, началствата не чинят: или не са си попаднали на мястото, или са неуки, *надути гайди*, мързеливи и стоисти“ (Стършел) (вм. *надути пуйки*). „Няма да вземеш да се караш

с хората! Че де да знаеш — и ти имаш връзки, но и те не са от скеля паднали“ (Стършел). Хумористичната окраска тук идва от замънната на компонента *небе* с лексемата *скеля*, която се отнася към професионалната лексика. Аналогичен случай наблюдаваме в „Илиден“ на Л. Талев, където вместо очакваните компоненти *акъла, ума, главата, чутурата, тиквата* или *пилето* във фразеологичната единица *толкова му сече главата* се появява думата *секира*: „Атанас Кривиот не беше много сигурен, че бе научил младия човек на най-добрия ум; *толкова сечеше неговата секира*“. В този вариант чувствуваме и известна оценъчност на автора. Кр. Григоров пък заменя по-общото понятие *кож* в устойчивото словосъчетание *опрял е ножът до кокала* с по-гясното *костурата*, с което придава допълнителна експресия на фразеологизма и разговорен облик: „— Видя ли как те заболя? *Опряла е костурата до кокала*, но още не си даваш ната“. (Две повести). Иронична експресия се е получила със замяната на компонента *улица* в *давам зелена улица* с техническото понятие *семафор*, с което фразеологизмът като че ли се е „модернизирал“: „Ю строежът от две години боксува, като чака ГОНС да му даде *зелен семафор*“ (Стършел). Същият способ е използван и във варианта на общоизвестния фразеологизъм *всяка жаба да си знае гъола* — *всяка жаба да си знае водоскока* (Стършел). Оригинален вариант е създал Ст. Ц. Даскалов въз основа на фразеологизма *като из джоб го вадя*, като е заменил *джоб* с *чекмедже*, създавайки характеристика на писателите и журналистите: „— Чудно! Майстор сте вие! Веднага намирате онова, което ви трябва. *Като из чекмедже го вадите* (Какви очи харесвате).

Един от пътищата за обновяване на фразеологичната единица е разширението на лексическия ѝ състав. По такъв начин се получават нови фразеологични контексти, които детайлизират или конкретизират значението и често пъти изразяват и оценката на автора към дадено явление или лице. Така напр. у писателя Ем. Манов срещаме в разширен вид поговорката *кръвта вода не става*: „Не мога вече да стоя със скръстени ръце, срамно е. Нали знаеш, *септемврийска кръв вода не става*“ (Краят на делите). С вмъкнатия допълнителен компонент „септемврийска“ фразеологизмът придобива ярко и необичайно значение и преминава от битова в политическа сфера на употреба. Разширението *частните* в поговорката *пилците се броят наесен* ѝ придава съвсем друго значение и я пренася в ново лексикално окръжение: „*Частните пилци се броят наесен...*“ (Стършел). Писателката Бл. Димитрова с разширението пък *музикален* внася конкретност и допълнителна експресия в значението на фразеологизма *какъв бръмбар ви е влязъл в главите*: „— *Какъв музикален бръмбар ви е влязъл в главите?*“ (Пътуване към себе си). А. Антонович-Тонич видоизменя фразеологичната единица *сто на сто*, като я разширява в *сто и едно на сто*, с което постига по-голяма категоричност и известна ирония в значението: „— Как защо? За да приберете при вас един луд! — Луд? — Луд. *Сто и едно на сто луд...*“ (Луд).

Професионална окраска придава разширението *валово* във фразеологизма *слагам прът в колелото*: „Той допускате толкова много грешки в работата си, че с право можеш да се каже, че *слага прът във валовото колело на производството*“ (Люб. Къичев, Плесница). С

прибавянето на компонента *шофьор* към фразеологизма *не съм вчерашен пък* се стига почти до разрушаване на фразеологичната единица и до буквалното ѝ възприемане: — Вие ще оперете пешкира! — любезно се закъни началникът. — Можехте да заковете на място.

— Заковах я аз и изскърца, но обаче нямаше начин изведнъж. *Не съм вчерашен шофьор*, макар да карам собствена кола“ (Стършел). Тук наблюдаваме изменение на синтактичната функция на компонента „вчерашен“ — във фразеологизма *не съм вчерашен* този компонент изпълнява ролята на сказуемо, в *не съм вчерашен шофьор* преминава в определение, откъдето иде и разпадането на фразеологизма.

В своето фразотворчество писателите широко използват като средство контаминацията. Въз основа на два или повече фразеологизма, като вземат отделни компоненти от единия и другия, те създават качествено нови фразеологизми. Така напр. Бл. Димитрова е създавала нова фразеологична единица *поднесени на длан*, която включва в себе си компонента *поднесени* от фразеологизма *поднесени на тегил* и компонента *на длан* от фразеологизма *вижда се като на длан*. В резултат на тази контаминация се е родил нов експресивно наситен фразеологизъм: — Какъв изглед! Витоша и целият град, *поднесени на длан!* (Отклонение). С компонента *длан* срещаме контаминация и в „Кротък човечец“ на Й. Радичков, където традиционните компоненти *като петте пръсти* или *десетте пръсти* са заменени с *дланта*: „Па колко пъти съм губил стока в керкезкото, ми вика той и ми разправя как губил там стоката си и как *познава всичко като дланта на ръката си*“. Интересна фразеологическа единица се е получила в резултат на контаминация в „Ден се ражда“ на Ем. Манов: „— Ех, другарю Радинов, сега сме на власт, не е като едно време. Ще се намерят меракли и да покомандуват, и *своята черга да изтъкат*.“ От *тегля чергата към себе си* и *изтъка си платното, ритна кросното* Ем. Манов е взел само по един компонент, но те достатъчно ясно подсказват как е обусловено съдържанието на неофразеологизма.

Много често контаминацията се използва за създаване на комична ситуация. Така напр. Ем. Робов е слял антонимичните фразеологизми *един господ знае*, т. е. *никой*, и *знаят само попът, кметът и цяло село* и е постигнал търсения ефект на комичност: „Отде ямери средства за такъв строеж, *само един господ и цяло село знаеше*, защото тогава Милойко беше магазинер на селкоопа и получаваше брутна заплатата 76 лева и 42 ст.“ (История с пердетата).

Интересен нов фразеологизъм се е получил от контаминацията на *карам през просото* и *сгазил лука*, като разширението, прибавено от автора, разкрива вътрешната връзка, която е легнала в основата на обединяването на тези две фразеологични единици: „И Ганчев започва да кара. Защо да не кара? И си свирка отгоре на всичко. *Кара през просото, през лука и през други неща, които са за газене*. Карай, брат!“ (Стършел). Въз основа на *опирам пешкира* и *изваждам кирливите ризи на някого* се е родил фразеологизмът *пера кирливите ризи на някого*: „Та той, ако не си гледа работата, ако иска да мори добичетата, *аз ли ще му пера кирливите ризи?*“ (Кр. Григоров, Жътва).

Въпреки че *божур* е стилистично неутрална дума, тя придава разговорна и експресивна окраска на фразеологичната единица *луцям си*.

боята, тъй като е употребена метафорично като синоним на боята. Тук в същност имаме комбинирано използване на два способа: замяна на един компонент с друг по сходство (в случая сходство по цвят) и контаминация между фразеологизмите *пуцам си боята* и *червен като божур*: „Той навярно щеше още дълго да го обяснява, но го пресече друг и взе да се перн, че срещне ли го булка, не е било да не си пусне божура...“ (Стършел).

Широко място в писателското фразотворчество намира и създаването на нови фразеологизми, като се използва моделът-образец на съществуващи фразеологични единици. Най-често в този модел се запазват почти всички компоненти и се заменя само един от тях, което пренася цялата фразеологична единица в съвсем нова сфера на употреба. Напр. „Но да си дойдем на телефона. Иззвъня той в хубавата лятна заран на 1956 година и ме свърза с приятен женски глас...“ (Стършел). В случая вместо известния фразеологизъм *да си дойдем на думата* авторът е създавал нов такъв, като е използвал само модела и е постигнал комичен ефект. Л. Стоянов използва модела на фразеологизма *трън съм в очите* и създава фразеологизъм с нов лексически пълнеж: „Минуващите се отбиваха от пътя, за да не го срещнат, сякаш той беше трън в нечистата им съвест (Разкази). Т. Данаилов находчиво заменя *черга* с *фейлетон* и получава нужния стилистически ефект: „Те не бива да проявяват такъв егоизъм и да дърпат *фейлетона* само към себе си, а трябва да споделят славата и с други стопанства...“ (Стършел). За модел му е послужил фразеологизмът *дърпам чергата към себе си*. Пак с цел да се иронизират някои нередни явления в Стършел срещаме: „... взех, та завърших и едно задочно образование, защото все пак, рекох си време е да се дипломирам, че *диплома майка не храни, но тежко му, който я няма*“, където е използван моделът-образец *брат брата не храни, но тежко му, който го няма*. По модела на *ни лук яли, ни лук мирисали* е създаден фразеологизмът *ни блажно яли, ни тамян мирисали* (Стършел). Т. Тодоров в книгата си „Стъпка в стъпка“ създава по модела на *виж му акъла, па му крой шапката* „*виж му краката, па му мери главата*“. Запазен е структурният модел и в следния случай: „Ний направоце го кажем: *Мижси, Ганьо, да те лажем!* (Ас. Разцветников, Стара песен на нов глас) вместо известното *мижи, кърчо, да те лажем!* С въвеждането на компонента *Ганьо*, който в случая се явява като прозвище на българския народ, Ас. Разцветников пренася фразеологизма от чисто битовата сфера в политическата. Аналогичен е и примерът от в. Работническо дело, където Г. Константинов е използвал модела на „крилатата фраза“ на Шекспир *има нещо гнило в Дания* и е заменил *Дания* с *Лейбъристката партия*, като създава ярък фразеологизъм с подчертано политическо значение¹. Като модел са използвани „крилатите думи“ на Хр. Ботев *Каквото сибя покаже и честта, майко, юнашка* в Стършел, за да се даде иронично предсказване за футболната среща

¹ Сръ. аналогичния материал и принципите за преобразуване на крилатите фрази в областта на езика на руската художествена литература и публицистика в работата на А. К. Кошелев, О так называемых „крылатых словах“ в современном русском литературном языке и их источниках, Годичник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии, т. LXII, 1968.

на нашия национален отбор: *Каквото крака покажат, глави юнашки и... кръгла топка неверна!*"

Още много примери могат да се приведат на използване на модел за създаване на нови фразеологизми. Срв. въз основа на *пари при пари отиват* — *портфейл при портфейл отива* (Стършел); по модел на *ако сме помаци, да не сме ахмаци* — *ако сме Гиздаци, не сме глупаци* (Ст. Ласкалов, Шур); по образа на *храни душа да те слуша* — *пълни гуша, да те слуша* (Стършел).

Понякога се използват едновременно два начина: създаване на нов фразеологизъм по модел и чрез контаминация. Такъв случай срещаме у Хр. Смирненски: „Сутринта *нов ден* — *нов вятър*. Господин адвокатът замива за Плевен... секретарят ми съобщава, че дали масата, на която щял съм да работя, на поправка...“ (Как ме назначиха чиновник) По модела *нов ден* — *нов късмет* Хр. Смирненски находчиво създава експресивен фразеологизъм, в който същевременно се чувствава и контаминация с фразеологичната единица *духа нов вятър*. Неофразеологизмът *нов ден* — *нов вятър* коренно се отличава по своето лексическо значение от *нов ден* — *нов късмет* и независимо че по модел е по-далечен от *духа нов вятър*, по значение той стои по-близо до него.

В своята творческа практика писателите широко използват метода на синтактичното преобразуване на фразеологизмите. Те нарушават синтактичното единство на фразеологичната единица, като вмъкват и допълнителни елементи, които обаче от своя страна не са откъснати по съдържание от структурата на фразеологизма като цяло. Подобно преобразуване на фразеологичните единици дава богати възможности на писателите да обновяват и разнообразяват фразеологията на своя език. Напр. „Тогав аз заявих, че ще опровергая това с *такива факти, пред които млчат не само боговете, но дори и съпругите!*“ (Р. Шемелеков, Палатка на черна борса); „За да спазим докрай историческата истина, трябва да кажем, че макар от веки да е имало неписан хайдушки закон да не се посяга на жена и християнин и да не се правн от парата господ, не всички хайдуги са *опазили своя косъм чист*“ (Н. Хайтов, Хайдуги).

Към авторското фразотворчество се отнасят и перифразите, които имат голяма експресивна сила и позволяват на писателя да разкрие даден образ от към съществената му страна, да изрази своето отношение, да даде иронична, саркастична, социална или друга емоционална характеристика. Езикът на писателите изобилствува с перифрази: „Той си представяше, че гледам съдържателката. *Ситият никога не се сееща за какво мисли гладният*. Но Лулу се сети, макар не веднага“ (Б. Райнов, Дъждовна вечер) *вм. сит на гладен не върва*; „— Аз ще река — извика той, — *да си помогнем най-напред сами, пък тогаз и Русия да ни помогне*“ (Г. Дръндаров, Велчова завера) *вм. помогни си сам, ако искаш и бог да ти помогне*; „— Черно, хайде! Нямам намерение да те търся по радиото: *загубил се е черен гологан!*“ (Бл. Димитрова, Пътуване към себе си) *вм. черен гологан не се губи*. Тук освен перифразиране имаме и граматическо преобразуване, тъй като авторката нарушава традиционната форма, в която съществува поговорката, и я употребява в положителна форма; „*Шом види черга, все я дърпа към себе си...*“ (Стършел); „Черги, алжирско производство. Нормален размер. Много необходими за

онагледяване *докъде трябва да се простира чуждата черга в Африка* (Стършел) и др.

В други случаи пък авторът само прави намек на фразеологизъм, без да го употребява в традиционната му или в трансформирана форма. Напр.: „*Ба, нали знаете защо на сватба се интересуват от магараето?*...“ (Ем. Манов, Краят на делиите).

Понякога авторите прибегват към създаването на така наречените „морфологични варианти“ на фразеологизма, когато се прави граматическо преобразуване на някой компонент. Срв. „*Бе неудобно да се върна, да мина повторно през дългия шпалир от погледи, лазещи като конски мухи по ръбовете на чорапите ми*“ (Бл. Димитрова, Отклонение). Освен лексическата замяна на компонента писателката изменя и граматическата му форма, употребявайки вместо глагол причастие. До известна степен може да се окачестви като морфологичен вариант и неофразеологизмът *намери си майсторката* (в. Труд) вм. общоприетото *намери си майстора*. Тук пък промяната на граматичния род придава иронично звучене на словосъчетанието.

Накрая трябва да посочим и многобройните случаи на индивидуална авторска употреба на общоизвестни в литературния език фразеологически единици. Това не са нито нови варианти към съществуващите в езика фразеологизми, нито пък нови фразеологизми. Тук имаме просто преосмисляне на фразеологическата единица в резултат на особена авторска словоупотреба. Тези случаи са също интересни и внасят разнообразие в изразните средства на даден писатели. Срв. „*Така е с туриста: той гледа и сватба, и брадва*“ (В. Андреев, Мигновения в Египет). Тук авторът е изхвърлил противопоставянето и е съчетал и едното, и другото, т. е. и понятието за лошото, и понятието за хубавото, приятното; „*Мой Пене, мой Пене да е тука, ще му соли главата*“ (Кр. Григоров, Бойно кръщение); „*Едно време шурсят, щом се върнеше пийнал, трябваше да търпи дванайсетте евангелия: „къде се напи, защо се напи, с кого се напи, с какво се напи...“* (Стършел); „*Ако е друг ръководител — ще се разгневи, ще се разфучи... а другарят Малинов само ще смърри проф-председателя... И цялата история се размине като по масло*“ (Черемухин, Панихида); „*Техните пък тъкмо се нанесли в новата къща, събрали роднини и съседи да я полелят, да им вървяло като по вино*“ (Г. Краев, Челен опит) и много др.

Общият извод, който се налага въз основа на разгледания материал, е, че въпреки неизменяемостта на състава на компонентите на фразеологичните единици, въпреки „нормираността“ на фразеологизмите и тяхната консервативност съществува стремеж към развитие и разнообразие в изказа на автора даже и при тях. Това се обяснява преди всичко със стремежа на човека да предаде по-оригинално и образно своите мисли. От приведените примери става ясно, че на устойчивостта на фразеологичните единици не трябва да се гледа като на абсолютна величина.

Писателите в своите търсения на нешаблонни езикови форми смело разчупват и разширяват границите на фразеологизмите и използвайки способите за създаване на варианти към съществуващите фразеологични единици, разширяването на лексическия им състав, създаването въз основа на контаминация или по даден модел на нови фразеологични единици, активно допринасят за обогатяването на фразеологичния запас в родния език.

ИЗРАЗНИ СРЕДСТВА ОТ ЦЪРКОВНАТА КНИЖНИНА В СТИЛОВЕТЕ НА СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ПУБЛИЦИСТИКА И ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА

Пенка Филкова

В системата от разнообразни изразни средства, използвани в различен обем и с определени художествени цели през отделните периоди от историята на българския книжовен език, значително място е заемала и заема църковнославянската фразеология (изрази, устойчиви обрати, религиозни сентенции, афоризми, цитати и пр.). Наличието на подобни изразни средства в стиловете на публицистиката и художествената литература не е изолирано явление, характерно само за българския език. Изрази и устойчиви единици, като: *алфа и омега*; *ангел-хранител*; *адски мъки*; *ако имаш две ризи, дай едната на ближния си*; *ако те ударят по дясната буза, дай си и лявата*; *без оглед на лицата*; *без капка колебание (съмнение)*; *бедният Лазар*; *блажени са верущите*; *бия се в гърдите*; *бог дал*, *бог взел*; *бог знае*; *блудният син*; *благодарим ти, господи, че не приличаме на тези митаря*; *благодаря ти, боже, че аз не съм от тях*; *блажени са миротворците*; *в началото бе слово*; *вавилонски плач*; *вавилонска мъка*; *вавилонско стълпотворение*; *в утробата на майка си*; *вярата без дела е мъртва*; *вратите на ада*; *в многото приказки няма спасение*; *во веки веков*; *в голямата мъдрост има много печал*; *вечни мъки*; *всяко нещо си има времето*; *венец на славата*; *вдигам ръце към небето*; *вдигам очи към небето*; *вяра, надежда и любов*; *верният в малкото и в голямото е верен*; *вълк в овча кожа*; *възкръсвам от мъртвите*; *всичко е от прах и прах ще стане*; *вкусих малко мед и умирам*; *варосани гробници*; *глас в пустиня*; *греховете на младостта*; *глад и мор*; *господ да ви благослови*; *деца на дявола*; *дърво на познанието на доброто и злото*; *дако ме отмине тази чаша*; *дайте кесаревото на кесаря*; *жъне, където не е сял*; *забраненият плод*; *жива вода*; *житейски дела*; *жътва голяма, жътвари малко*; *за бога*; *заравям таланта си в земята*; *затриват от лицето на земята*; *златният телец*; *земя, където тече мляко и мед*; *започвам за здраве, а свършвам с „бог да прости“*; *звани много, а избрани малко*; *йерихонска тръба*; *йерихонски стени*; *изгонвам от храма*; *изчезвам, яко (като) дим*; *изкачвам се на Голгота*; *и беше ден, ден първи*; *който има уши, за да слуша — нека слуша, който има очи, за да вижда — нека вижда*; *книга, запечатана*

със седем печата; който вади нож (меч), от нож (меч) умира; който не работи, не трябва да яде; който не е с нас, той е против нас; кови желязото, докато е горещо; каквото правиш, прави го по-скоро; каквото посещи, таква ще пожениш; камъните ще заговорят; край-въглен камък; книжници и фарисеи; което съм писал, писал; кротко агне; куцам с двата крака; където ще има труп, там ще се съберат орли; където няма дърва, огънят гасне; когото господ обича, него наказва; книгата на живота; край на земята; корекът на злото; лявата ръка да не знае какво върши дясната; лицето на земята; ловец на човеци; лобно място; лоно Авраамово; любовта е силна като смъртта; лекарят да се излекува сам; лептата на вдовицата; манна небесна; мафусаилов век; мъртва буква; мятя гръм и мълници; мир вам; мир на земята; мъдър като змия; многострадалният Йов; наливам ново вино в стари мехове; неговото царство няма край; насъщен хляб; не само с хляб; нося своя кръст; не се обръщай назад; нямам чет и мярка; никои не е пророк в своето отечество; не човек е за съботата, а съботата за човека; не ходете по съвета на нечистивите; не копай гроб другиму, сам ще паднеш в него; не греши само оня, който нищо не върши; не хвърляй бисер пред свине; ненаситни са човешките очи; не съм ли аз, господи?; не всеки, който изрича „господи, господи“, ще влезе в царството небесно; на когото е дадено много, от него много се иска; напразно ще носи името (господне); Ноев ковчег; не оставям камък върху камък; не съдете, за да не бъдете съдени; око за око, зъб за зъб; от все сърце; от земя си, в земята ще отидеш; обичай ближния си; от страх юдейски; огън и жупел; отрича се като Петър от Христос; отпращам от Понтий при Пилат; оставете мъртвите да погребват своите мъртъвци; обетована земя; продавам правото си на първородство за паница леца; плът от плътта; плодовите на труда; пазя като зеницата на очите си; последните ще бъдат първи; по-лесно камилата ще мине през иглени уши, отколкото богатият да влезе в рая; пробен камък; по образ и подобие; посипвам главата си с пепел; почукайте и ще ви отворят; пътят на земята; плувам по те-чекнето; под слънцето (луната) няма нищо вечно (ново); притча на народите; предел, който не може да преминеш; паки и паки; песен на песните; принасям жертва; по-добре да си живо псе, отколкото мъртъв лъв; пътищата на истината; разпъвам на кръст; рождество Христово; ръката на смъртта; разрушавам до основи; с каквато мярка мершиш, с такава ще те мерят; с пот на чело; святото място празно не остава; суета на суетите; с божя благословия; силата на мрака; силните на деня; святая светих; смокинов лифт; строя на пясък; соча с пръст; сламката в жуждото око виждам, а гредата в своето не забелязвам; Содом и Гомора; Соломонов съд; синовете на века; свой своите да не познае; търн в очите; търсете и ще намерите; тежко на света от съблазни; тайното става явно; тридесет сребърника; Тома неверни; тяхното име е легион; това се прави, но за него не се говори; техните имена ти, господи, знаеш; фараоновите мършави крави, които изяли тлъстите; царски врата; царство небесно; Юда-предател; юдинска целувка и др. — са се утвърдили в една или друга степен в ония „национални езици, които са ми-

нали през стадия на християнската култура¹. Това е естествен резултат от разпространението на християнството и проникването на богослужебната литература чрез проповеди, а по-късно и чрез печатни книги сред широките народни маси. Следователно употребата на много от посочените изрази и устойчиви единици в българския език е изява на определени общи тенденции в използването на стилистични средства, заимствувани от църковната книжнина, в литературния език и в разговорната реч на различни народи.

Могат да бъдат посочени цели серии от разнообразни словесни образи, в това число и фразеологични единици от църковнославянски произход, еднакви за стилистичните системи на тези езици. Типичен пример в това отношение са български и руски език, които са запазили в активна употреба много от фразеологичните църковнославянизми, общи за двата езика. Те са разпространени в превод на съответния език (напр. *говоря на вятъра* и *бросать слова на ветер*; *ходене по мъките* и *хаждение по мукам*; *хвърлям камък* и *бросать камень* и т. н.) или пък в църковнославянска форма (напр. *от лукаваго, нищи (е) духом, нине (ныне) ошлуцаещи* и т. н.). Тази общност на изразни средства улеснява твърде много дейността на преводачите, спомага за по-пълното художествено възприемане и естетическо въздействие на изложението, въобще облекчава комуникацията.

Голяма част от фразеологичните църковнославянизми с течение на времето са се откъснали от стария си източник, загубили са религиозно-култовата си окраска, станали са пригодни за изразяване на понятия с общочовешка значимост. Традицията и културната приемственост ги запазват в този им вид, обществената употреба ги утвърждава и те заемат определено място във фразеологичния фонд на съответния съвременен книжовен език, напр. *знамение на времето*; *един за всички и всички за един*; *изпивам чашата до дъно*; *възкупителна жертва*; *който сее вятър, ще пожъне буря*; *отделям плевелите от пшеницата*; *солта на земята*; *тайното става явно*; *служба на двама господари*; *измивам си ръцете* и т. н.

Друга част от разглеждания фразеологичен материал остава до известна степен съотносителен със старите религиозно-богослужебни текстове, макар че неизменната еволюция на езика го засяга по един или друг начин. Това особено е характерно за лексикално-фразеологичните системи на езиците на социалистическите нации, при които църквата престава да бъде част от общодържавното дело, религията се превръща във въпрос на съвест, а широкото разпространение на марксистко-ленинския мироглед води до възприемане на атеистични представи. В резултат на всичко това църковната книжнина и религиозното слово стесняват непреодолимо своя обсег, разглежданите словесни образи преминават в архаичния фонд на езика или рязко променят своята стилистична окраска, напр. *адамови времена*; *божа благодат*; *Христово стадо*; *трънен венец*; *божи апостоли*; *страстна седмица*; *чудни са делата ти, господи*; *прости им, господи, защото те не знаят какво правят*; *не всеки, който изрича „господи, господи“, ще влезе в царството небесно* и т. н.

¹ А. М. Бабкин, Русская фразеология, её развитие, источники и лексикографическая разработка, Ленинград, 1968, стр. 16.

Обръщайки се към конкретната езикова практика, би трябвало да отбележим няколко основни положения, характерни за употребата на изразни средства (главно устойчиви, сентенции, афоризми, цитати) от църковната книжнина в стиловете на съвременната българска публицистика и художествена литература.

1. Църковнославянската лексика и фразеология са играли значителна роля в изграждането на съвременния български книжовен език, като „са му придали известно формално и стилистично разнообразие“¹. Нашите най-значителни писатели и публицисти от Възраждането насам широко използват изразни средства от църковната книжнина, и то преди всичко със стилистична цел.

Така например фразеологичните църковнославянизми у П. Р. Славейков са обществено, а не религиозно осмислени. Често пъти изложението попада в хумористичен тон, макар че предметът е винаги обществено значим². Вж. в *недрата Авраамови*; *блудний син*; *недей оставя да изпий таз чаша горчива*; *горе вам, книжници и фарисеи*; *ниме отпущаеши раба твоего, владико, с миром* и т. н.

Ботев също си служи с библейско-евангелска образност и фразеология. В някои случаи той я използва като средство за създаване на ироничен тон. „По-често обаче той употребява библейско-евангелските образи, за да постигне по-голяма нагледност и достъпност, използвайки тяхната актуалност за нашето тогавашно общество“³. Вж. *възкресение на мъртвите*; *глас в пустиня*; *вълци в овча кожа*; *не си ду я на совете злых и с злодеями не пребуду*. В езика на Ботевата сатира църковнославянските изрази се превръщат „от средство за християнска проповед в мощно оръжие за революционна борба“⁴. Вж. *мищи духом* и *богати глупостию*; *раби божии*; *да будет благословенно имя господне*; *за тридесет сребърника*; *любите друг другу* и пр.

Л. Каравелов също „посяга към езиково-изразните форми, които векове наред са пазили силата на фантастичните, измамни религиозни представи, за да вложи в тях нови, истинни обобщения за действителността“⁵. Вж. *до второ пришествие*; *егоже царствие не будет конца*; *во веки веков*; *да дават Кесарева Кесарови, а богова — Али паша*; *да не хвъргат бисерът пред свинете*; *забивал копчето си в ребрата му* и т. н.

По-късно изразни средства от църковната книжнина, с които се прокламират нови идеи, съзвучни на революционната епоха, се срещат в поезията на Хр. Смирненски⁶ (вж. *трънен венец*; *златний телец*; *ще понеса аз черния си кръст* и пр.), в публицистиката на Г. Генев⁷ (вж.

¹ Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език, *Български език*, VIII, 1958, кн. 4–5, стр. 311.

² К. П. Попов, Лексика и фразеология на П. Р. Славейков, ГСУ, Филологически факултет, т. III, 2, 1959, стр. 178–179.

³ Л. Андрейчин, Синтактично-стили, фразеологични и други особености на Ботевата сатира, *Сб. Език и стил на българските писатели*, София, 1962, кн. I, стр. 440.

⁴ З. Геннадиева-Мутафчиева, Фразеологията на Ботевата сатира, *Сб. Език и стил на българските писатели*, стр. 448.

⁵ В. Попова, Някои особености на фразеологията в политическите статии на Л. Каравелов, *Език и литература*, XVII, 1962, кн. I, стр. 59.

⁶ Ел. Димитрова, Езикът на Хр. Смирненски, *Сб. Език и стил на българските писатели*, стр. 275.

⁷ М. Янакиев, Наблюдения над езиковите особености в публицистиката на Г. Генев, *Сб. Език и стил на българските писатели*, стр. 524.

само с вяра ще се влезе в царството небесно; жаждащи и блажено-верующи и пр.) и у много друг още автори.

2. Съвременните български публицисти и писатели продължават традицията в употребата на изразни средства от църковната книжнина. Вж. „Когато влязах в залата — тоя огромен *Ноев ковчег*, побрал сто народа между стените си, — мъжком си отгонарях“ (Ст. Пенчева, *Ноевият ковчег*, Нар. култура, 7. VIII, 1965), „... трябва да се радваме, че Радиков доброволно носи своя кръст“ (Т. Жечев, Лит. фр., 21. X. 1965).

3. Основната част от изразните средства, които произхождат от църковната книжнина, се употребяват в стиловете на съвременната българска публицистика и художествена литература с преносни значения, свободни от всякакви религиозно-култови оттенъци. Техният произход остава „неосъзнаван вече за широките маси читатели“¹. Вж. „Съвременните пирати действуват коварно — от своите кораби те пращат своите самолети да сеят огън и смърт. Но *както сеят огнен вятър, те ще жънат и огнени бури*“ (Е. Х., *Пиратите на работа*, Отеч. фр., 3. IV. 1965), „Завърнах се в стопанството като *блудния син*“ (Д. Георгиев, *Дайте да ви целуна ръка*, Раб. дело, 18. III. 1969).

4. Изразните средства от църковната книжнина се използват от българските писатели и публицисти, както се изтъкна, главно със стилистични цели, за постигане на по-ярък художествен ефект и емоционално въздействие. Тези фразеологични църковнославянизми, както и останалият фразеологичен материал, представляват художествено средство, което прави речта изразна, образна, експресивна и емоционално наситена. Вж. „... и най-простият българин знае, че е свършено неразумно *да се налива ново вино в стари, изхабени мехове*“ (Г. Димитров, *Съчинения*, т. III, стр. 330), „Ах, сърцето ми — / пламнала рана е — / бий с тръгата на жребия клет — / да съм *блуден син* на Израела, / на България искрен поет“ (Е. Таджер, *Отговор*).

Експресивно-стилистичните свойства на църковнославянската фразеология и особено стилистичните функции и похвати в използването ѝ се отличават с изключително многообразие, което трябва да стане обект на специално проучване. Тук се отбелязват някои по-основни особености в употребата на разглежданите фразеологични единици.

Проникнали по книжен път, фразеологичните църковнославянизми в много случаи служат като средство за изразяване на реторичност, патетичност, високи чувства, гражданска развълнуваност. Вж. „И аз горя, и аз туптя, / туптя със пулса ти неравен — / *плът от войнишката ти плът*...“ (Хр. Радевски, *Към партията*), „Аз дадох всичко, всичко тебе / и надах в боя и *възкръсвах / во имя твоё, свобода!*“ (Н. Хрелков, *Гроб*).

Този тип фразеологизми се употребяват предимно в писмената реч и имат книжен оттенък. Вж. „Агресивните намерения на реакционната военщина засега правят *мъртва буква* декрета на президента Годой“ (Ст. Билдирева, *Първи стъпки по труден път*, Раб. дело, 4. X. 1965), „Истински приятелският прием, оказан на съветските моряци от населението на младата република, *не остави камък върху камък* от злобните

¹ Ив. Лекков, *Опит за оценка на езика и стила на Г. Димитров*, Сб. *Език и стил на българските писатели*, стр. 531.

² П. Д. Филкова, *Църковнославянска фразеология в съветската художествена и публицистическа литература*, ГСУ, Филологически факултет, 1965, т. LIX, кн. 2, стр. 63—85.

измислици на империалистическата пропаганда“ (Посещение на истински приятели, Раб. дело, 8. I* 1969).

Съвременните български публицисти и писатели си служат с изрази от църковната книжнина, когато изграждат речева характеристика на духовни лица или перонажи, имащи отношение към религиозната идеология и църковния култ. Авторите използват тези изрази и в случаите, когато обрисуват църковния бит. Вж. „В народния съд свидетели разказали, че митрополит Стефан изпратил телеграма до Борис: „Не гоми, за да не те гонят. С каквато мярка мерши, с такава ще те мерят“ (Х. Оливер, Кой спаси евреите в България, Поглед, 19. IX. 1966), „Какво би било, / ако изправили се биха тука / Христовите апостоли / в детския хор подема херувимска песен: / „Благословен бог наш во веки веков“ / „Мир вам“ — отеква органът гръмоподобно / „Мир вам“ / — огромни сводове кълтят“ (Л. Стоянов, Богослужение).

Много често с помощта на фразеологични църковнославянизми се създава тон на шеговитост, ирония или сарказъм. Оказали се в речева ситуация и словесно обкръжение, което не им съответствува по семантика, образност, тон и пр., подобни фразеологизми променят своите експресивно-стилистични функции. Вж. „Именно този селкооп стана *обетована земя* за Шевкет, гук той разкри златната мина. Тук той вкуси от *забранения плод* на спекулативната търговия“ (Й. Тенев, Само факти и един въпрос, Поглед, 7. II. 1969).

Авторите достигат хумористичен или сатиричен ефект, като прилагат най-различни стилистични похвати или модифицират самите фразеологични църковнославянизми. Така напр. на базата на сходство между изрече-та „*дайте кесаревото на кесаря*“ и името на един властен директор на завод — *Кесар Петров*, се създава следната каламбурна ситуация: „Каза си твърдо мнението. Или директорът *Кесар Петров*, или *Хасан* ще трябва да напусне завода. При тези думи на *Кесар Петров* аз предпочетох да отдам *кесаревото кесарю*, отколкото да гладувам“ (Автобиография на Хасан Алиев, Стършел, 1. IV. 1965).

Модифицирането на фразеологичните църковнославянизми, промяната на определени компоненти води до замяна на „една повествователна тоналност“¹ с друга, по-експресивна. Така напр. изразът „*слагам пръст в раната*“ се представя от В. Цонев в следния вид: „И едва когато *вкара пръсти в дупките, оставени от гвоздеите* — повярва“ (В. Цонев, Приказка за Тома Неверни).

Изразите от църковната книжнина се използват от някои автори като средство, с което те предават иносказателно отделни свои мисли. В този случай изразите могат да изпълняват роля на метафори, алегии или перифрази. По такъв начин речта става по-образна, жива и експресивна. Вж. „Когато хвалбата идва от марионетните режими в Азия, Африка и Латинска Америка — това се обяснява с действието на „*тридесетте сребърника*“ (П. Делков, Изповедта на лакея), „За своите *ходения по мъките* Шолохов разказа с хумор и ирония“ (Лит. фр., 7. IV. 1966), „А някои *неверни томовци*“ отново могат да свият устни. Възвание ли?“ (Б. Божилков, Победна равностетка).

¹ Л. И. Ройзензон, К изучению эпистолярного наследия А. П. Чехова, Труды Узбекского университета, 1960, № 10, стр. 57.

Фразеологичните църковнославянизми се използват и като средство за емоционално-оценъчна характеристика. С помощта на подобни фразеологизми редица страни и явления на действителността „получават индивидуална авторска оценка в стегната художествена форма“¹. Вместо да правят подробна характеристика на изобразяваните предмети и явления, някои автори си служат с подходящи за случая фразеологизми, които благодарение на свойствените за тях качества: образност, изразност, метафоричност — лаконично, ярко и „с удивителна точност изразяват същността на явленията“². Вж. „Обещанията от президента *едни милион долара* за развитието на страните от Югоизточна Азия, които сега са обект на американската агресия, бяха окачествени от трезвомислещите наблюдатели *като 30-те сребърника*“ (Гр. Керелов, Рухнали илюзии).

Следва да се отбележи и номинативната употреба³ на изразите и устойчивите съчетания от църковната книжнина, които се употребяват в качеството на названия на отделни произведения, заглавия на статии, разкази и пр., а също така като епиграфи и мото. Авторите подбират такива фразеологизми, в които те намират опора за изразяване на своя основен замисъл, които разкриват ярко и образно основната идея на съчинението. В отделни случаи те се позовават на фразеологизмите, за да отнесат някое конкретно събитие, явление, факт и пр. към по-обобщена мисъл, житейска мъдрост, изразени от съответния фразеологизъм. Вж. „*Лявата ръка да не знае какво върши дясната*“ (заглавие на статията на П. Бакърджиев в Раб. дело от 27. IV. 1967), „*Плът от плътта*“ (заглавие на разказ от Т. Коларов в Раб. дело от 16. IX. 1965), „*Пробният камък*“ (заглавие на статия от Г. Боков в Раб. дело от 13. I. 1968), „*Неверникът Тома*“ (разказ от Г. Караславов) и др.

В други случаи се наблюдава обратното. Заглавието, мотото, епиграфът, изразени с фразеологичен църковнославянизъм, се използват като антитеза на развитата по-нататък основна идея на автора. Това противопоставяне на заглавието с изложението още по-силно подчертава замисъла на автора. Вж. стихотворението „*Проклятие*“ от Хр. Бановски, което има за мото цитата от църковната литература: „*Прости им, господи, защото те не знаят какво правят*“ — „*Прости им, господи! / Не! / Проника няма! / еднакви и в живота, и в смъртта / над тях едно проклятие голямо / ще тегве / чак до края на света!*“

Наблюдават се и случаи, когато авторите прибягват до отделни изрази с цел да ги използват като „заключителен акорд“⁴, последно изречение на свое произведение или някоя негова глава, част, абзац. Тогава привлеченият фразеологизъм „придобива смисъл и звучене на поанта, на мисъл, фиксираща крайния и основен извод от всички предходни мисли, разсъждения и твърдения“⁵. Вж. „Така че моето заключение е: *който има уши, да слуша, и който има очи, да види*, че Отечественият отива към изборите във всеоръжие“ (Г. Димитров, Съчинения, т. III,

¹ В. Попова, Стилистична употреба на пословиците и поговорките в политическите статии на Л. Каравелов, Български език, XII, 1962, кн. 1—2, стр. 54.

² В. И. Ленин, Сочинения, т. 20, стр. 261.

³ В. Л. Архангельский, Заметки о синтаксическом аспекте в изучение русской фразеологии, Ученые записки Таганрогского пед. института, 1958, вып. 6, стр. 34.

⁴ А. И. Ефимов, Стилистика художественной речи, Москва, 1967, стр. 285.

⁵ В. Попова, Стилистична употреба на пословиците и поговорките в политическите статии на Л. Каравелов, стр. 54.

стр. 95), „Но всеки път се е родил като пътека / и като зов: / отук
минах аз, Човекът. / Върви без страх. / *Навеки веков*“ (Д. Методиев, Песен за комунизма).

5. Българските писатели и публицисти се отнасят творчески към фразеологичния материал. Те го използват с определени стилистични цели както в общонародната му форма без промени (напр. „Водите на Асуанския язовир ще превърнат част от Либийската пустиня в *обетована земя*“ (Н. Драганов, Една страна в движение), така и в индивидуално-авторска обработка, която се изразява в това, че някои фразеологизми под перото на отделни автори претърпяват известни промени в лексико-граматичния си състав, семантиката или структурата. Подобни промени не са никаква аномалия, а „естествена закономерност, породена от необходимостта да се предават многообразни смислови и емоционални оттенъци“¹ със средствата на устойчивите словосъчетания.

Без да се анализира голямото многообразие на стилистичните функции и похвати в използването на изразите от църковната книжнина в индивидуално-авторска обработка, ще се изтъкнат няколко от най-характерните аспекти в това отношение.

Съвременните български автори продължават установената традиция както в използването на фразеологични църковнославянизми, така и в създаването на нови (или преосмислянето на стари) фразеологични единици на базата на църковнославянската фразеология. Те преди всичко разпиряват и актуализират за съвременната обществено-политическа практика на нашия народ по-абстрактната идея на тези изрази, в резултат на която последните зазвучават с гласа на нашето време. Така например „*Ленинизмът* става смисъл и *знамение на епохата*“ (Раб. дело, 23. IV. 1968). Изразът „*солта на земята*“, с който се означава най-активната, творческа сила на народа“, се отнася към евангелното. Така Исус е парекъл своите ученици: „*Вие сте солта на земята*“. На този израз в различните епохи на човешката история е придаван различен смисъл. „Но най-точно значение той получи в наше време, в нашата страна — това е огромната творческа интелектуална сила на народа“². Същият израз намира в интервюто със засл. артистка Зорка Йорданова по-широко и конкретизирано тълкуване. Вж. „Всеки трябва да обича работата си, да я работи с желание. *Солта на земята са тези хора, които добре вършат своята работа — с цяло сърце, с цяла душа*“ (Софийски университет, 8. III. 1967). Актуализация, която изразява идеите на нашата социалистическа епоха, този израз намира например под перото на Д. Методиев: „*Къде си Тома неверен на нашите дни? / Томата се свива в къшето... / По дяволите Томата! / Томата не е солта на земята. / Солта на земята е врата на смелите, / На тези, които ношуват по скелите / и карат земята да ражда, / на тези, които изграждат, / които правят действена и жива / великата дума / директива!*“ (Д. Методиев, Песен за комунизма).

Вж. също: „*Минават с маршове победни / с венчален химн на свободата*“ (Н. Хрелков, Октомври), „*О комунизъм! Боже наш всевластен!*“ (Д. Методиев, Песен за проверка).

¹ В. Т. Шкляров, Основные приемы использования фразеологических единиц в трилогии Ф. Гладкова, Труды Иркутского пед. института, 1962, вып. II, стр. 31.

² К. Каракесев, Соль земли, Неделя, 20—26 марта 1966.

Отделни автори актуализират и променят изрази от църковната книжнина, като заменят опорния компонент не със синоним, а с антоним и по такъв начин ги превръщат „във фразеологични антоними“¹ по отношение на техните първоизточници. Вж. „В начале бе дело. От звера / туй дело създаде човека“ (Хр. Радевски, Словото, срв. *в начале бе слово*) „Не съм от пръст. И няма пръст да стана. / Дух от духа ти, път от твоя път, / от теб дойдох — при тебе ще се върна, / когато твойто знаме ме прегърне / и твоите ръце ме понесат“ (Д. Методиев, Не съм от пръст, срв. *от земя (пръст) си, в земята (пръстта) ще отидеш*).

Друга характерна черта в използването на църковнославянската фразеология в индивидуално-авторска обработка е тази, че в повечето случаи чрез разнообразни промени на разглежданите изрази авторите целят да създадат по ефектен начин комизъм, тон на ирония или сатира. Така например, смесвайки двата изрази „ако имаш две ризи, дай едната на ближния си“ и „изкарвам някому кирливите ризи“, В. Иванова създава контаминиран, с променена експресивност и иронично звучене израз — „Той не познава пътища криви. / По християнски нагоре се движи. / Има ли „ризи кирливи“ — / ги прехвърля на ближния“ (В. Иванова, По божя заповед).

Пак със същата цел много автори въвличат думи и изрази, свойствени на църковния бит и религиозния култ, в свършено нови контексти и словосъчетания. Вж. в статията на К. Янев „Земните пътища на „небесни“ пратеници“ (Поглед, 24. II. 1969): „религиозно-сектантска офанзива“, „религиозни централи“, „божи сектор“, „апостоли на ипционски централи“, „невидима война с различни богоугодни средства“ и т. н.

7. Едва ли са необходими повече факти, които да покажат, че използването на изразни средства от църковната книжнина в съвременната българска публицистика и художествена литература потвърждава жизнеността на тези словесни образи, отличаващи се с изразност и експресивност, разкрива желанието на съвременните автори да продължат традицията в употребата им, да черпят от езиковото културно наследство, да го обогатяват, да го подчиняват на интересите на нашето сложно и неповторимо време.

Поради всичко това нямаме основание да се съгласим с категоричното мнение на Вл. Найденов, който в иначе оригиналната си статия „Архангелска образност в нашата публицистика“ (Народна култура, 14. I. 1967) доста рязко противопоставя пословиците, поговорките и образите от старогръцката литература на библейската образност. Вж. „Но докато пословиците и поговорките фиксират жизнения опит и историческите условия на живота на даден народ и поради това се възприемат от читателя като национална литературна собственост, библейските изрази са чуждо тяло, възникнало в свършено различни условия“, „древноеврейската и гръцката култури са се развивали паралелно, но колко голяма е

¹ Л. И. Ройзензон, К изучению эпистолярного наследия А. П. Чехова, Труды Узбекского университета, стр. 63.

разликата между постните, примитивни образи на библейската литература и художествените похвати в едно високо развито общество“, „Каква разлика има, да речем, между *трън в око* и *ябълка на раздора*“ и т. н. Непредубеденият читател трудно би възприел тези крайни оценки.

Откъснали се от своята стара нравствено-философска основа, загубили религиозно-църковната си окраска, приспособили се за изразяване на нови понятия, фразеологичните църковнославянизми, както и църковнославянското езиково наследство са били и си остават, да използваме думите на Белински, богата съкровищница за разумна употреба.

ПО ВЪПРОСА ЗА ЕЗИКА И СТИЛА НА СЪВРЕМЕННАТА
БЪЛГАРСКА ПОЕЗИЯ
(НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА СВОБОДНИЯ СТИХ)

Стефка Петрова

Понятието поезия се свързва обикновено с такива художествени произведения, които са написани в стихотворна форма¹. Няма обаче строго определени правила или признаци, наличието на които да удостоверява, че това е стихотворна реч, а не белетристична. Като харктерни признаци на стиха Л. Тимофеев² сочи ритъма, приповдигнатото, в сравнение с обикновеното, произнасяне на думите, богатството и изразителността на паузите, особения темп, наситеността със звукови повторения, интонационно-синтактическата организираност. Б. Томашевски³ обръща внимание на звуковия строеж на думата, на нейната интонационна окраска, на синтактическата структура, паузите, словоразделите, ритъма, темпа, тембъра. Ж. Марузо⁴ определя стиха като част от текст, който може да се разглежда като метрическа единица, която се състои от звукови и ритмични елементи, като ударение, количество, ритъм, пауза, а нейните граници се отбелязват със съблюдаване на някои особености: изменение на ритъма, поява на рими, недопускане на елизии, допускане на зев, видоизменение на количеството и т. н. Към характеристиката на стиха Л. Ницолов⁵ отнася такива особености като ритмичност, използване на повече повторения и паузи за засилване на емоционалността, благозвучието и др. О. Ахманова⁶ отъждествява стихотворната реч с мерената реч.

Като основен и задължителен белег на стиха почти от всички се сочи ритъмът. М. Янакиев⁷ и Б. Томашевски наричат стихотворна реч само ритмическата. „Красотата, която излъхва от себе си хубавият стих, лежи в пропорциите на неговата структура и неговия ритъм“ — пише Ем. п. Димитров⁸. „Ритм — основная сила, основная энергия стиха“. „Ритм — основа всякой поэтической вещи“ — подчертава Вл. Маяковский в „Как делать стихи“.

¹ Л. Ницолов и др., Речник на литературните термини, София, 1963.

² Л. Тимофеев, Советская литература, Москва, 1960, стр. 305, 306.

³ Б. Томашевски, Стих и язык, Москва, 1959.

⁴ Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов, Москва, 1960.

⁵ О. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, Москва, 1966.

⁶ М. Янакиев, Българско стихознание, София, 1960.

⁷ Ем. п. Димитров, Изследвания върху строежа на стиха с оглед на българската поезия, ГСУ, Истор.-филолог. фак., т. XXXIX, 1943, стр. 74.

Според Тимофеев¹ сам по себе си стиховият ритъм няма никакво непосредствено значение, така както нямат и другите особености на стихотворната реч: звукови повторения, ред и характер на ритмичните единици, преноси и т. н. Но в единство с всички други страни на художествената реч стиховият ритъм взема участие в изразяването на идейното и емоционалното съдържание на стихотворното произведение. Ритъмът подчертава, отделя тези или онези съществени части на текста, придава им индивидуален изразителен оттенък.

Въпреки че се посочват основни и допълнителни признаци при характеризиране на стиха, принадлежността на дадена художествена творба към стихотворната или към белетристичната реч в практиката се определя в последна сметка субективно, въз основа на диалекцията, която не се опира на никаква предварително известна дефиниция: това е стих, защото прилича на стих, т. е. на предварително известни образци, за които се знае, че са стихове. Още по-неясно и неточно е определението, което се дава на термина „свободен стих“. Най-често се посочва, че „свободният стих“ представлява отклонение от строгите правила на стихосложението: стихове с рими без съблюдаване на размера или стихове с ритъм без рими според Ж. Марузо² и според Л. Ницолов³ — стихове с неопределен брой ударени и неударени срички, нееднакъв брой на сричките в отделните стихове, незадължителност на строфиката и римата. В. Ф. Беляев⁴ приравнява свободния стих със смесения. „Совокупност видовете версификации, решително порывающих с правилами традиционных систем стихосложения, что проявляется в отсутствии определенного размера, неупорядоченности пауз, неточности или полном отсутствии рифмы и т. п.“ — такова определение дава той на свободния стих (*vers libre*). Противоречието е очевидно. Ако стихът е свързан с определени норми, то той не може да бъде свободен, а ако е свободен от всякакви ограничения, то той е равен на проза и дори на обикновен говор. Според М. Янакиев⁵ остава да се приеме едно от двете положения: свободният стих е наистина вид стих и лириката е винаги стихотворна, но понятието стих разширява обема си така, че се изравнява по обем с понятието говор, т. е. спецификата на стиха „изчезва“, или в израза „свободен стих“ думата стих е употребена неуместно, та се оказва, че лириката не се пише задължително в стихове.

Въпросът дали, доколко и с какво свободният стих е стих, може да се разреши след редица конкретни наблюдения и анализи. Какъв е езиково-стилният строеж на свободния стих? Кои неговии особености го отнасят към стихотворната реч? Кои са неговите диференциални признаци, които го маркират по отношение на белетристиката, поезията и речта? Кой са неговите положителни и отрицателни страни? Настоящата статия не си поставя за цел да отговори на тези и на редица други въпроси от теоретична и методологична гледна точка. Представени са само някои наблюдения, направени върху съвременната българска поезия.

¹ Л. Тимофеев, цит. съч., стр. 319.

² Ж. Марузо, цит. съч.

³ Л. Ницолов и др., цит. съч.

⁴ В. Ф. Беляев, Основная терминология метрики и поэтики, Прил. към О. Ахма-лова, Словарь лингвистических терминов, Москва, 1966, стр. 598.

⁵ М. Янакиев, цит. съч., стр. 9.

Обект на наблюдение са онези стихове, в които няма рими и определен ритъм. Разбира се, поради широкия обхват на понятието съвременна българска поезия (тук спадат стотици стихосбирки от млади поети, както и, да ги наречем условно, от поети от средното поколение, утвърдили вече своето име и място в днешния ни литературен живот) неизбежно се налагат известни ограничения по отношение на авторите и произведенията.

При свободния стих общото впечатление с като от проза — реч, изградена върху прякото значение на думата и преди всичко — върху особеностите на логическото мислене¹. Фактически в звученето си той не се отличава от умерената, нестихова реч.

Продължението на човешкия род
по нищо не се отличава
от продължението на другите родове в природата.

Разликата е само тази,
че за многодетство
ние получаваме награди.

Какво целим с това?

Отговор можеш да получиш от някой политик.

(Ал. Геров, Родове)

Не трябва никога
нищо да се забравя,
защото твоето страдание беше огромно,
а случайно забравим ли,
улисани в делнични грижи,
тогава
зелените стрели на планините
всичко ще ни припомнят.

(Хр. Банковски, България)

Един от най-съществените детерминатори на стиха — ритъма — при свободния стих е разрушен. Стиховото единство не съвпада със синтактичното или синтагматичното единство и по такъв начин не се чувства никаква организация на фразата. Музикалността също е изоставена. При това „прозаично“ звучене на стиховете поетите се стремят да наситят думите с максимално лексикално съдържание. С тази цел те използват често начупената форма — отделяне на думата или синтагмата на нов ред. На изосинтактизма се възлага задачата да замести ритъма и мелодиката на стиха. Вместо плавно, ритмично и мелодично движение на тона основна и единствена цел става различната емоционална натовареност на думата, водещата напред мисъл. При този строеж решаващо значение придобива точният, пределно ясен и изразителен образ. Защото такъв „поетичен“ строеж се намира само на една крачка от сухото изложение на мисли и идеи, несъгрети от топло чувство, непораждащи никакво въздействие или естетическо удовлетворение, както и при всички ония стихотворения и стихосбирки, които вместо съвременно модерно звучене и задълбочена идейност ни поднасят конгломерат от най-различни сентенции, без каквато и да е мелодичност, емоционалност и лиричност — черти, присъщи на художествената литература въобще.

¹ Л. Ницолов и др., цит. същ., стр. 352.

Аз знам, че те има,
ти съществуваш, четвърто измерение,
неколцина са те виждали,
но неясно и набързо.

Ти съществуваш.
Айнщайн те обяснява
доста просто
и доста мъгляво.

Той казва:
От напречното пресичане на фигура с три измерения
— сфера,
се получава кръг.
От пресичането на двуизмерния кръг
се получава права с едно измерение,
а от пресичането на тази права —
геометрична точка.

(Б. Божилков, Четвърто измерение)

Такива „стихове“ могат да бъдат наречени с всяко друго име — есе, размисъл, трактат, белетристика, — но не и стихотворна реч. „Стиховостта“ тук е единствено в графически представената форма. Липсата на „поетичност“ при свободния стих често чувствуват и самите поети и затова така масово и широко въвеждат удивителния знак в своите творби. Но само с удивителния знак не може да се постигне нито развъълнуваност на стиха, нито ударност, нито призивност. Призивността остава куха, неподплатена с текст или подтекст, който да носи главната, най-важната съставка на поетичния език — раздвиженост, емоционалност и стъстена съдържателност.

Стоп!

Внимание!

Стоп!

Ний показваме абсолютно точно време!
Ний показваме абсолютно точното направление!
Сверявайте се по нас!
Сверявайте се по нас!
Даже копчетата на жилетките ни
съвпадат
с многоточията на постановленията...
Сверявайте се по нас!
Всички останали правят грешки.
Стоп!
Стоп!
Стоп!

(Ст. Панев, Абсолютно точно време)

Подобна суха декларативност, лишена от мелодична или ритмична организираност, се среща често в съвременната поезия. Тя не носи идеен заряд и емоционална натовареност въпреки удивителния знак след всеки стих.

Когато емоцията е отстъпила пред логическото мислене — черта, характерна за съвременната поезия навярно под влияние на стремежа да не се изоставя от бурното развитие на нашия технически, динамичен и строг век, — и лирическото откровение отстъпва пред разказа — спокоен или развъълнуван. И понеже това вече е разказ, а не стихотворение, за да се получи стихотворна форма, поетите въвеждат широко анжамбмана

Ако поета иска да напише
за преживяването си най-искрен
и хубав стих, той трябва да излезне
мигът, когато се успокояват
на чувствата вълните, ала още
не са изчезнали съвсем, Тогава
светът на неговите чувства има
строежа на картина, без да бъде
нейно отражение...

(Б. Божилов, Акварел)

Не може да не приемем хубавата и ярна мисъл на автора, но не можем и да се съгласим с него, че това е стихотворна форма дори не в традиционния смисъл на думата, а в нейното съвсем съвременно и модерно съдържание. Идеята би спечелила, ако „стихотворението“ бе написано в проза. Анжамбманът се явява на всеки ред съвсем необосновано и погубва напълно всяко чувство и представа за стих. Ясно е, че поетът държи повече на съдържанието, отколкото на формата. Избягнато е и най-малкото усилие мисълта да се вмести в някаква ритмична, музикална или каквато и да е организирана форма. А стиховата творба е продукт именно на усилие. За едни по-малко, за други по-голямо, но винаги продукт на усилие¹. Стихотворното произведение е единство от много съдържания — смислово, емоционално, ритмично, музикално. Формата на художествената творба трябва да бъде в единство със съдържанието като нейно изразяване и развитие, но примата трябва да бъде на съдържанието — смята Л. Тимофеев². Тази идея се поддържа и от други автори. „Форма всегда поддается воздействию содержания, но содержание должно быть значительным“ — отбелязва З. Османова³. Като факт обаче това не бива да се абсолютизира, както и обратното. Мислите могат да бъдат ценни и интересни, но ако са поднесени неуместно, без някаква организация, хубавото впечатление от тях избледнява, дори изчезва. Стиховата организация трябва да подсили впечатлението от мисълта, да направи по-лесно и по-приятно възприемането, а не обратно: да унищожи дори прекрасна мисъл, като я даде в тромава, неподходяща форма. Много поети като че ли се стремят да издигнат съдържанието на творбата до единствен реален факт, до цел на художественото пресътворяване.

Човекът се различава от животните
само по едно:
постоянно трябва да употребява усилие.
Така се е формирала човешката история.
Така се е формирала човешката същност:
в рамките на усилието.

(Ал. Геров, Усилие)

Когато обаче не само при формата, но и при изразяването на мисълта липсва усилие, впечатлението от стиховете е направо неприятно

¹ М. Янакиев, цит. съч., стр. 18.

² Л. Тимофеев, Из наблюдения над поэтикой Маяковского. Творчество Маяковского, Сб. статей, Москва, 1952, стр. 163.

³ З. Османова, К проблеме традиции и новаторства в таджикской поэзии, Вопр. литературы, 1958, 7, стр. 411.

Когато се омърсият с нещо,
трудно е да се изчистиш.
И понеже си човек, цялата вселена се замърсява.
Нито сапун за пране,
нито тоалетен сапун,
нито одеколон
могат да ти помогнат.
Никога няма да се изчистиш.

(Ал. Геров, Чистота)

Дори когато липсват рими и определен ритъм, при редица стихотворения, написани в свободна форма, се чувствува известна ритмичност — не ритъм, а ритмичност, която е присъща и на белтристичните творби, и на говоримата реч, и в широк смисъл на думата означава организираност на речта въобще. Това се постига, когато строежът на стиха се движи по фабулата или хода на мисълта с пълно сливане на идея и образ, със задълбочаване на емоционалната зареденост, постигана много често чрез контрастно и паралелно изградени фрази, със засилване или спадане на напрежението чрез прекъснати и повторени изрази-стихове. Например емоционалните или леймични паузи, които се явяват не само в стихово организираната реч, но и в прозата, нямат отношение към метричната и римовата организация на стиха, но придават известна „стиховост“ на произведението, т. е. в съчетание с инверсията, повторенията и синтактическия паралелизъм те създават впечатление за поетичност.

Аз от птиците се уча
на устременост.
От потока —
на всеотдайност.
От земята —
на вяра в плуга и човека.

(Я. Димов, Аз не една мечта погребях)

При свободния стих, както и при класическия, широко се използват повторенията — на думи, фрази или цели части. Повторението на сигнала не носи по принцип нова информация, но при ритмичното съществуване на стиховете се постига наситеност и се изразява нова страна от реалното съдържание на повторения елемент.

Побеляха твоите връстници, татко.
Побеляха.
Грохна старата липа на двора, татко.
Грохна.
Падна старата на къща, татко.
Падна.

(Ан. Стоянов, Малко е да те обичам)

Повторението на думи или изрази в стиховете носи идейна организираност, разпределя емоционалната натовареност, подчертава значението на дадени мисли. При свободния стих то играе роля на стихов организатор. Но то не може да компенсира нито липсата на значителна идея и дълбоко чувство, нито липсата на „стиховост“.

Ако те се целуват — това ще им пречи.
Ако те разговарят — това ще им пречи.
Ако тя ги обича — това ще им пречи.
Ако тя ги ревнува — това ще им пречи.
Ако тя ги презира — това ще им пречи.

(Б. Божилов, Мъже)

Села и гробища! Градове и гробища!
Влакът лети!
Гробища и градове! Гробища и села!
Влакът лети!
Влакът лети! Аз затварям очите си —
по очите ми хукват
сенките дълги на села и гробища!"

(Д. Дамянов, България, на път!)

Революцията по света,
революцията в нас,
революцията в мен —
продължава,
продължава,
продължава революцията.

(Ст. Цанев, Петнадесета независна)

Стремежът да се насити тъканта на творбата с пределно ясен образ и да се изрази идеята само с думата, която да стане не само знак на смислово-идейно и образно-представно съдържание, но и на емоционално-поетично значение, без многословие и разточителност, води до употребата при свободния стих на много главни букви при обикновени нарицателни имена: *История* (Г. Джагаров), *Революция* (Я. Димов, Н. Христов), *Планета* (Хр. Банковски), *Човек*, *Вселена*, *Време* (Я. Димов), *Чудо*, *Изток* (Д. Методиев), *Любов* (Е. Евтимов), *Негово Величество Човекът* (П. Пенев) и др.

Да нея в името на Радостта
и да ме съдиш в името на своя Път.

(Ан. Стоянов, Малко е да те обичам)

И ний вървим! Вървим по върховете
На Подвига, Смъртта и Вечността.

(М. Шопкин, Върховете)

С такава цел се използват широко и известни (повече или по-малко получили нарицателно значение) собствени имена като образи, издигнати в съзнанието чрез съответни асоциации. Това вече е белег, че такава поезия е предназначена не за най-широк кръг читатели, макар и да е факт, че съвременното културно ниво на нашия народ е значително повишено. Имена на исторически лица, градове и местности се срещат обикновено в т. нар. интелектуална поезия, т. е. където е дадено предимство на идеята, а не на чувството. В стиховете на Б. Божилов срещаме имената на *Галилей*, *Микеланжело*, *Аустерлиц*, *Америко Веспучи*, *Данте*, *Санта Кроче* и др., заредени със символично значение, породено от реалността, от историческия факт. У Евт. Евтимов срещаме имената на *Павсий*, *Пикасо*, *Ботев*, *Хирошима*, *Иванко*, *Джордано Бруно* и др. у Вес. Ханчев — *Гийом*, *Хосе Санча*, *Кармен*, *Толедо*, *Гъливар*, *Верлен* и др., у Г. Джагаров — *Хамлет*, у Хр. Банковски — *Поп Кръстьо*, у Д. Методиев — *Фидел* и т. н. Употребата на собствени имена със специфична емоционално-образна натовареност насища текста със съгъстено идейно съдържание, но изобилието им често замъглява ясното и точното разбиране и възприемане на мисълта.

Сам, под черните покриви
Скита Вийон
със сърце като къщите празно
и невидим зад своята маса в кръчмата
тъгува Верлен,
че не може да пише в шума, който иде отвред,
и Лотрек, живописецът,
неполучил поръчка от никой богат чужденец,
хвърля своята мъртва палитра
и унил си отива.

(В. Ханчев, Поэзия в Монмартр)

И се заклевам —
в една Бояна,
в една Копривщица
или Батак,
В една Огоста
или Луда Яна...

(К. Гончев, България)

За да постигнат раздвиженост, да предизвикат емоционално преживяване и възприемане, поетите често използват къси безглаголни изрази обикновено под форма на изброяване. Този похват, ако не е употребен с мярка, при свободния стих се проявява много често със своята отрицателна страна. Чувството при такива стихове не винаги се отличава със задълбоченост. Засилва се впечатлението за разпокъсаност и неорганизираност.

Мрак.
и вятър,
и студ.
Ти къде си?
Дива пясъци.
Дива гора.
Хръскаат жълти камни.
Ти къде си?
Тътнат глухи недра.

(Г. Джагаров, Сърбия)

Постоянни атрибути на стиха (в същност на художествената литература като цяло) са въпросите, риторичността, инверсията, употребата на епитети, сравнения и олицетворения, градация, антитеза и т. н. Тяхната роля и значение при свободния стих не сочат нещо различно от това при класическия стих. Наличието им не е задължителен признак на стиховост, но липсата им води до сухо изложение на мисълта, до липса на поетичност. И все пак те не са онези елементи, които могат „да удостоверят“, че свободният стих е вид поезия.

Направените наблюдения не са достатъчни за окончателни изводи. Но известно предварително схващане може да бъде изразено: свободният стих (*vers libre*), когато е толкова „свободен“, че не е маркиран нито с ритъм, нито с рими, нито със синтактична организираност, не може да бъде отнесен към стиха безрезервно. Томашевски дори говори за преходни явления между стиха и прозата, като има пред вид пословици, поговорки, римувана проза и т. н. Може ли свободният стих да бъде наречен преходна форма между поезия и проза? Стиховата форма при повечето „стихотворения“ в същност е въпрос на „стихово написване“. Като известен указател за поетичност и стиховост може да бъде

приет принципът на трансформацията. Ако при трансформация на стиха в проза художественият ефект е същият, имаме работа не с поезия, а с проза. Напр.:

Недей вярва в кумири и понятия.
Вярвай само в отделния човек,
с който те е свързал живота.

(Ал. Геров, Вярв)

Недей вярва в кумири и понятия. Вярвай само в отделния човек, с който те е свързал живота.

Впечатлението от двете форми на горното стихотворение е едно и също, художествеността не печели при стиховото написване и не губи при нестиховото. Такива стихове (от рода на „Българийо“ от Хр. Банковски, „Родове“, „Усилие“, „Чистота“ и др. от Ал. Геров, „Четвърто измерение“ и „Акварел“ от Б. Божилов“ и др.) не са стихове, а проза. Но когато в стихотворението има известна организираност, например сполучливи повторения, инверсии, съотносително построени изрази и т. н., трансформацията в проза погубва нещо от него. Именно това „нещо“ го отличава от обикновената проза. Но достатъчно ли е, за да го превърне в стих, в поезия? Категоричен отговор в една или друга посока може да бъде даден само въз основа на повече наблюдения, на повече илюстративен материал.

ЕЗИКЪТ НА ЗАХАРИ СТОЯНОВ

Руси Русев

Езикът на Захари Стоянов отразява широко българската езикова практика от времето преди Освобождението: в него има всякакви форми, които са стари сега от гледището на съвременния български език, но които са били обикновени, общоупотребявани, тогава.

Освен стари езикови форми, това, което отнася езика на Захари Стоянов към епохата преди Освобождението, е големият брой турски думи, които се срещат у него. Те са не по-малко отличителни за езика на Захари Стоянов от умалителните, които също се срещат у него в голямо количество.

След Освобождението българският език се променя значително, защото в него навлизат руски, а заедно с тях и други чужди думи и обрати, често в руски форми. Това езикът на Захари Стоянов също отразява широко, като някои от тия нови думи са употребени у него доста не-сръчно. Така са употребени у него в същност и някои нововъведени български, с които Захари Стоянов не е бил свикнал напълно. Турските думи у Захари Стоянов застъпват една фаза от историята на българския език, руските и западноевропейските — друга. Поради това, че се срещат у Захари Стоянов заедно, те характеризират езика му като език на преходна епоха, епоха, когато броят на първите намалява, а броят на вторите се увеличава.

Захари Стоянов отразява българската езикова практика преди Освобождението и в първите години след него в смисъл, че лише така, както е говорил и както изобщо се е говорило у нас. От друга страна, той често пише по много индивидуален начин, особено когато си служи с прилагателни. Употребените по индивидуален начин прилагателни у него се различават рязко от епитетите във фолклорен стил, с които той също си служи.

Между старите форми у Захари Стоянов някои са съществителни от мъжки род мн. ч. на *-ие* като *мъжсие* и *консие*. Със стягането на окончателното *-ие* формите на съществителните от този вид са се опростили, както именно се употребяват сега. Такива опростени форми се срещат и у Захари Стоянов: *бъзе*, *гробе*, *коле* „колове“. За разлика от *мъже* и *коне* те са били схващани като съществителни от среден род и според това са били и членувани: *бъзето* и пр. Едва от тия думи, *цвете*, Захари Стоянов в съгласие със старата езикова практика употребява като дума в мн. ч.: *Китки цвете, окичени с цвете глави, саксии от цвете*. Обаче

той употребява *цвете* и като дума в ед. ч., и то в преносен смисъл: *цветето на Румелия*. Думата, която се употребява така сега — *цвят*, Захари Стоянов също употребява („цветът на българския народ“), както употребява и новата форма за мн. ч. на *цвете* — *цветя*, която е била достатъчно разпространена вече.

За Захари Стоянов формата за мн. ч. на *камък* е *камъци* (*камъни* се среща у него само по изключение). Той употребява *камъци* и в съчетания: *воденичарски камъци*, *елмазни камъци* (което е сложен начин да се каже „елмази“; в случая навярно е действувала аналогията на *стъпоценен камък*).

Мн. ч. от *праг* у Захари Стоянов е *праги*. Вм. *коси* той употребява *косми*: „дълги косми“ — „скубеха се за космите си“. *Коси* се среща у него в случай, дето ще се употребява сега ед. ч.: „остригани коси“.

За това, което в сегашния български литературен език се означава с *бесилка*, Захари Стоянов употребява и *бесилница* — обикновената форма у него, а и *бесилище*. Форми като *бесилница* са у него и *плевница* „плевник, плевня“, и *кадийница* „съдилище“. А за 'напръстник' той употребява *напръстек*. Между по-редките стари форми, които Захари Стоянов също употребява, една, *скърна* 'мръсотия' е дадена у Геров — в мн. ч. — без да бъде обяснена.

И Геров, и Българският тълковен речник дават образуваното от нея прилагателно *скърнав*.

Захари Стоянов е трябвало да се справя често с проблеми на род и число. Преди Освобождението по отношение на рода е имало колебания. Тях ги има и у Захари Стоянов. Той често поставя въпроса за рода на логична основа, както напр. в английския език, т. е. понякога родът се определя у него не от формата на думата, а от смисъла ѝ. Затова той употребява не само *лице* и *момче*, но и *жертва* като дума от м. р.: „карали жертвата жив“. По силата на същата логика той употребява като думи в мн. ч. събирателни съществителни — „дружината пристъпили“. Но същото това съществително *дружина* той употребява и по обикновения начин: „дружината като онемяла“. И самото логично отношение към някои думи, когато е въпрос за техния род, не е системно у него. Думите му се налагат и с формите си, като в „стара войвода“, „чиста комита“, „държавна глава“, мелодична ура“, „дядото спяло“.

Употребата на съществителни в ед. ч. в събирателен смисъл у Захари Стоянов може да значи и просто следване на народния език, като в изразите „нивите се бяха покрили с клас“ или „като паднал листът на гората“. Народния език следва Захари Стоянов и когато употребява някои съществителни от м. р. във форми, удължени чрез наставката *-ин*: *ергенин*, *кръчмарин*, *богаташин*. В такива форми употребява той и чужди думи: *агентин*, *гарантин*, *магазинерин*, *интелигентин* и др. Някои от съществителните от този вид са влезли в литературния език, напр. *варварин*, но повечето, между които и всички посочени по-горе, си остават „простонародни“. Не че Захари Стоянов не употребява съществителни от м. р. и в неудължени форми. Наред с *ковачин* у него се среща и *ковач*, наред с *калугерин* — и *калугер*. Но той, както изглежда, предпочита формите на *-ин*, защото за него те са били форми с окончания. Същото това виждаме у Захари Стоянов и при съществителни като *лицемерци*, *правоведци*, *радикалисти*, *ретроградисти*. Разбира се, това е вече само инди-

видуална употреба. Захари Стоянов удължава формата и на прилагателното *белобрад*. Макар и да се среща у него и неудължено, обикновено то се среща с прибавката на *-ат* — *белобрадат* (по аналогия на *брадат*, *мустакат* и пр.). У него се среща и друга такава форма — *дългобрадат*.

Езиковото чувство на Захари Стоянов, което е изисквало от него да употребява прилагателни в удължени форми, от друга страна, е приемало прилагателни в техните обикновени форми, макар и така те да му са се виждали непълни. Освен *белобрад* у него се среща и *босоног*, а също и *глул*. Последното прилагателно, което се употребява сега удължено с наставката *-ав* — срв. с *лошав* и също с прилагателните от турски произход като *калпав* (*kalp*) и *къорав* (*kör*), явно е било достатъчно разпространено още, за да бъде предпочитано от Захари Стоянов пред *глулав*. Към такива неудължени форми на прилагателни у Захари Стоянов спада и *деликат*, последните два звука на което той е чувствувал като окончание, каквото то е и в действителност. То е българска форма на френското *délicat*, *-te* (от лат. *delicatus*, *-a*, *-um*) и се среща и у Вазов в едно от последните му стихотворения (предосвобожденска оставка!). Не е дадено ни у Геров, ни у Дювернуа. Сега, разбира се, се употребява само в удължена с *-ен* форма: *деликатен*.

Умалителните у Захари Стоянов, с които той си служи твърде често, са още една връзка между неговия език и народния говор или изобщо начина, по който действително се говори у нас. Умалителните, чиято служба, както е известно, е да означават по-малки неща или интимно или пренебрежително отношение, се употребяват и без такъв нюанс — като обикновени съществителни. Така ги употребява и Захари Стоянов, напр. когато говори за *корийка*, която след малко нарича „кория“.

Някои от умалителните у Захари Стоянов (между които има и по-стари форми) са: *здравчец*, *конец* (от *кон*, ударение на първата сричка, за разлика от *конец* „край“, в което ударението е на втората сричка и което също се среща у Захари Стоянов), *стокица*, *чашичка*, *моравка*, *месечинка*, *граденце*.

Понякога умалителните у Захари Стоянов се предшестваат от прилагателни, с които се цели да се посочи, че са умалителни и които могат сами да бъдат в умалителна форма — двойни умалителни: *дребен дъждец*, *малко кученце*, *развитички хорцица*. У него има и от тях умалителни, които се употребяват предимно или единствено в мн. ч.: *възълци*, *цървулци*, *кокалци*, *коренци*, *дръвца*. Също и умалителни в стилистичната фигура съществително + образувано от него умалително: *снекулативни баби* и *бабички*, *идеи* и *идейки*.

Колкото и много от умалителните у Захари Стоянов да са такива само по форма, между тях има и някои, които действуват с първоначалната си сила. Напр. в тоя списък на типични за българския народен бит неща: „кисел пипереч, вързан в бяла кърпица, солчица и калаено жебениче с ракийка“ или в това описание на въстаналия и поради това автономев Батак с неговите „отделни правдини“: „Баташката държавица“. Или в следния израз, дето умалителното означава началното състояние на нещо, което се е разраснало след това: „малък ...огнец, който от малък скоро се превърна в керемидарска пещ.“

Захари Стоянов, който употребява толкова много умалителни, забележително, не употребява никога умалителното *толче* за известното чере-

шно топче. За него то е винаги топ: „ехтението на черешовия топ“. Захари Стоянов сам нарича „дървени площадки“ черешовите и брястови топчета, използвани през време на Априлското въстание, като обаче добавя, че за него те са „по-драгоценни и по-свети и по за предпочитане, отколкото страпните, но чужди крупове и митральози“.

По отношение на употребата на глаголи езикът на Захари Стоянов се различава не малко от сегашния български език. Някои глаголи у него са употребени в значения, в които те не се употребяват сега, напр. *хвърлям* 'стрелям', *преча* 'мъркам се', *приемам* 'получавам'. Освен това у него се срещат често непредшествувани от да-инфинитив: „няма се върна“, „няма ме обвини“, като и самата форма на инфинитива може да бъде безлична и затова инфинитивна в по-пълен смисъл на думата: „не могат се бори“. От друга страна, Захари Стоянов употребява за бъдеще време по-сложни форми, именни форми с да: „ще да се уверите“, „лоши ще следствия да настанат“.

У Захари Стоянов условното наклонение, в съгласие с езиковата практика от онова време, се образува с неизменно *би*, а не като сега с форми за трите лица на ед. ч. и мн. ч.: „аз би се запознал“.

Страдателния залог, също в съгласие с практиката от онова време, но практика жива донякъде и сега, Захари Стоянов образува по начинна, по който се образува възвратният залог: с възвратното местоимение *се* и глагол в действителен залог, който се съгласува с подлога, а не с форма на глагола *съм* и минало страдателно причастие. При такава употреба смисълът на страдателния залог у него може да не бъде напълно ясен нън от контекст: „осъден да се обеси“, „се нараних и аз с куршум в рамото“, „желязната каса е разбила твърде сполучливо“.

Возвратният залог у Захари Стоянов е често допълнен с местонимнията *един други*: „да се опознаем един други“, „и се разделили един от други“. В някои случаи *се* изобщо не е употребено и възвратният залог е образуван само с *един други*: „нападнаха един другито“.

Като примери на стари форми у Захари Стоянов заслужава да се спомене деепричастieto *препускашец* (употребено и в по-кратка форма: *препушец*), както и наречията *крадешката*, *немешката* и *в ребро* 'вървя в ребро'.

Освен отделни стари форми на разни части на речта у Захари Стоянов се срещат и фразеологични съчетания, някои от които не се употребяват или рядко се употребяват сега. Напр. *дядо месечко* 'месец', *четмо* и *калем* (вариант на *четмо* и *писмо*), *червен вятър* (вариант на *червен Петко* 'вино'), *кучи крак* 'револвер', *Хаджи Кунчевата дупка* 'затвор', *болен Дончо*, *самоковска работа*, *каракачански тештер*, *вирея* и *се плодя* (вариант на *цъфтя* и *вържа*), *въртя се на пергел*, *ставам невидим* 'изчезвам', *отсичам глава* („отсече глава върху лявото си рамо“), *удрям сърп* 'жъна', *отвърпявам хоро*, *стъпвам на кремъци*, *зашумявам голотата си*, *сека гвоздеи* (вариант на *кова клинци*), *падам на сухо* (за куршум), *на дъното врял и кипял* (дето на дъното, независимо от това, дали е било първоначално част от израза или е само по-сетнешна прибавка, го прави по-конкретен), *ни черно, ни бяло* („не произнасям ни черно, ни бяло“). Фразеологичното съчетание *немски дрехи* е интересно като вариант на *френски дрехи*. И в двата случая прилагателните са се употребявали като синоними на „западноевропейски“, но първото — по-

често. С прилагателното *немски* у Захари Стоянов има и друго съчетание: *немски багаж*, дето то значи 'лек'.

Като се говори за стар език у Захари Стоянов, трябва да се прави разлика между него и език, който е просто неправилен, неправилен и от гледището на онова време, напр. *два огньове* (срв. с правилния също употребен от Захари Стоянов израз *два пищова*¹). неправилен е понякога и самият му словоред. У Захари Стоянов относителното местоимение вместо да идва непосредствено след думата, с която е свързано, може да бъде употребено на разстояние от нея и така връзката му с нея да се загуби. Напр.: „бистрата Янтра била господарка на историческата Трапезница, водите на която тихо шумолели“. Или: „Каравелов, като че видя, че князът говори с непознати хора, който дъвчеше още сирене и хляб“. За Захари Стоянов писането е било истинска борба с езика и затова е било неиздържано понякога. Езикът му не винаги е „гладък“, но пък той е интересен и в своята неогладеност, защото и тогава е жив и ритмичен.

В новия български език, на който Захари Стоянов пише, по-старият, езикът, който го е предшестнувал, влиза, освен с особености като посочените дотук, с голям турски елемент. Турският елемент у Захари Стоянов е голям, защото Захари Стоянов е знаел турски не просто любителски, а също и защото турският език изобщо е бил много по-разпространен у нас по онова време, отколкото е сега. Освен това за много неща, между които и отвлечени понятия, Захари Стоянов е трябвало да си служи и с турски думи, защото не е имал на разположение си други: тогава новият абстрактен речник на българския език, съставен от руски и западноевропейски заемки, още не е бил напълно изграден.

Захари Стоянов употребява всякакви турски административни термини, нещо естествено за човек, който не много време преди това е бил отомански поданик. Някои от тия термини са все още достатъчно известни у нас: *заптие*, *забитик*, *тескере* и пр.

След това той употребява турски думи за предмети, напр. *тетик* 'ударник на пушка', *терезия* 'теглилка'. Някои от думите от тоя вид са влезли у него в побългарени форми, напр. *реза* и *такя*. И двете тия думи се употребяват сега у нас в първоначалните си турски форми *резе* (*reze*) и *таке* (*takke*), като *таке* обаче се произнася с ударение на първата сричка и само с едно *к*, не както на турски. *Реза* — което навярно отразява областна употреба — е било променено по същия начин, по който са били променени у нас и други турски думи, напр. *пейка* (*peike*) или *чешма* (*ceşme*). По същия начин е била променена у нас и българската дума *азбуки* — тя е била направена по-обикновена, като е била отнесена към думите от женски род на *-а*.

Една от турските думи за предмети Захари Стоянов употребява във форма, която, макар и побългарена — със съгласна на края, каквато няма в нея на турски — е, във всеки случай, по близка до турската във фонетично отношение, именно *камчик* (*kañci*). Сега тя се употребява у нас с *ш* вм. *ч* в нея, както е дадена и в по-сетнешните (редактирани) издания на книгите на Захари Стоянов.

¹ Захари Стоянов пише в същност *пищова*, дето с *х* той означава *ф*, според своето собствено — народно — произношение на думата. По същата причина той употребява и жерското име Теофана във форма Теохана. Такива форми се срещат само в първите издания на книгите на Захари Стоянов — в по-сетнешните, редактираните, те, или повечето от тях, са стандартизирани.

Това, което казваме за *камшик*, важи и за други турски думи, които се употребяват у нас във форми, не напълно същи във фонетично отношение като съответните турски и самият смисъл на които не винаги е същият, напр. *куршум* (*kurşun*), *синджир* (*zincir*), *мекере* (*mekere* 'товарно животно').

Като турски думи за отвлечени понятия Захари Стоянов употребява *захмет* 'труд, безпокойство', *инкяр* (*inkâr*) 'отричане', *мансуп* 'служба, длъжност', *фесат* 'бунт, размирица' и др.

Някои от турските думи се употребяват у нас като стилстично средство с цел за емоционално оцветяване. Такава е думата *къоше*, напр. употребена от Пенчо Славейков при отбелязване на липса на отзивчивост у нас в даден случай: „никой це се е бил обадил от никое къоше“. За Захари Стоянов тя е обикновена дума за това, което се означава сега с *въгъл* или *кът*. Това се вижда от изрази като „по всичкото добруджанско къоше“ или „отделил в душата си едно къошенце“. Захари Стоянов употребява и думата *въгъл* („въгъл от рая“), но навярно не защото я е предпочел пред *къоше* в тоя случай, а просто като нова прибавка към неговия речник.

Веднъж, когато Захари Стоянов употребява новата, влязла наскоро у нас руска дума *закуска*, той обяснява, че „по нашенски“ това било „кафалтия“. У него обаче има чувство за турските думи като такива: напр. при употреба на турската дума *куз* той дава непосредствено след нея българското ѝ съответствие „усое“, с което показва, че има пред вид български читатели, които може да не знаят турски.

На големия турски елемент у Захари Стоянов отговаря също така голям руски елемент. В някои случаи руските думи, които той употребява, са единствените на негово разположение — преди това той не е имал други думи за нещата, които се означават с тях. Често те са употребени у него в руски форми: *карточка*, *възгляд*, *вывод*, *виражение*. При влязлата в руска форма дума *луч* Захари Стоянов употребява като нейна успоредница *шип* („шипове на слънцето“). Сега вместо *луч* се употребява, разбира се, *лъч*. С *луч* си служи Пенчо Славейков, а *шип* с посоченото значение се среща у Вазов и Йовков.

Руски административни термини Захари Стоянов, естествено, употребява в руските им форми, според както те са се употребявали у нас, между които са и такива характерни за царска Русия като *под полицейским надзором* и *етапним порядком*. Макар и да употребява руски думи в техните руски форми и понякога дори в техните фонетични форми — напр. *маладец* или *прахост* (правилната писмена форма на думата е *прохвост*), Захари Стоянов прави опити да побългарява. Така той пише *възвъълнуван* (от *въволнован*), *занавеса* (от *занавесь*), *безнаравствен*. В последния случай той е бил под влиянието на *нърав*, първоначалната българска дума за това, за което по-после почва да се употребява руската дума *нрав*. Геров дава *нърав*, Дювернуа — и *нърав*, и *нарав*.

Под руско влияние Захари Стоянов почва да употребява сегашни действителни причастия, някои от които той образува доста несръчно, нато напр. *бучающ* (за *огън*). Те се срещат у него сравнително рядко. След времето, когато Захари Стоянов си служи със сегашни действителни причастия по начин като посочения, те почват да бъдат побългарявани, като обаче руските форми все още се срещат. Сегашните действителни

причастия, освен когато се употребяват като прилагателни и в стереотипни изрази, са книжни, неподкрепени от живия говор форми, каквито са и деепричастията.

Руското влияние е спомогнало за изграждането на абстрактен речник в българския език. Към тоя речник и Захари Стоянов е направил своя принос, като част от него са съществителни, редки за онова време, а също и за сега, напр. *бляскавост, необикновеност, второстепенност, отчаяност, разнообразности*. Редки, но правилно образувани, за разлика от други, също образувани от Захари Стоянов съществителни, са напр. *благовейство* и *героичество* или прилагателни като *прощателен* („прощателно слово“) и *прилежателен* „прилежен“ с тия техни неподходящи наставки. Изобщо употребата на абстрактни думи у Захари Стоянов може да бъде твърде несръчна. Той говори за огън, който не можал да се „състои“, за стъкълце, което „заключавало в себе си“ ракийка, за поискване „аудиенция“ от овчар, за вземане „браздите от палмата на първенството“ и под. Но и при такава несръчна употреба абстрактното у него може да бъде изразително, напр. когато той говори за кучка, която „апелира към стихните“.

От една страна, Захари Стоянов си служи с българския език такъв, какъвто го намира, от друга, той го изменя в съгласие с тая или оная негова тенденция към нещо. Напр. тенденцията към описателност при съчетания на две съществителни, от които второто е било някога, в стария език, в родителен падеж, като напр. *стадо гъски*. С отпадането на падежите втората дума в такива съчетания, която дотогава е имала своето отличително падежно окончание, е почнала да се употребява без него и по тоя начин се е дошло до положение, връзката между двете думи да не бъде означена с нищо, а само да се подразбира. Но с развитието на езика към все по-голяма и по-голяма аналитичност, в такива случаи за изразяване на връзката между двете думи почнали да се употребяват предлозите *от* и *с* и така се явил втори начин за означаване на тая връзка: *стадо от гъски*. (В това отношение българският език се е развивал като други европейски езици, в които падежите също са отпаднали). Между изразите от първия вид у Захари Стоянов са: *нива кукурузи, пита хляб, цигара тютюн, сноп ключове, една къща деца, плет люти башибозуци, билки треви*. А между изразите от втория вид: *облак от дим, бутилка с бира, различни сортове оцвет*. Колкото и да е силна тенденцията към аналитичност, тя не може да доведе до пълно изчезване на старите форми. Много от тях продължават да се употребяват, т. е. приемат се като напълно естествени.

Когато Захари Стоянов почва своята писателска дейност, у нас вече са били употребявани по доста индивидуален начин прилагателни, най-вече от Ботев и Вазов. По същия път върви и той. Неговата оригиналност като писател се проявява силно тъкмо чрез някои от прилагателните, с които си служи. Оригиналноста му в това отношение става още по-очевидна, като се има пред вид, че у него има и прилагателни, употребени по съвсем не индивидуален начин, от вида на тия, които се срещат в народните песни и с които само се изтъква нещо напълно известно, макар и иначе съществено, т. е. епитети. Такива случаи на употреба на прилагателни у Захари Стоянов са: *зелен здравец, бяло кокиче, гръм небесен, нощните звезди, голи цигани* (за случай, дето няма никаква голота).

Оригиналното прилагателво у Захари Стоянов може да бъде характеристика на град: *кривият Пловдив, пъстрата Варна*, дето *пъстра* значи: с разнородно население. Същото прилагателно в *пъстро тескере* дава представа за арабско писмо и печати. Синонима на *пъстр* — *шарен* — Захари Стоянов употребява за 'чета, съставена от момци и моми'. Когато за същата чета той говори като за „смесени герои“, изразът ще има смисъл само ако бъде свързан с употребения преди това израз „шарена чета“.

В *царвуланско хоро* прилагателното дава представа за българския селски бит. В *ослепителна тъмнина* то с указание за голяма наблюдателност; тъмнината може да бъде също така „ослепителна“, както и светлината. (При друг опит на Захари Стоянов за описване на същото нещо — *убийствен мрак*, прилагателното няма силата на *ослепителен*, защото е отвлечено.) В *къдрави искри* прилагателното определя „импресионистично“, но вярно съществителното. В *збести бълхи* съществителното се определя от прилагателно, хиперболично по характер, но което изпълнява добре своята задача, тъкмо защото е такава.

Някои от съчетанията на прилагателни и съществителни у Захари Стоянов ни пращат при българската действителност през турско време: *изпечен рая, реален бой, словесно стадо, мъченическо величие, благоразумни крави, изтъркани и прецедени правдини*. А със съчетания като *безжизнен буквар, сухите факти и дати* Захари Стоянов се характеризира само като антиформалист.

С две прилагателни, *тънък* и *дебел*, Захари Стоянов си служи много често, поради което те заслужават да бъдат разгледани отделно. В *тънка пушка* прилагателното е епитет. Но в *тънка маглица* и с *тънки носове немци* употребата му е по-индивидуална: то действа там по-силно. Още по-силно е действието на *тънък* в *тънка една турска хава, тънки звуци* (описание на звуците, които издават скъсани телеграфни жици). А в *тънко съмнение, тънко унмие, тънка стража, тънки отношения* то е пример на рискувана, но в края на краищата изразителна употреба на прилагателно по нов начин.

При *дебел*, от *дебела къския*, дето прилагателното е употребено конкретно, Захари Стоянов идва до *дебелите дунавски води*, дето то, също употребено конкретно, изненадва малко, като обаче дава точна представа за съществителното: дунавските води като пласт, като *дебела водна маса* (израз също от Захари Стоянов).

При *дебело количество пари* и *дебели комитетски суми* прилагателното е отвлечено, но без да е загубило напълно конкретната си сила. Същото виждаме и при *тънък* в израза „турям под *тънък* калем“. А в *дебели каси* прилагателното, което е характеристика на каси, като че иска да бъде характеристика и на притежателите им.

Захари Стоянов не само употребява прилагателни по индивидуален начин, той и съчинява прилагателни, напр.: *химерен*. С него той показва, че прилагателни могат да се образуват от чужди съществителни (в случая: *химера*) направо от тях, вместо практиката да се използват въведени вече прилагателни с чужди наставки (в случая: *химеричен*). Така по-сетне и Яворов образува направо от *хаос* прилагателното *хаосен*. То заслужава внимание като опит в насока, дадена от Захари Стоянов с *химерен*. Още по-сетне по същия начин бива образувано у нас направо

от метал прилагателното *метален*, което почва да се употребява вм. *металичен*, и направо от *диалект* — прилагателното *диалектен*, което почва да се употребява вм. *диалектичен* „основан върху диалектиката“.

Със съчинени от него прилагателни Захари Стоянов цели да избегне описателно изказване, напр. в *нетелски гребен*, *казармски живот*, *ключева дупка*, *хамбарска врата*. Такива прилагателни се чуват в народния говор, но не всички от тях добиват признание като литературни. *Ключов*, след като е било употребено от Захари Стоянов в приведеня израз, се явява отново в българския език, образувана под чужд образец и с друго значение, като в „ключова позиция“.

У Захари Стоянов се срещат и сложни прилагателни като *кисело-солен*. Прилагателните от тоя вид имат у него понякога ироничен смисъл, напр. в *гръко-пловдивски калън*, *гръко-цинцарска цивилизация*, *социалистическо-хъшовско общество*, *калоферско-одески понятия*. Те са като сложното съчинено от Захари Стоянов съществително *зетъшурбаджанкизъм*, което е влязло в езика.

Захари Стоянов, който е напълно уверен, когато говори за неща от българския живот преди Освобождението, не винаги е така уверен, когато говори за неща от българския живот след Освобождението, защото тогава му се е налагало да говори и за неща, за които още не е имало думи у нас, или, ако е имало, те не са му били известни. Напр. за *релси* (у него) *железа* 'железа на линия', *котва* 'едно голямо желязо', *палуба* 'повърхност', *разписание* 'програма за пътуване', *кариера* 'дето вадят камъни'.

За езика на Захари Стоянов, след всичко казано за него, заслужава да се спомене и това колко често той въздействува силно в звуково-отношение. Напр. „храбро размериха американ с железните аршини“; „из дюгенчето ми скоро захванаха да играят мишките на билиардо с бобови върна“; „на последните отдавна се пукади очите подир пушека на парахода“; „две тузлушки шишанета изпукади от един боклук“. Това звуково въздействие — резултат от изкусно разпределение на смисъл и звук, е допълнително указание за творческия характер на езика на Захари Стоянов.

ЗА ЕЗИКА И СТИЛА НА ЙОРДАН РАДИЧКОВ

Стефан П. Василев

I

Още с най-ранните си разкази „Сърцето бие за хората“ (1959) и „Прости ръце“ (1961), написани талантливо, Йордан Радичков показва своята творческа склонност към оригинални сюжети и своеобразна стилизованост. Като ново явление в съвременната ни художествена литература¹ той тръгна по свой път заедно с неколцина писатели и поети от по-новото поколение в нашата литература и постепенно все по-ярко очертаваше оригиналния си писателски лик. Вече в третата си книга „Обърнато небе“ (1962) той очевиден изпъкна с писателския си похват като белетрист. Радушното посрещане от критиката и търсен от любознателния читателски свят, той все повече се разраства, насочил наблюдателския си поглед към съвременността и надникнал в новите прояви на социалистическата ни действителност. Притежаващ остра наблюдателност и живо въображение, той плодотворно написа редица разкази, новели и една пътеписна книга, в която също се отклони от прекия реалистичен начин на повествование; увлечен в новаторство, внесе своеобразен елемент в писанията си, тръгна из нов път, използвайки своя „капризен“ талант в разрез с традиционното повествование. Образът на съвременния човек, хубостите в природата, радостта от труда и удоволствията в живота почнаха да добиват по-друго очертание и изобразяване, свързани с особени до невероятност дори описания на сцени, случки и положения. Художественият свят на Радичков се отрази в белетристична смесица от реализъм, заедно с романтични и скрити сатирични краски в изобразяването и тълкуването на жизнени прояви в съвременната действителност, смешение на сериозното, на реалното с фантастичното.

Но в какво и как се очертава своеобразието в Радичковото авторско повествование? Очертава се в необикновеното отношение към героя, в особеното виждане на нещата, в разговорната реч и в стилно-езиковите свойства, изобщо в своеобразното разкриване образа на живота по наблюдения, локализувани най-вече в родния му край — в селата Черказки

¹ Радичков е „невероятно“ явление в нашата литература, пише Стоян Илиев в книгата си „Незавършени портрети“, стр. 65.

и Сотоцинско. Сюжетното развитие на разказите и новелите му изненадва с вмъкнати най-различни сцени, случки, картини на неестествени, чудати положения, невъзможни или невероятни неща; изненадва с много подробности, употребени до разточителство, ала обикновено последователно свързани помежду си. В своите творчески търсения и замисли Радичков попада на интересни теми, възприема много от наблюденията си на гледки из живота, сам измисля случки и във възпроизвеждането влага смисленост, идейност. В устрема си към новото, в реалистичното си изобразяване, в самото си повествование за обществени настроения, с вложени често хуманистични разбирания във фабулирането, в размисленията и обобщенията си той се допират и до гротескното рисуване, до алегоричност, свойствена на басните, до символи, до житейски мъдрости, редом със странните положения. Игра на перото ли са странните заглавия на неговите разкази или книги като „Обърнато небе“, „Свирепостта“, „Вятърът на спокойствието“? Възможни ли са случките и картините в много от разказите му, дори и в миниатюрните разкази в цикъла „Нова Библия“ из книгата „Водолей“ (1967), „Домашни тетрадки“ из „Козята брада“ (1967) или в детските му разкази в книгите „Шарена черга“ (1964) и „Ние вrabчетата“ (1968)? Допустими ли са случки и положения, например рибачка да пада от небето (в Нова Библия), селяк да дава на смоци да пушат тютюн (в Козята брада), човек да се движи на кокили, високи два етаж, печени зайци да скачат от влак (Бомбето) и пр. и пр., като се съединява несъчетаемото със съчетаемото? Наред с тия наистина чудати изрази в страниците на Радичковите книги се срещат изрази и мъдрости като следните: „Светът е пълен с несправедливост“, „За да се помогне на човека, трябва човештина“, а „човештина няма“, казва един негов герой, пък „Човекът без тайни е като цвете без аромат“ -- тъй почва новелата „Недели“; „Старото време е противно и грозно, да живеем така, че да не се повтаря то.“

Странни прояви изобразява Йордан Радичков и в дейността на свои герои, най-често обикновени хора, селяни-черкашци и сотоцинци -- от днешно време. С прости и обичайни словесни средства характеризира мъжественото в характера на човека в съвременния трудов живот, надниква и се вживява в душевността на хората, във възвращенията и тревогите им и тъй напомня Елин Пелин и неговите описания на селските nevoли и радости, също и Йордан Йовков с неговите човеколюбиви и добросърдечни герои. Ето Радичковият Железничар (в Тенекиеното петле) -- неуморим човеколюбец с добродетелни чувства, който не живее за себе си и не жали себе си, а всичко заради другите; старецът Филип (от Вятърът на спокойствието), Иван Ефрейторов (Последно лято), Генерала (Горещо пладнe), Богдан (Наблюдателницата) и още други. Но между персонажа авторът е внесъл и животни: бик (който гони момче), патица (който бавно се разхожда на двора и разнежена плава по водата), гъски (който гълтали джибри и се впиянчили), крава, бивол и др.

И животни, и хора живеят и се движат сред природата. Природата Радичков чувства доста осезаемо и с художествения си поглед е сполучил да възсъздаде не малко дребни и по-големи картини, в които е изобразил успоредно с новото в живота и хубавото в природните гледки. Проявил е поетическа чувствителност, художествената си сила като белетрист в бодрото свое повествование. Пред читателя се вестяват като в.

калейдоскоп редица картини, подплатени със съзерцателност и лиричен тон. Така той се сродява с поезията в писателската си проза. Образи и видения, писателски преживелици и настроения не липсват в тия картини, обрисувани с изразителен език и разкрасени със стилистични накити. Отсега може да се каже, че Йордан Радичков умее ловко да използва словесните средства на отечествения език. Примери? Колкото щете. Началният разказ в първата му книга „Сърцето бие за хората“ почва с това картинно изображение: „Няма нищо по-хубаво от белите кораби на облаците, които плуват по дълбокото, синьото, пролетното небе. Ловците на диви патици, вир-вода от дебелия пролетна роса, гледат тези кораби, понесени от попътния вятър на изток и с тъга се прощават със своите гюмета. Над реките и топлиците, където се вие тънка пара и изпълва въздуха със сенки, ятата на патиците се разкъсват. Все по-често прелитат двойки и свистъкът на техните крила достига приглушено и меко до напрегнатия слух на ловеца. Над топлиците, обвити с тънка мъгла, над реките, обкичени с ресата на върби, се възражда един живот, стар колкото света, и птичий свят започва своята игра на двойки под пролетното небе...“ Тази крехка, ако може тъй да се каже, картина (в която облаците плуват като бели кораби, ловците — са вир-вода от росата, ятата патици се разкъсват на двойки) е като декор на разказаните случки през пролетта, когато и хората, и земята се събуждат за нов живот. С изразителни словесни средства и стилистични краски, с уместни думи са изписани още други картини, ведри и акварелни платна, с декора на есещото слънце, на слънчевия залез, на зимната снежна премяна, на светлото утро. „Навън настъпваше утрото с пурпур и блясък. Нали сте виждали колко прекрасно е раждането на всеки ден? Онова раждане, което достига до нас не само през зрението, а чрез всичките ни сетива. То е толкова зашеметяващо и дивно, че не бих се осмелил да го описвам. Ще спомена само, че когато върховете пламнаха от светлина, във висините се блъскаха изплашени сенки“. И този цитат из новелата „Тенекиеното петле“ е характерен за стилистичните особености и за подбора на думите в повествованието на Радичков, както са характерни словесните особености в пътеписния стил на автора, когато описва сибирските тайги и тундри, степи и жилища, споделя сибирските си видения и преживелици в книгата „Неосветените дворове“ (1966). Радичковите акварелни картини не стоят усамотено, откъснато в повествователното изложение — те са свързани със съдържанието на разказа и допринасят за по-доброто изяснение на казаното с употребените думи, фразеологични съчетания и стилистични извивки.

II

Твърде интересно е да се види с какви думи и фрази, изрази и всевъзможни езикови съчетания си служи авторът на „Сърцето бие за хората“ и на „Неосветените дворове“, за да възплъти мислите си, да предаде своеобразното си на много места повествование в разказите и новелите било когато портретизира герои, осмива човешки слабости, излага случки, описва картини и пр. Служи си той с език на млад и оформен писател, податлив на думи и форми, фрази и изрази от живия език на народа, вплетени в книжовната реч. Думи и образи, частици и словесни съчетания

са употребени с оглед на самото повествование, душевността на героя и жанровото изобразяване. Някои може да помислят, че той „залита“ много към новаторство, „опитва се“ да маниерничи и с езика, както правят и известни наши млади съвременници-поети. Може би това прави нарочно и с писателска сръчност да бъде оригинален. Може би. Стилно-езиковите му особености обаче не са отегчителни и нетърпими, не са нарочно изкълчване на родната реч. Те са „игра на думи“ и словесни съчетания, по-особена стилистична изразителност, присъща на автора. Наистина той обича гръмките думи, силно изразителните глаголи и звукоподражателни частици, сякаш дебне коя по-изразителна или живописна дума да използва, като се грижи за езикова чистота. Слага думите в правилен словоред (в съгласие с изискванията на българския синтаксис), в който се забелязва и ритмично движение, и тъй разгръща сюжета, осъществява замислената тема, но не всякога запазва изцяло художествената мярка.

На едно място (на стр. 195 в „Неосветените дворове“ в първото издание) Радичков казва: „Нека читателят ми прости, ако долови несръчна нагласеност в думите ми“. В предговора към самата книга пък пише: „Понякога долавях диви думи и ги впрягах, преди да са успели да ме стълчат, но те разбираха страховития впряг, изпокъсваха ремъците и потъваха в тъмните гори и пасбища на въображението. Аз ги дебнех, но те не ме дебнеха и в повечето случаи пропадаха преди още да ги зърна, дочувах само отдалечаването на техния бег. Онитомените думи лежах кротко на пътя, преживяха и гледаха всичко с безразните си, лишени от някакво любопитство очи“. Това признание на писателя за пътеписното му повествование, изречено на свойствения му език, прошарен със стилистична пълнота и гиздавица, се отнася, може да се каже, и за изложението в съдържанието и формата на цялото му творчество, предимно след първите две книги: „Сърцето бие за хората“ и „Прости ръце“. Защото с третата си книга „Свирепо настроение“ той навлезе в малко по-друг път в белетристичното си писателско дело.

В повествователното си изложение Йордан Радичков обича да събира група селяни, които се разговарят. В разговора им той проявява своето селско схващане и близостта си с говоримия език на народа. Селяни разговарят за бъдещия живот, за своите трудови интереси, за домашните си грижи и вълнения и т. н. по разни всекидневни въпроси. В разказа „Свирепо настроение“ например разказва за соточински селяни, които отиват с кола на пазар в града да продават тикви. Из пътя оживено разправят за прасе. Като предава разговора им, авторът си служи опитно с диалогичната реч, пропита с естествен простонароден език. Отсявка на жива народна реч начесто се срепца и в сборника „Водолей“, дето тук-таме се натъкваме и на фолклорни примесници, особено в цикъла „Нова библия“, като в малкия разказ „Акъл за всички“.

Живата народна реч — думи, фразеология и разни граматични единици — Радичков използва еднакво в диалога и в самостоятелното си собствено изложение, защото знае, навярно, че езикът на писателя (книжовният, националният български език) е в честа връзка с речта на народа, с народните говори. И Радичков, който си служи и пише на общонародния и книжовен език, оцветява своя писателски език с народни речи — думи и изрази — отражение предимно от говора на западнобългарския му роден край. Посочвам само малък брой от простонародни

речи, подбрани от някои книги на автора. Едни от тези думи са по-редки и не се намират в българските тълковни речници, особено в известния Найденгеров Речник на българския език. Ето по няколко думи от „Сърцето бие за хората“:

Бандера — дървена пирамида (на италиански *bandiera* значи 'знаме'), а в някои говори думата означава и 'телеграфен стълб' — „На едно от хълмчетата стърчи *бандера*, почерняла и стара“.

Вратница — малка обикновена врата; *вратник* — голяма врата, порта.

Потъница — под в кола, в каруца; противоположно на *потън*, *потънец* — таван.

От „Обърнато небе“:

Уют — удобство; руски *уютный* — удобен.

Прѣждила — 'закопчалка на колан', турски *тока*; *прѣждило* — метална брънка с езиче на края, с която се залавя на другия край'.

Литък — женска дреха, сукман с тесни поли. — Думата се среща и в други говори, например в Радомирско.

Тушница — тукашница, туземка; жена, мома оттук.

Шетба — скитане, ходене. „Тя пак е тръгнала нанякъде по *шетба*“.. Някои речници цитуват „*Шетба* шета Марко Кралевичи, *шетба* шета низ Косово поле“.

Пърлица — муцуна.

Гълчава — шумно говорене, глъчка. — „Влязох бързо в двора, сподирен от *гълчава*“. В Младеновия Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език има дума *гълчетевца*.

Истеричава — разновидност на *истерична* (за жена).

От „Козята брада“:

Сбиротък — хора, случайно събрани: има и дума *сбиричина*.

Стърви се — губи се. „Нашите казват „*стърви се*“ за нещо, което чезне безследно; *стърви се* житото от колата по пътя; *стърви се* гроздето, кълвано от птиците; *стървят се* кокошките, отнасяни от лисици; човек също тъй *се стърви*“.

Расовина — чатал, раздвоен клон. — „Самата *расовина* приличаше на обрнат пилешки крак“.

Оралия — факля. — „Тогава старата зърва изправена в ъгъла *оралия* и се спусна към нея“.

Осило — гнездо на оси. — „Исай видя, че излитаха сърдити оси. Има *осило* вътре! — рече той“.

Дуднява — звукове от удар. „Чу се насреща му да иде някаква *дуднява*“; има и глагол *дудна*.

Тенец — вампир — „Според народното предание, *тенец* е човек, който след смъртта си не иска да отиде в отвъдното, а остава при нас“. В сборника „Водолей“ Радичков е напечатал и разказ „Тенец“.

В разказа „Акъл за всички“ из същия сборник има дума: *куфия* — покрив на къща. — „Веднџ на едного майсторите не можах да скроят *куфията* на къщата“.

От „Вятѣра на спокойствието“:

Брусарница — голяма капия (дървена или тенекинена), в която се поставя брусът, с който косачите заглаждат, точат косите си през време на косенето. — „По обратния път прегъваше леко краката си, също тъй по навик, за да не се размаха много силно *брусарницата*“.

Срещат се още много думи в „Горещо пладне“, „Последно лято“ и други новели из сборника „Вятърът на спокойствието“. Срещат се много пъти и народните съюзи *та* и *на*, които някога Христо Ботев употребяваше и в поезията си, а и сега много наши изтъкнати белетристи си служат с тях, пък един наш вече покоен професор ги нарече „глупави думи“. Всякак в лексикалния състав на Радичковия език има занимлива поредица от диалектни думи, простонародни речи, които разнообразяват и без това сложните му изречения, към които проявява слабост и които характеризуват синтактичния облик на книжовния му език.

Разновидната лексика и фразеология на Радичков, творческото му словесно разнообразие е не по-малко занимливо откъм стил и образност, откъм изобразителната функция на лексиката му, която съдържа и слаба словесна ефективност. Стилът на Йордан Радичков (както и езикът му) има свои отличителни черти. Характерното в тоя „аналитичен“ негов стил е силната метафоричност, чудатата образност. Стилистичното му разнообразие, стиловата оригиналност и изобразителното изложение в разказите и новелите му много често са съгласувани с духа и същността на самото повествование. И тук изпъква авторското стремление към по-друго, към по-ново стилово изложение, претрупано с метафорична, стигаща понякога до невероятност и недопустимост, образност.

Някои отбелязваха и леки публицистични наслоения в съчетанието на стила с литературния жанр. Това загатване обаче може лесно да се обясни, като се знае, че Радичков отначало е работил във всекидневни вестници и временно се е приобщил към публицистичния навик на стилистично изложение. Подобни наслоения бихме открили и в „Неосветените дворове“, които се отличават и по пътеписния си стил, в който авторът се е домогнал до значително художествено постижение в описанието. Неговият сибирски поход, виденията на снежните пустини на Арктика, на „чудесната якутска земя“, на Алтайските планини и степи, многото широки и „безумни“ гледки пред очите му поразили неговото въображение. Очевидно личат, както и в цялата му белетристика, стилистичните му средства и накити, с които кичи езика си. От тия средства, обични на автора, са най-изобразителните стилистични фигури: метафората, олицетворението и сравнението.

Метафората? Голяма част от Радичковото повествование е метафорично, с използвани словесни средства от залежите на богатия ни език. В това повествование споменът винаги „тича“, океанът „мълчи“ (също и езерото, тундрата), гората е „замнслена“, морето „ръмжи“. За сибирското разсъмване метафорично пише: „Ей сега тайгата ще почне да разсъблича мрака от себе си и ще се облече в светлина (Неосветените дворове); в „Горещо пладне“ слънцето „облича къщата в светлина“, то стои застинало в своя зеинт, „топи въздуха, топи мазута по перона, за да засили тръпчивия му вкус“, а „жегата виси като ленив облак“. Във „Вятърът на спокойствието“ пък „артилерията стреля и разтревоженият въздух трещи, скърца и ръмжи“. Радичков си служи често и умело с „ръмжи“, силни глаголи, както се спомена и по-рано. У него глаголноста е сигурно словесно средство, за да се предаде движение във фразата и напрежение в повествованието. Това напрежение понякога става по-засилено, когато метафората е превърната в одухотворение. Одухотворени са неодушевени предмети и отвлечени понятия и персонализацията не еднъж

стига до невероятност. В разказа „В полето“ старите черностволести върби, които седят стърбени и чужди на полския весел химн през пролетта, са „насядали като старци по бреговете на сotchинската река“. А в същото време „Вятърът, който бе прогонил облаците по небето, шеташе из нивите, задипли в поривисти талази житата. Чак до другия край на полето, където проблясваха железолъчни релси и трептеше марака, нивите шумяха и преливаха ту в златно, ту в сребърно бяло. Високо наоколо дъхтеше на нажежела земя и на хляб... Вятърът не спираше, а препускаше лудо из нивите и ведно с него се носеше веселата песен на житата.“ На застоялите се в живота стари, „грохнали старци“, символично е дадено движението в природата, движението в живота. Във „Вятърът на спокойствието“ одухотвореният вятър „милва водата“, а одухотворената река „спи, люлее се на сън между бреговете и си почива от горещината“. В „Последно лето“ пък се разправя за одухотворена усмивка, която „се раждаше и играеше“ по лицето на героя Иван Ефрейторов: „Тя приличаше на онези насекоми — еднодневките — пръкнала се само за едно мигновение, сама изплашена от собственото си появяване; усмивката се луташе, без да знае къде ще се скрие, да намери удобно място, убежище в няколк гънка, и издъхваше, лутайки се, за да отстъпи на съсредоточеното спокойствие и замисленост, които сядаха по турски върху бръчките по неговото лице, върху челото му... Усмивката пъпле между бръчките, падниква от всяка бръчка и живее там забранена от стопанина. Тя сама става стопанка на четинестото му лице, но изведнъж се стресва, потъмнява, потръпва и изчезва, загнездена между бръчките“. В случая вече усмивката словоохотливо е одухотворена...

Метафоричността и одухотвореността у Радичков понякога са примесени със сравнения, както се видя от досега наведените примери, които общо дават представа за художественото повествование на автора, претоварено с думи. Няколко примера, в които терминът на сравнението не е всякога конкретен предмет: „В реката лежаха биволи — лъскави и черни, — а напред и на дяво беше изпепелената равнина, огромна като сън, потънала в него“ (из Обърнато небе); „Боровата гора примамваше Кърлежа, тя му се струваше еднообразна и сива като делниците“ (Прекрасен ден); „Кобилите стояха неподвижно и гледаха като Джоконда“ (Неосветените дворове); „Животът е винаги по-строг от измислицата, пред него нис стоим голи като пред военна комисия“ (пак там). Одухотворени са и Черказките планини, Черказката река, която тече с „лениво спокойствие“, и черказкото небе.

Метафоричността като словесен стилистически похват — за подсилване на художествената реч и като опорна точка на смисловата и изобразителна изясненост и уточняване на думата и фразеологическия обрат; метафоричността, заедно с одухотворенията и сравненията в стила и езика на Йордан Радичков, нелишени от словесни припъки, не изглежда очаквано прекалена, като се знае колко много своеобразности притежава белетристичното му творчество. Нарочно повечко цитуваните примери из разказите и новелите му дават представа както за съдържанието, така и за стилно-езиковите характеристики на повествованието му, обилно с изненадващи описания и повествования на сцени, случки и картини еднакво в белетристиката му за възрастни и в разказчетата му за деца.

СТИЛИСТИЧНА ФУНКЦИЯ НА НЯКОИ МОРФОЛОГИЧЕСКИ ФОРМИ И КАТЕГОРИИ ВЪВ ВАЗОВИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ДРАМИ

Лиляна Ставрева

Наблюденията над морфологическите особености на Вазовите исторически драми показват, че както и в другите си художествени творби в драматургическия диалог Вазов не допуска значителни отклонения от установените норми на книжовния език. Тук се поставят за разглеждане, предимно в стилистичен аспект, някои въпроси за употребата на предпочитани от Вазов форми и категории, които придобиват експресивно-смысловни и емоционални отсенки в диалога на неговите исторически драми — „Към пропаст“, „Борислав“, „Ивайло“ и „Престолът“. Вниманието е насочено към такива морфологически форми и категории, които Вазов е избрал като най-подходящи измежду наличните паралелни синонимни форми в езиковата система с оглед към изобразяваната историческа действителност, спецификата на сценичния диалог и развитието на книжовния ни език във Вазовото съвремие.

При употребатата на съществителните имена в разглежданите драми представя интерес отношението на автора към изобразителната роля на наставките, които имат оценъчен характер¹.

При употребата на съществителните имена Вазов проявява особено предпочитание към съществителните имена, образувани с умалителни наставки. В сравнително неголемия по обем текст на четирите исторически драми са употребени значителен брой умалителни имена. Има дори явления в някои от драмите, в които само една реплика съдържа няколко умалителни съществителни имена. Напр.:

Кремена те викат, от кремък не си, мамино *чеденце* си ти, за галби и любов родено. Той търси битки, пък ти жадуваш за тихичко *гнезденце*, за да си гугукате сладко, нали? Събрали сте се гъв и треперливо *сърменце*, понесло се в бурещ вятър като *перце*² (Ивайло, д. I, явл. 8, стр. 193). Ох, нашата мила *градинка*, ще я оставя. Прошавай, ти, сребро-

¹ За същността, класификацията и стилистичната роля на словообразователните елементи вж. напр.: В. В. Виноградов, *Русский язык*, Москва—Ленинград, 1947, стр. 98—146; 208—233; Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова и др., *Современный русский язык*, Москва, 1957, стр. 183—196; Н. С. Валгица, Д. Э. Розенталь, М. М. Фомина, В. В. Папукевич, *Современный русский язык*, Москва, 1964, стр. 133—137; Д. Э. Розенталь, *Практическая стилистика русского языка*, Москва, 1968, стр. 47—78; стр. 126—128; Х. Ожеховска, *Статистична картина на стилистичната специализация на суфиксите в книжовния български език*, *Български език*, XV, 1965, кн. 6, стр. 504—511.

² Цитатите се дават по изданието Ив. Вазов, *Съчинения*, т. XVII, *Драма*, Изд. Български писател, София, 1957.

струйно кладенче, що си пригласало с насва си нашите любовни разговори (Борислав, д. III, явл. 2, стр. 126).

В посочените и в други примери употребата на умалителните имена е характерна за сцените, в които се водят сърдечни разговори, свързани с преживяванията и личния бит на някои от второстепенните герои. За емоционално-експресивната функция на тия оценъчни словообразователни елементи обяснение може да се потърси във факта, че в сцените, в които са употребени те, диалогът се приближава твърде много до разговорния език, който всякога е в по-голяма или в по-малка степен емоционален, а разговорната, фамилиарната реч във всички езици показва склонност към употреба на умалителни думи¹. Умалително-гальовните словообразователни елементи нямат особена стилистична функция в речта на главните действащи лица — царете и боярите, които по силата на сложните драматически ситуации трябва да се ограничат до голяма степен в строгите канони на тежкия дворцов стил.

Вазов проявява предпочитания към наставката *-ец* за образуване на съществителни имена, които показват народност на лица; вместо обикновено срещаните форми *куманин*, *мохамеданин* в наблюдавания текст материал се употребява *куманец*, *мохамеданец*. Напр.:

Ти си останал все *мохамеданец* (Престолът, д. IV, явл. 12, стр. 292); Уловихме само *куманец*, татаринът избяга (Ивайло, д. V, явл. 8, стр. 257); Аз при Асеня, Бог да го прости, когато бяхме при Клокотинца... имаше един *куманец*... (Ивайло, д. I, явл. 6, стр. 185); Кремено, тоя *куманец* ще те варди, когато мене няма (Ивайло, д. I, явл. 13, стр. 202).

Предпочитанията на Вазов към имена с тая наставка личи и от факта, че те се срещат не само в диалога, но и в авторските ремарки и при назоваването на действащите лица; например в драмата Към пропаст (явл. 8 и явл. 10) има реллики на „втори *куманец*“ (стр. 43).

В разглежданите драми Вазов проявява предпочитание и към употребата на отглаголни съществителни, образувани с наставка *-не*, напр.: *сбъдване*: „Той е кумирът на войската и ще ни бъде безценна помощ за *сбъдването* на плана ни (Борислав, д. II, явл. 7, стр. 120); *ликуване*: „Търново само ще отвори вратите си да приеме с *ликуване* своето войнство и народът еднодушно ще те прогласи за цар“ (Ивайло, д. II, явл. 7, стр. 210); *зашеметяване*: „Да се опие до *зашеметяване* от слава“ (Ивайло, д. V, явл. 4, стр. 249) и други. Наблюденията показват верния усет на Вазов за живите форми на езика. Той схваща като наложително избягването на форми, образувани с наставка *-ние* поради типичния ѝ книжовен произход, поради отслабналата ѝ продуктивност и поради специфичната ѝ архаична оцветеност. Такива форми липсват най-вече в ония моменти от развитието на драматичното действие, които трябва да се отличават с живост и непосредственост.

В разглежданите драми отглаголните съществителни на *-не* и *-ние* са в съотношение 1,5 към 1, при това сравненята с първите издания на драмите не показват никакви колебания на автора в това съотношение.

Забележимото предпочитание на формите на *-не* свидетелствува за това, че по времето, когато Вазов пише историческите си драми — първите две десетилетия на нашия век, — е към своя завършек процесът на

¹ Ш. Балли, Французская стилистика, Москва, 1961, стр. 207.

борбата между дублетните форми на *-не* и *-ние* в книжовния език. Разбира се, че достоверността на тази установка трябва да бъде подкрепена с резултати от наблюденията и над много други художествени творба от същия период¹.

За предпочитанието на народните форми пред книжовните, за живостта и свежестта, които те придават на речта, Вазов изказва мнение и в няколко от своите пътеписи.

Проявената и в други Вазови творби склонност към употреба на някои абстрактни съществителни имена в множествено число вместо в единствено в разглежданите драми личи още по-ярко. Напр.:

И *омразите* на тоя свят не са трайни, както и всичко друго (Ивайло, д. V, явл. 6, стр. 253); ... развълнувано море от *омрази* ме заобикаля (Към пропаст, д. IV, явл. 12, стр. 68); ... Да повдигам *гонения*, да въоръжавам *омразите* против мене! (Към пропаст, д. III, явл. 4, стр. 50).

Могат да се срещнат и само в едно изречение няколко съществителни абстрактни имена в множествено число. Напр.: „*заплашвания, вероломства, измени!*“ (Ивайло, д. IV, явл. 1, стр. 227)².

Освен това Вазов употребява фразеологични изрази с утвърдена употреба на съществителни имена в множествено вместо в единствено число. Напр.: „Не мога да вода *съдбите* на тая държава“³ (Към пропаст, д. V, явл. 4, стр. 77). В такъв случай лексическото значение на съществителните имена не се променя в множествено число, не добива различни допълнителни смислови оттенъци, макар че в художествения стил това явление е разпространено върху по-голям брой съществителни имена и е по-разширен „кръгът на възможните допълнителни смислови оттенъци, които са изразени във формите за множествено число в различен контекст“⁴.

Оригинална е срещаната в наблюдавания текстове материал форма *царета* вместо *царе*: „Тая година имаме много скакалци, татари и *царета*“ (Престолът, д. III, явл. 2, стр. 255). Авторът е привлечен от просторечната стилна оцветеност на множествената форма на *-та*, затова я е включил в речта на един от селяните-сватбари от драмата Ивайло⁵.

Между използваните за историческия колорит на изображението старинни надежни форми интерес представлява знателната падсжна форма *дъщи*, напр.: „Саро ле, Саро, жидовско чедо, Саро ле, Саро, дяволска *дъщи*“ (Към пропаст, д. I, явл. 2, стр. 13)⁶. Вазов е запазил старинния

¹ За употребата на отлаголните съществителни в период, близък до разглеждания, вж. напр. М. Янакиев, Наблюдения над езиковите особености в публицистиката на Гаврил Георгиев, сб. Език и стил на българските писатели, 1962, кн. 1.

² За употребата на отвлечени веществени и собствени съществителни имена в множествено число вж. напр. Д. Э. Розентай, Практическая стилистика русского языка, Москва, 1968, стр. 123—126; Д. И. Арбатский, О колебаниях в числе имен существительных, Русский язык в школе, 1963, № 5, стр. 13—17.

³ За употребата на думата „судба“ в руски език в множествено число вж. напр. В. В. Виноградов, Русский язык, стр. 165.

⁴ Вж. М. К. Морев, Н. Н. Тетеревникова, Стилистика современного французского языка, Москва, 1960, стр. 227.

⁵ За образуването на по-рядко срещаните форми за множествено число на съществителните имена вж. напр.: С. Спасова, Особни форми за множествено число на някои съществителни имена в български език, Български език, VI, 1956, кн. 2, стр. 155—161.

⁶ За произхода на формата *дъщи* вж. напр. Вл. Георгиев, *Дъще, брате* — старинни преживелици в българския език, Български език, XI, 1961, кн. 2, стр. 97—101.

облик на тази форма в народната песен от сцената в манастира в драмата „Към пропаст“.

В разглежданите драми сложните съществителни имена имат сравнително честа употреба. Те са използвани при характеристиката на персонажа от висшия дворцов свят, за да предаде специфичното отбеляване на тежкия дворцов стил. Сложните съществителни имена означават предимно отвлечени понятия или деятелни личности. Напр.: *лъжепророк* (Към пропаст, д. I, явл. 3, стр. 14); *кознодейка* (Към пропаст, д. I, явл. 6, стр. 25); *прямодушие* (Към пропаст, д. IV, явл. 2, стр. 62); *самопризнание* (Към пропаст, д. IV, явл. 11, стр. 65); *бракосъчетание* (Към пропаст, д. V, явл. 5, стр. 77); *великодушие* (Борислав, д. I, явл. 1, стр. 85); *благодеение* (Борислав, д. III, явл. 9, стр. 132); *телохранител* (Борислав, д. V, явл. 11, стр. 166); *кознетворец* (Борислав, д. V, явл. 12, стр. 167); *вероломец* (Борислав, д. V, явл. 13, стр. 168); *белощийка* (Ивайло, д. V, явл. 1, стр. 243); *доброжелател* (Престолът, д. II, явл. 7, стр. 281); *скороходец* (Престолът, д. V, явл. 12, стр. 309)¹.

*

Наблюденията над употребата на прилагателните имена в разглежданите исторически драми на Вазов също посочват предпочитание на автора към някои рядко срещани в книжовния език наставки. Интерес представлява начинът, по който Вазов образува някои притежателни прилагателни имена. Чувствува се у него склонност да определи принадлежността на предметите не с предложна конструкция, а с прилагателни, образувани с наставки *-ов*, *-ев* или *-ски*, напр. *царев*: „Не *царевият* гняв е страшен“ (Към пропаст, д. IV, явл. 10, стр. 64); „Разяжда сърцата на *царевите* синове“ (Към пропаст, д. V, явл. 1, стр. 72) и др. Тази склонност се проявява още по-силно при притежателни прилагателни имена, образувани от собствени имена. Напр:

Сега е зет и приятел *Александров* и не ни закача (Към пропаст, д. V, явл. 2, стр. 75); Бягай от Търново, бягай от царството далеко, дете *Александровата* ярост да не може да те стигне (Към пропаст, д. IV, явл. 10, стр. 65); Ще наредиш сто войника да тръгнат тая вечер за *Годеславската* кула (Ивайло, д. II, явл. 6, стр. 209); *Асеновският* трон очаква мъж славен, силен и победоносен (Ивайло, д. II, явл. 7, стр. 210); Праща човека в лоното *Аврамово* (Престолът, д. I, явл. 1, стр. 268); Той е бил *Чоки*, *Ноговия* син (Престолът, д. I, явл. 2, стр. 271); И при манастира, помниш ли, едвам не ни уловиха *Тертезовите* хора (Престолът, д. IV, явл. 1, стр. 291); *Аллаховият* закон е такъв (Престолът, д. I, явл. 1, стр. 292).

Посочената склонност на автора да си служи с много притежателни прилагателни го довежда до замяна на качествени с притежателни прилагателни имена. Така например е заменена формата *динена* с *динева*: „Тая магьосница ще те подхлъзне под *динева* кора“ (Към пропаст, д. IV, явл. 8, стр. 63).

Наблюдават се и случаи, при които притежателните прилагателни на *-ов* се разширяват с наставката *-ски*, напр. *гарвановски* вместо *гарванов*: „Дръж се, *гарвановски* треперко!“ (Борислав, д. V, явл. 6, стр. 158);

¹ За сложните съществителни имена и тяхната стилистична функция вж. напр. Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Чапукевич, Современный русский язык, Москва, 1964, стр. 178.

Александровски вместо *Александров*: „Тая тшеславна кознодейка ще използва до последните ѝ предели *Александровската* полуда за нея“ (Към пропаст, д. II, явл. 6, стр. 25); *Асеновска* вместо *Асенева*: „Заклевам се в *Асеновската* си корона, че тя ще мине от моята глава на неговата“ (Към пропаст, д. II, явл. 2, стр. 18).

Оригиналност в подбора на морфологични средства показва Вазов и в употребата на някои наставки на прилагателни имена, по-различни от установените в книжовния език; за такъв подбор свидетелствува замяната на наставката *-ски* с *-овен* в често срещаното прилагателно име *светски* в изразите „световна жена“, „световни работи“. Напр.:

Но за жена това е наказанието. А като за Красимира, млада, хубавица и *световна жена*, то е най-страшното наказание (Към пропаст, д. I, явл. 9, стр. 64).

В разглежданите драми е показано известно предпочитание на автора и към наставката *-лив*, твърде продуктивна в епохата на формиране на книжовния език и със съвсем ограничена употреба в съвременния¹, напр.: „Той ти уби сърцето и гордостта, той ще ти наложи вместо тая златна корона черната монахинска забрадка и от тоя *светливо* палат ще те прати в една тъмна килия“ (Към пропаст, д. IV, явл. 7, стр. 57); *Обичливо*: „Право казваш, Драгота, цвете благоуханно и *обичливо*“ (Борислав, д. I, явл. 1, стр. 92); *прозорлив*: „И императорът със своята дълбока опитност и *прозорлив* ум ще ми стане неоченим съюзник“ (Борислав, д. I, явл. 8, стр. 109).

Употребата на прилагателни имена на *-лив* наред с по-често срещани и приети за обикновени паралелни форми от същата основа, во с друга наставка преди няколко десетилетия може да бъде оправдано с известно семантично диференциране в по-отдалечени от нашето съвремие периоди от развитието на книжовния език. Но по времето, в което Вазов пише своите драми, това диференциране е изживяно. Още тогава е вече надделяла едната от успоредните форми с по-често срещаната наставка. Все пак най-правдоподобното обяснение на посочените предпочитания на автора към някои типове или групи наставки трябва да се търси в недостатъчната установеност на книжовния език. С нея могат да се обяснят подобни явления при наблюдения над лиричното и белетристичното творчество на Вазов.²

Търсейки непрекъснат допир с народната реч, Вазов използва и умалителни прилагателни имена, които имат рядка диалектна употреба. Такава диалектна оригиналност и свежест съдържа прилагателното име *горчивка*: „Малко е *горчивка* тая вода“ (Ивайло, д. IV, явл. 5, стр. 238).

Народни прилагателни имена на *-и* рядко се употребяват в разглеждания текстове материал. Само в Сарината песен в „Към пропаст“ се среща такава форма от прилагателното *висок*: „Седнала Сара на трем *високи* | тихом си ниже ситни бисери“ (д. III, явл. 1, стр. 48). Тук авторът явно е повлиян от народноразговорната практика, понеже песента е съставена по мотиви и в духа на народното творчество. Във формата *високи* и би

¹ За прилагателните имена с представка *-лив* вж. напр. М. Димитрова, За някои прилагателни с наставка *-лив*, нехарактерни за съвременния български книжовен език, Български език, XVI, 1966, кн. 1, стр. 45—51.

² Вж. напр. Р. Русев, Бележки за езика на Иван Вазов, Български език, X, 1960, кн. 4, стр. 252.

могло да се възприеме като окончание съобразно с тълкуванията на тази форма в някои по-нови студии¹.

В старинната му функция и значение е употребено прилагателното име *велик*, което в съвременната книжовна практика е заменено със синонима *голям*: „Царю, ти ни даваш пример за *велика* душевна твърдост“ (Към пропаст, д. III, явл. 6, стр. 52).

Характерната за цялото Вазово творчество разширена форма на прилагателни имена в мъжки род в драмите се среща в звателен падеж, напр.: „*Великият* воеводо, къде е княгината?“ (Борислав, д. III, явл. 4, стр. 127).

В първите издания на драмите форми на *-ий* са употребени не в диалога, а в ремарките и в историческите бележки на автора, напр.:

Тая победа, спечелена от Иван-Асеня II над *Епирският* император Кир Тодор Комнен, има за последствие разширенето пределите на Българската държава²; *Унгарският* крал Бела IV, присмий на *Асеновият* тъст Андрея... тъкмья да дигне кръстоносен поход... (Борислав, стр. 117).

В бележките за действащите лица в първото издание на „Към пропаст“ се срещат означенията: *първий велик болярин*, *вторий велик болярин*...; *първий селянин богомил*, *вторий селянин* и пр.³

Стилистичната функционалност на значителен брой прилагателни имена, присъщи на речника на нашия език от изобразявания период, е свързана с типизацията и индивидуализацията на образите в разглежданите драми. Така са подбрани срещаните сложни прилагателни имена в наблюдавания текст: *любострастен* (Към пропаст, д. V, явл. 2, стр. 7); *христолюбив* (Към пропаст, д. V, явл. 2, стр. 12); *мимолетен* (Към пропаст, д. I, явл. 1, стр. 12); *целомудрен* (Към пропаст, д. I, явл. 4, стр. 15); *високомъдър* (Към пропаст, д. V, явл. 1, стр. 71); *високославен* (Към пропаст, д. V, явл. 1, стр. 71); *самодържавен* (Към пропаст, д. V, явл. 1, стр. 72); *новопросвещен* (Към пропаст, д. V, явл. 5, стр. 74); *пльтояден* (Борислав, д. II, явл. 4, стр. 104); *великодушен* (Борислав, д. III, явл. 10, стр. 133); *среброструен* (Борислав, д. III, явл. 2, стр. 120); *благочестив* (Борислав, д. V, явл. 1, стр. 136) и др.

*

При наблюденията над стилистичната специфика на морфологическите форми и категории, използвани в обрисовката на персонажа в разглежданите драми, прави впечатление замаяната на възвратното лично местоимение *себе си* с формите *мене си*⁴:

Усещам божа сила в *мене си* света да вода, големи работи да върша (Ивайло, д. I, явл. 9, стр. 196); Знам всичко, драга Красимиро, и те прощавам за *мене си* (Към пропаст, д. IV, явл. 10, стр. 64); Аз съм готова сега да изпълня волята ти, аз отивам с радост в манастирската килия и те освобождават от *мене си* (Към пропаст, д. IV, явл. 6, стр. 61).

¹ Вж. В. Попова, Из историята на една члешна форма в книжовния български език, Известия на Института за български език, кн. VIII, 1962, стр. 361.

² Ив. Вазов, Борислав, София, Издава книжарницата на Т. Ф. Чипев, стр. 107.

³ Ив. Вазов, Към пропаст, в пет действия и една картина, София, 1910.

⁴ За употребата на възвратни местоимения вж. напр. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 361—364, 281—283; Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, стр. 114.

Такива случаи могат да бъдат обяснени, от една страна, с по-силно въздействие на народната реч, а, от друга — с недостатъчната стабилност в употребата на възвратните лични местоимения във времето, когато Вазов създава своите драми. Старинно влияние показва установената сравнително по-честа употреба на пълните форми на личните местоимения в косвените падежи вместо двойните форми¹.

Който им плати повече, *нему* са верни (Борислав, д. II, явл. 4, стр. 115); Но ти и *нам* докарваш беда, Ивайло (Ивайло, д. III, явл. 2, стр. 221).

В обрисовката на персонажа от висшите дворцови среди Вазов си служи с характерната за съвременния дворецов етикет употреба на лични и притежителни местоимения в множествено число². Напр.:

Нас важни държавни работи ни задържат тука (Борислав, д. I, явл. 10, стр. 106); Но *нашето* благоволение към тебе още не е изчерпано (Борислав, д. I, явл. 10, стр. 105).

В същност авторът няма основание да даде такава функция на посочените местоименни форми, защото в грамотите на царете на феодална България и в други материали от нашето средновековие с документален характер този начин на изразяване е непознат³.

Под влияние на говоримата реч, но с много по-голяма последователност Вазов се насочва към замяната на съответно съгласувани форми на относителни местоимения с *що*⁴. Напр.:

Да изпълним дълга си, да останем верни на думата си, *що* дадохме на Рахмина (Към пропаст, д. V, явл. 3, стр. 75); О, страшно ще си отмъстя, Асене, и за Клокотница, и за отровата на униженето, *що* пих тука, и за младостта си (Борислав, д. II, явл. 2, стр. 112); И ще се боря с всички сили, с всички средства против тая буря, *що* гърми и бучи застрашително (Ивайло, д. IV, явл. 1, стр. 227).

Пак в тона на разговорната реч е направена замяна на същите местоименни форми с относителното наречие *дето*⁵, напр.:

Има там река, а до реката пещера, *дето* я казват Дълбоката дуцка (Към пропаст, д. II, явл. 6, стр. 40); За оная, *дето* е хубава като ясното слънце! (Към пропаст, д. III, явл. 1, стр. 45); И ти се излъга с този поклонник, *дето* прилича на Борислав (Борислав, д. III, явл. 5, стр. 141).

Догълнителните експресивно-смысловни оттенъци, които някои местоименни форми добиват в разглеждания текстов материал, показва усета на автора за умереното съотнасяне на някои варианти на експресивното използване на местоименията към стила на българската историческа драма.

¹ Вж. напр. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, стр. 360; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 277.

² За тази употреба вж. М. К. Морен, Н. Н. Тетеревникова, Стилистика современного французского языка, Москва, 1960, стр. 92—93.

³ Вж. напр. Ив. Дуйчев, Стара българска книжнина, ч. II, София, 1944.

⁴ За употребата на относителното местоимение *що* вместо форми на относителни местоимения за всички родове и числа вж. напр. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 370; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 288; Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, стр. 160.

⁵ За замяната на относителните местоимения с относителни съюзи *дето* и *дека*, употребявани в народната реч, вж. Л. Андрейчин, Взаимодействие между народен език и книжовни влияния при формирането на новобългарския книжовен език, Български език, XII, 1963, кн. 4—5, стр. 40—52.

В разглежданите драми Вазов проявява оригинален вкус и към морфологичната структура на глаголните форми и тяхното стилистично използване. При старинното отселяване на диалога се наблюдава известна склонност на автора към заместване на някои характерни в съвременния книжовен език представки с по-старинни. Такава е старинната представка *въз-*: употребени са глаголни форми като *възчакам, възседвам, възнегодвам*. Напр.:

И няма аз да стана оръдие на едно лошо и несправедно дело, от което ще *възнегодват* болярите и народа (Към пропаст, д. II, явл. 2, стр. 19); Ние ви избавихме от овчаря и на тоя престол ще *възседава* наследникът и внукът на великия Асеня (Престолът, д. II, явл. 7, стр. 281).

В наблюдавания текст материал по-значителна роля, отколкото в съвременния език играе представката *о-*, с която се изменя обликът на наложили се в книжовния език форми като *срамя, пленя*. Вместо тях се срещат формите *осрамя, опленя*, напр.:

Найди друг по-храбър, който да нанесе жестокия удар на добрата Теодора и не аз ще ти помогна да *осрамиш* трона си с еврейка (Към пропаст, д. II, явл. 2, стр. 19); Или съм глупава да не знам как да го *опленя* с думи и да го омагьосам с ласките си (Ивайло, д. IV, явл. 4, стр. 29); Понеже е млада още вдовица, като *опленена* от мълата за твоята слава, за твоето мъжество и победи, тя желае да найде закрила под твоята силна десница (Ивайло, д. V, явл. 5, стр. 250).

Несъвременни звучене в разглежданите драми имат и някои повелителни форми като *следвай* (в смисъл 'продължавай') или *мужай се*, от които първата форма е образувана по аналогия на повелителното наклонение на споменатия синонимен глагол *продължавам*: „*Следвай!*“ (Борислав, д. IV, явл. 7, стр. 145); „Ивайло, *мужай се*, България нека е жива“ (Ивайло, д. V, явл. 8, стр. 256). Формата *мужай се* се среща и в други творби на Вазов, видоизменена с представката *въз* като *възмужай се* (Светослав Тертер — Вазов, Събрани съчинения, т. XV, стр. 43). Вероятно тази форма е проникнала, когато се наслоява руският лексикален пласт при оформяването на книжовния език и в речника му се включват думи като *муж, първо, мука, пут, път* и др.

Всред използваните архаизиращи изрази средства намират място и по-редки глаголни конструкции, каквито са формите на съкратения инфинитив в съставното глаголно сказуемо. Напр.: „Това ми е невъзможно, птичка *не може изхвъркна* из манастира“ (Борислав, д. V, явл. 13, стр. 168)¹.

Интересна е и една сравнително рядка замяна на форма за бъдеще време с форми за минало време за изразяване на бъдещи действия, напр. „Една думица, Сара, и ти *си спасила* Рад Лупу“ (Към пропаст, д. IV, явл. 5, стр. 60).

Стилистична насоченост има замяната на минало време със сегашно на спомогателния глагол в следния пример: „Той е луд от гняв, когато му казах одеве какво ми се пофали Сара“ (Към пропаст, д. II, явл. 13, стр. 33). Чрез тази замяна се постига по-динамично представяне на душевното състояние на изобразявания герой.

¹ За съкратения инфинитив вж. напр. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 317; Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, стр. 217.

В разглежданите драми са употребени старинни причастни форми в резултат на руско влияние върху езика на автора като продължение на старобългарско-черковнославянското. Такива са формите на сегашните деятелни причастия на *щ*. В черковнославянско-руски вид в анализирания текст материал се среща формата *тържествующ* (в авторските ремарки в драмата *Към пропаст*), напр.: „на Сара с *тържествующ* вид“ (*Към пропаст*, д. IV, явл. 9, стр. 64). Интерес представлява и причастната форма *възходящ*: „Аз се покланям само на *възходящото* слънце“ (*Към пропаст*, д. IV, явл. 5, стр. 60). Тя е от десемантизираните черковнославянско-руски сегашни деятелни причастия, които в съвременния език могат да бъдат различни части на речта¹.

Сполучлив опит за старинно оцветяване на речта на дворецовите среди представят и формите на сегашни страдателни причастия, изчезнали като морфологична категория в народния език. Напр.: *неизповедим*: „Но *неизповедиму* са пътищата на провидението“ (Борислав, д. V, явл. 13, стр. 169); *дължим*: „Да, де по-добре би намерила одих и успокоение от житейските вълнения, ако не в една тиха обител, дето ще бъдеш окръжавана с всичкото внимание и почит, *дължими* на твоето високо положение“ (*Към пропаст*, д. III, явл. 3, стр. 28). В книжовния език тя словообразователни типове се утвърждават и налагат чрез руското влияние, което е по същество продължение на „старобългарско-черковнославянско влияние“ и „което свързва по околел път новобългарски книжовен език със старобългарски“².

В периода, в който Вазов пише своите драми, черковнославянско-руските причастни форми със своите лексикално-стилистически особености имат стилизиращи функции и с развитието на книжовния език все по-ярко се отличават от новобългарските и от онароднените деятелни причастия, чиято стилистична характеристика е значително понижена. Здравото установяване на тази граматическа категория в системата на книжовния новобългарски език и проникването ѝ в писмената и разговорната практика създава разновидности в употребата на традиционните и нетрадиционните форми³.

*

При наблюденията над употребата на неизменяемите думи в разглежданите драми по-големи различия в сравнение със съвременната езикова практика се откриват при съюзите.

За да се подчертае народният колорит в речта на някои герои, са употребени съюзите *та, на, че* в няколко реплики:

Па ако шепц, иде на гости на госпожа Дария (*Към пропаст*, д. I, явл. 1, стр. 9);
Па да беше поне християнка, а то пуста еврейка (*Към пропаст*, д. I, явл. 2, стр. 10)

¹ За структурно-морфологичните особености на десемантизираните черковнославянско-руски сегашни деятелни причастия вж. напр. Хр. Първев, Някои стилистични особености на сегашно деятелно причастие в книжовната езикова практика, *Български език*, XIII, 1963, кн. 2-3, стр. 128; Към въпроса за възстановяването на сегашно деятелно причастие в съвременния книжовен български език, *Славистични студии*, 1963, стр. 131-147; Формиране на наставките за сегашно деятелно причастие в съвременния книжовен език, *Известия на Института за български език*, 1962, кн. VIII, стр. 433-447.

² Л. Андрейчи, Старобългарско гравиво в съвременния български книжовен език, *Български език*, XIII, 1963, кн. 3, стр. 200.

³ Пак там.

Иди-доду да се нахраниш, *па* си почини добре (Към пропаст, д. III, явл. 6, стр. 52); Да изпълним дълга си, да останем верни на думата си, що додохме на Раксин, *па* макар че и главите ни да паднат (Към пропаст, д. V, явл. 3, стр. 75).

По народен тип при постройката на подчинени обстоятелствени изречения се допускат синонимически замени на съюзните връзки. Предпочетена е употребата на *че* вместо *зашто*, *понеже*¹, напр.:

„Отишла Сара в палата да моли царя за баща си, *че* го хвърлиха в тъмницата за нещо си (Към пропаст, д. I, явл. 1, стр. 10); Не гледаш мене, а стани избавителя на народа, *че* той на тебе гледа (Ивайло, д. II, явл. 11, стр. 17).

На същото основание е употребена и поговорката: „Ела зло, *че* без тебе по-зло“ (Към пропаст, д. V, явл. 3, стр. 74).

По-специално значение на съчинителен съединителен съюз добива съюзът *че* в реплика на действащи лица от средата на народа. Следвайки разговорния стил, в тия реплики Вазов е конструирал изречения с начална употреба на този съюз, напр.: „*Че* спуснахме се тогава на тях — аз бях десетник — и бой... (Ивайло, д. II, явл. 7, стр. 203).

Специална архаизираща функция има съюзът *и* в реплики с повествователен характер, напр.:

И бог подготви пътя ни, като остави да се разсипе византийската сила, *и* ладе Цариград на франките... *И* тях трябва да ги замести оная, която е най-силен с мечи и с правото... *И* бог ще благослови нашето оръжие, както го благослови при Клокотница (Борислав, д. II, явл. 8, стр. 124); *И* когато той ме пресилваше със сабя на главата ми да се налугера, той вършеше твоята воля... *И* затова си го доведе в Търново и си го подкупила с голяма служба в палата си. *И* затова ме взехте тъй, да не видя никого... (Ивайло, д. IV, явл. 7, стр. 239).

В последния пример *и* служи за изтъкване и подчертаване на причината на действията, които са предмет на водения диалог.

Влияние на народния разговорен стил се чувствува и в употребата предлога *взз* вместо *на*, напр.:

Красниро, *взз* миналото турям було (Към пропаст, д. II, явл. 13, стр. 31); Нека е тежка десницата ти *взз* тях (Към пропаст, д. III, явл. 4, стр. 50); Слушай, *взз* тая женитба аз-градя велики надежди (Борислав, д. I, явл. 10, стр. 107); А аз сякаш планина имам *взз* мене (Борислав, явл. 8, стр. 194).

*

Засегнатите въпроси за стилистичната функция на някои морфологически форми и категории в разглежданите исторически драми показват, че в изграждането на драматургическия диалог Вазов се е съобразявал преди всичко с характерните морфологически особености на народната реч. Макар че заради историческия колорит на изобразяваната действителност в някои случаи той показва предпочитание и вкус към по-рядко срещани старинни форми, в общи линии той следва нормите на народната разговорна реч. А това е една от необходимите предпоставки за изграждането на жив и естествен диалог.

¹ За синонимическите замени на този съюз вж. напр. у Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 430—431.

ЕЗИК И СТИЛ НА РАЗКАЗА „ЕДНА БЪЛГАРКА“ ОТ ИВ. ВАЗОВ

Константин Г. Попов

Във всяко художествено произведение, независимо от неговия жанр и размер, се забелязват основни характерни черти, които са свойствени за стила на писателя. В подбора на думите, в стремежа за избор на едни или други епитети, в склонността към използване в една или друга степен на средства за образна изразителност, в синтактичното конструиране на мислите, ритмиката и общата тоналност на произведението се изразява по своеобразен начин личността на автора. Може да се каже, че всяко отделно художествено цяло като капката вода отразява светещото слънце.

Важно е също така да отбележим, че колкото едно произведение е по-късо, толкова по-добри възможности съществуват за ефикасен езиково-стилен анализ и за определяне на съществени белези от стила на писателя. В по-обемното произведение относителното тегло на отделния характерологичен елемент е по-малко. Изследването на отделни художествени произведения ще ни даде възможност да правим изводи и обобщения за езика и стила на писателя. И колкото по-голям е броят на анализирания произведения, толкова по-убедителни ще бъдат нашите изводи и твърдения за своеобразието в езика и стила на писателя.

Езиково-стилният анализ на словесните изобразителни средства не разкъсва цялото, което си остава като изходна база за наблюдения. И когато анализът се свързва с това цяло, той само обогатява представата за скритите възможности на произведението, дава ни възможност да видим тона, което с „просто око“ в процеса на четенето, завладени от образите и сюжета, ние не сме забелязали. Ето защо езиково-стилният анализ разширява нашите хоризонти върху произведението. И колкото по-дълбоко прониква този анализ, толкова повече се засяга вътрешната същност на произведението, разкриват се негови важни закономерности, които обуславят единството и художествената сила на творческото дело.

Именно липсата на езиково-стилен анализ върху художественото творчество, пренебрегването на езиковедските проблеми в изследванията на литературните произведения води до едностранчивост. С право съветският стиловед Р. Р. Гелгардт пише: „При отнасяне стила на литературното произведение към лингвистични категории и при извеждане на чисто езиковедските проблеми от практиката в изследване на този предмет не могат да се разкрият истинските отношения между готовия ма-

териал на езика и неговата художествена продукция. При това такъв подход пречи сериозно за изясняване ролята на езика като „първоелемент“ на литературното изкуство“¹.

Особено слабо е изследвана в езиково-стилен аспект българската класическа и съвременна художествена литература, а анализи от подобен род ще допринесат за по-пълното изясняване на значението и силата, които имат художествените произведения на нашата литература. Без такива изследвания литературният анализ е непълен и недостатъчен. „Езиковедите — пише У. Ф. Леман — все повече и повече се обръщат към индивидуалните различия в езика, към стилистиката, която има особена важност за литературата“².

Езиково-стилният анализ на нашето литературно творчество има и този важен смисъл, че показва мястото и заслугите на изследвания писател за развитието и обогатяването на българския литературен език.

Нашият голям класик Иван Вазов, когото най-често наричаме „патриарх на българската литература“, ни остави незаменимо и прекрасно творчество. Докато обаче в литературоведски план са излизали и излизат многобройни изследвания, в езиково-стилен план, можем да кажем, е направено съвсем малко. А литературното творчество на Ив. Вазов е неизчерпасма съкровищница не само на идеи, образи, събития, но и на образцова и изключително богата художествена реч. Особено изпъкват в това отношение отделни произведения, които са благодатна почва за езиково-стилни наблюдения. Сред разказите на Вазов най-вече блести със своите литературно-художествени и речеви достойнства разказът „Една българка“.

В този разказ и в други произведения Вазов показва, че умее да претворява исторически или житейски факти в художествени произведения с голяма социална и естетическа значимост. Той не следва сляпо разказаното му от други лица, а подчинява готовия материал на своите художествени задачи. За тази съществена черта в творчеството на големия писател П. Зарев пише: „Той си позволява да пресъздаде нещата, както ги вижда, без да робува на факта. Вазов е далече от увлечението да претвори видено и чуто без своя емоционално-естетическа обработка. Онова, което получава от живота като нещо станало, Вазов пресъздава в колоритна картина, хармонична във вътрешната си цялост. Той умее да извлече от факта естетическия материал, необходим му за създаване на завършена творба“³.

Разказът „Една българка“ е излязъл през 1899 г. под заглавие „Челопешката гора“ и е почерпан от един случай, за който Вазов е разказал на Шишманов: „Това е написано след пътуване до „Волът“, гдето ходих да видя мястото на Ботевата гибел. На едно ханче ми разказаха за подвизите на тая българка“.

Няма съмнение, че второто заглавие е по-подходящо и единствено възможно не толкова заради това, че сме свикнали с него, а понеже то напълно отговаря на съдържанието, свързано почти изцяло с баба Илийца.

¹ Р. Р. Гелдгардт, Избранные статьи, Калинин, 1967, стр. 106.

² У. Ф. Леман, Преемственность языкознания, Вопросы языкознания, 1966, кн. 1, стр. 59.

³ П. Зарев, Бележит майстор на повестта и разказа, уводна статия към Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 6, София, 1956, стр. 36.

Освен това заглавието „Една българка“ има особено величествено звучене, понеже търпи обратно отражение на цялото произведение. За голямата естетико-функционална роля на заглавието А. М. Пешковски пише: „Пристъпвайки към четене на книгата, читателят се интересува от нейното съдържание и в заглавието вижда намек върху това съдържание или даже негово сбито изразяване“¹.

Като ни въвежда направо в сюжета, Вазов разказва живо, образно и увлекателно за юначната българка, за нейния силен дух и естествен патриотизъм. Повествуването съдържа някои турцизми и русизми, но в много умерена степен. Турцизмите са обусловени от това, че в разказа се явява персонаж турци. Прави голямо впечатление, че в края на миналия век, когато турцизмите са били често явление в нашия език и когато в разказа е естествено поради наличието на турци да очакваме повече турцизми, те се оказват съвсем малко на брой — около 15 думи, като: *аферим*, *машаллах* (87)², *запшета*, *гявури* (87), *хънзър* (88), *аго* (88), *гиди гявурко* (88), *хекимингът* (89), *пармакълъка* (92), *папаз-комита* (98).

Много от тези турцизми са или историзми, или пък и сега са запазили своята употреба в нашия разговорен език. Няма съмнение, че големият писател, който най-много е допринесъл за оформянето на днешния ни литературен език, съзнателно е избягвал турцизмите било от патриотични подбуди, било от убеждението, че тяхното относително тегло значително ще намалее, че те ще отмират в нашия език все повече и повече.

Съвсем малко са и русизмите, които се броят на пръсти и се отнасят най-вече до граматичната форма, напр. *не се косваше до тях* (87), *да се повърне* (87), *клетнику* (89), *безконечни* (96), *пехотата състоеше от около триста души* (97).

Съвсем малко са и диалектизмите, заимствувани най-вече от западните говори: *чекай* (88), *цалуна* (91), *ступана си* (97).

Има и няколко думи с просторечно произношение: *зе лопатата* (88), *обфана* (98), *фанала* (98), *фръкне* (96). Вместо литературната форма *мъртав* в разказа е дадена свойствената на западните говори дума *мрътав* (97). Всички тези думи са напълно разбираеми и придават разговорен характер на разказа.

Макар в голяма част от разказа да има място авторският монолог, все пак писателят се придържа към народно-разговорната лексика и фразеология, което прави речта жива и лека за възприемане. Това се отнася и до отделни думи, взети от селската разговорна реч: *чинши* (88), *вратня* (90), *дваж*, *триж* (90), *унучето* (90), *дека* (91), *пръждосваше* (92), *бежешката* (93), *втрещена* (93), *длъгнеста* (96). Но разказът съдържа и образни средства от народната реч: *Да те земат рогатите* (91), *мравки я попълниха* (93), *поразил ги господ* (95).

Също така свойствени на разговорната реч са и различните модални частици, които най-често придават грубо-интимен тон на повествуването, но иначе и не биха могли да говорят турците, които се разпореждат цели пет века с нашето отечество. Така в разговора между тях и баба

¹ А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, Москва, 1956, стр. 178.

² В дадения случай и по-нататък цитатите са по следното издание: Иван Вазов, Събрани съчинения, София, 1956, т. 8.

Илийца или между грубия калугер и юначната българка се срещат частниците: *мари* (87), *беки* (89), *хай* (92), *ами* (92), *бре* (92).

Голяма емоционална натовареност имат в разказа обръщенията. За ролята на обръщенията в художествената реч Н. Г. Михайловская отбелязва: „Съществителното почти не е „неутрално“ по своята емоционална обремененост. Нередки са случаите, когато основната функция на това съществително се заключава именно в изразяване на отношение на говорещия към събеседника“¹.

В разказа „Една българка“ много пъти се среща обръщението *бабо*, в което бунтовникът влага голяма синовна обич и надежда, че тази добра жена ще му помогне. Подчертана топлината и сърдечност се крие в нейното обръщение към изтощения въстаник с думата *момче*. Някои обръщения като *мамке* в израза „О, *мамке!* Та то е умряло, ръчиците му лед!“ или по-долу „О, *мамке!* гълъбчето ми... вайкаше отчаяно тя“ (96) имат характер на междуметие, понеже изразяват силна болка и не са обръщения към конкретно лице.

Съвсем друг характер имат обръщенията на турците към българите: *свини гявурски* (87), *хънзъри* (88), *магарице* (88). В тях е изразено грубо презрение към нашия потиснат народ.

Наред с разговорната стихия (известно е, че художествената реч не е чисто копие на разговорната реч) в разказа е на лице и литературно-журналистичната реч, когато разказва повествователят. Освен това трябва да се има пред вид историческият характер на произведението с подзаглавие „Исторически епизод“. Ето защо в монологичната реч авторът не е чужд на по-дълги синтактични обрати с приставни изречения, свързани със съюзи и съюзни думи, които съвсем не са свойствени на народно-разговорната реч, напр.: *в който, за да, когато, макар че, но* и др. Разбира се, че в диалога съвсем липсват такива съюзи. Там се срещат предимно прости или сложни безсъюзни изречения. Така на въпроса на Хасан ага къде отива, баба Илийца отговаря с едно просто номинативно и с едно сложно безсъюзно изречение:

Унучето ми, хаджи. Майка му е умряла, то болно е... отивам на манастиря (88).

В речта на повествователя има някои народни думи — отглаголни съществителни на *-не*, които сега се избягват в художествената реч: *сноването* (87), *бавене* (97), *смайване*, *сбутване* (98), *съмване* (98). В края на миналия век такива думи са по-често явление в художествената реч не само на Иван Вазов, но и на други наши класици.

В разказа Ив. Вазов изпъква като майстор в използването на синонимите, за да изрази различни нюанси в значението на предмета или действието. Така за глагола *говоря* срещаме синонимите, които са свойствени на народно-разговорната реч: *каза*, *пошушна* (89), *бърбореше* (91), *продума* (91), *рече* (92), *извика* (92).

В диалога писателят употребява най-различни ремарки — 37 на брой. Някои от тях се срещат по няколко пъти, но са придружени с различни качествени наречия, поради което получават и нееднакво звучене. Така глаголът *каза* се съединява със следните обстоятелства или обстоятелствени пояснения: *гневно* (88), *презрително* (88), *безпокойно* (90), *с не-*

¹ Н. Г. Михайловская, Приложение или обращение?, Русский язык в школе, 1966, кн. 5, стр. 98.

решителен вид (91): Когато говорят турците, най-честа ремарка е *извика* поради тяхното грубо и господарско отношение към българите. Освен посочените ремарки в разказа са употребени и редица други с явно оценъчен характер: *изпсува* (87), *повтори, обърна се* (90), *бърбореше, забележи, продума* (91), *отговори покъртен* (94), *продължаваше* (95), *изпъшка* (96), *попита* (96), *вайкаше* (96).

В много напрегнати моменти писателят изпуска ремарките в диалога, като оставя действието да протича само, без намесата на автора. Такъв е моментът, когато Илийца иска да съобщи на калугера за бунтовника

Лицето ѝ се угрижи и гласът ѝ затрепера:

— Не се плаши, няма никой да дойде...

И ти доби още по-тайнствен вид:

— Като идех от селото, там в нашата гора... (92).

Най-важно изобразително средство в художествената тъкан си остава епитетът. Количествено той далече надминава другите образни средства. В разказа „Една българка“ епитетите са 326 на брой. Но поради жестоката епоха и драматичните събития, които се изобразяват, епитетите в разказа имат предимно мрачна тоналност. И природа, и настроение, и събития са в хармония с тежкото положение на българина, за който има малко радост в това черно робство, под което пъшка половин хилядолетие. Често като изобразително средство участвуват багрите *тъмен* или *мрачен*, напр.: *тъмното було, тъмното небе, мрачни и намусени скали* (90), *тъмните дънери* (96). С подобна тоналност са и други епитети: *невидими черни дунки* (90), *задрямалите орли* (90), *сърдития калугер* (92), *сприхавия калугер* (93), *зловещи бърда* (93), *зловещ вид* (93), *дрезгавата нощ* (93), *студената земя* (93), *мътните вълни* (94), *измръзналото тяло* (95), *пуста царцига* (95), *свиреп и кръвожаден разбойник* (97), *непристъпни зъбери* (97), *зверски поглед* (97).

Отделни епитети имат метафоричен характер и притежават голяма образна сила, обогатяват предмета с нови асоциации, напр.: *глух и пустинен манастир* (90), *намусени бърда* (93), *дива тишина* (93), *навъсени скали* (96), *лют поглед* (97). Както се вижда, и тези метафорични епитети са издържани в общата мрачна тоналност на разказа.

Чест обект на изобразяване чрез епитети е лицето на персонажа. При съществителното *лице* се срещат различни епитети, които рисуват преживяванията на персонажа в определен момент: *подозрителни лица* (87), *измахнато и бледо лице* (89), *измъченото лице* (89), *изпитото лице* (89), *жълто като восък лице* (91).

Само на едно място, в петата глава, когато баба Илийца се завръща от манастира, авторът спира за малко поглед върху дивната природа. След суровата борба с лодката, която е отнела всички сили на юначната българка, и след срещата с бунтовника, когато вече е изпълнен дългът, повествователят ни рисува величието на природата, намиращо се в хармония с величавия подвиг на една патриотка, с по-светли багри: *чистото небе, омайна хубост, пролетна зеленина, сребристия пояс на реката, майското слънце се показва радостно* (96).

Вазов дава предпочитание на единичния епитет, който се оказва най-подходящ и изразителен. Двойните епитети обикновено се свързват със съюза *и*, което е свойствено на народно-разговорната реч. Само на две места писателят прибегва до повече епитети:

Тя беше жена около шейсетгодишна, висока, кокалеста — мъжка на вид (88). Всички очи бяха обърнати към гората, дълбока, пуста и спокойна, дето сега се криеше бунтовникът (97).

Както се вижда от тези два примера, епитетите в тях имат постпозитивен характер, когато са многобройни — сякаш авторът ги открива, след като вижда предмета. Освен това по такъв начин те придобиват по-особен характер и изпълват с по-голяма сила.

Далеч по-скромно място имат в разказа другите средства за образна изразителност. Съвсем малко са сравненията и метафорите, поради факта, че се разказва за историческо събитие и писателят се старае да придаде документален характер на разказа. Но и тези няколко метафори, които са употребени в разказа, се отличават с оригиналност и живописност, напр.: *театърът на битките* (87), *Нощта вече покриваше с тъмното си було Черепишкия манастир* (90), *думата се задъни в гърлото ѝ* (92).

Още по-малко на брой са сравненията, едно от които се отнася за думата *лице*, а другото — за *очиците* на внучето: *жълто като восък лице* (91), *очиците светнаха като звездици* (91). Докато първото сравнение е много известно и употребимо, второто е оригинално и много поетично.

Както се вижда, Вазов умее да разказва и без да насища повествованието с тропи. Очевидно те имат място в пейзажни картини, в лирични произведения, където писателят си поставя други художествени цели и задачи. В разказа „Една българка“ се рисува образът на една героична жена-селянка, показано е теллото и сиромашията ѝ, грижата ѝ да помогне на един патриот, и в тая обстановка с тъмни облаци над България няма много място за богати сравнения, метафори и други образни средства.

Основно стилистично средство за съгъстяване на багрите, за по-силно актуализиране на важни думи в художествената тъкан на разказа е повторението, което засяга най-различни части на речта. Така чрез повторението на притежателното местоимение *свой* е подчертано избликналото чувство на сивовност и дълбока признателност към баба Илийца в израза

Какво, стрино! — попита момъкът, който виждаше в тая непозната жена своя майка, свой спасител, свое providение (96)¹.

Най-често повторението се отнася до определения-епитети, които могат да следват в едно и също изречение и да придават по-голяма изразителност на повторената дума или пък се намират в различни изречения и създават определено звучене на откъса, както е в случая:

Дрезгавата нощ допускахе да се видят доста ясно очертанията на чуките и бърдата отсреща, дъне намусени, а сега *зловещи*... Та и всичко имаше *зловещ* вид за Илийчината душа, изпълнена с тръвога и безпокойство (93).

Когато говорим за синтактичния строеж на разказа, трябва да отбележим една много характерна черта — синтактичния паралелизъм, с който се създава плавен ритъм и се облекчава възприемането на художественото произведение. За ролята на синтактичния паралелизъм Солганик пише следното, наричайки го „структурна съотнесеност“: „Основен начин за връзка между самостоятелни изречения в речта е тяхната структурна съотнесеност. Тя може да се изразява във верижни средства за връзка — в съществуване на постоянни, устойчиви, повтарящи се синтактични

¹ Заб. Подчертаното е от мене — К. П.

съотношения между членовете на съединяваните изречения („подлог — подлог“, „допълнение — подлог“ и др.). Тези съотношения се възбуждат в речта чрез лексическо повторение, чрез синонимична лексика, чрез използване на различни видове местоимения¹.

Сложни безсъюзни изречения в разказа понякога се строят с почти еднаква структура от подлог и сказуемо, като се постига ритмична мелодичност, напр.:

През дърветата небето на изток повече побеляваше, челонешките петли пееха раздирателно, звездите бледнееха (95).

Както виждаме, в това сложно безсъюзно изречение структурата е най-усложнена в първото просто изречение, докато третото съдържа само главните членове и е най-опростено в структурно отношение.

Почти еднакво е построено от синтактично гледище друго подобно изречение:

Искърът шумеше страшно, тя видя отблясъка на тъмните му талази, и мравки и пощиплиха (93).

Особено характерно откъм синтактичен паралелизъм е сложното изречение с повече от три прости изречения, притежаващи почти еднаква структура:

Тя удвои, утрои усилията си, нейните изпечени селски ръце се напънаха, мускулите ѝ слобиха стоманена пъргавина и сила, кокалите ѝ изпращаха от папргане и горещ пот рукна от лицето ѝ (94).

Няма съмнение, че такава структурна съотнесеност придава голяма изразителна сила на повествованието и прави езика на произведението емоционален и ритмичен.

Но от тези няколко примера съвсем не може да се прави заключение, че всички изречения имат такава структура. В разказа са вплетени най-различни изречения, които изразяват различни мисли, настроения, възне-ния, съмнения и други чувства. Особено голямо разнообразие от различни видове изречения виждаме в монологичната реч, където се смесват гласът на персонажа и гласът на повествователя. Формално разказва авто-рът, но в изречението ясно се чувствуват възнеенията и мислите на пер-сонажа. Това памира отражение и в подбора на лексиката и в структу-рата на изреченията, които могат да бъдат освен повествователни, но също така и въпросителни, възклицателни. Такъв характер има откъсът, където се разказва за страха на отец Евтимий:

Но селянката се претръшка да върви. Отец Евтимий пръждосваше. Да отвори пак портата? Това беше опасно. Може да нахълтат лоши човечи. Кой знае какво може да се случи... После му дойде на ума, че тая жена, която вече ги е видяла и се е срещала с тях, може да донесе някаква беда на манастиря, ако турните подушат. Не, по-добре да се очисти оттука, да я няма тука... (92).

В такава непряка реч писателят проявява дълбок психологизъм, говорейки от името на персонажа и проследявайки всички негови съмнения и колебания, преди да вземе окончателното решение.

Също така много живо е изобразена душевната борба у баба Илийца, която си задава много въпроси, когато трябва да преплува сама с детето

¹ 1. Я. Солгапик, О параллельной синтаксической связи между самостоятельными предложениями, Русский язык в школе, 1967, кн. 2, стр. 93—94.

Искърта с лодка, която никога не е карала и която се оказва здраво завързана за кола:

Искърът шумеше страшно, тя видя отблясъка на тъмните му талози, и мравки я попъляха. Що да чини? Да чака до сутринта? Тя нито иска да мисли за подобно нещо, макар че ранни петли пропяха в Лютиброд за съмване. Що да чини? Освен сама да се опита да мине отвъд; тя беше видяла как гребат... (93).

Два пъти изниква въпросът „Що да чини?“, понеже изпитанието е голямо и изисква много сили и решителност.

В подобна непряка реч Вазов се проявява като голям майстор на художествената реч, сливайки своя глас с гласа на персонажа, чието душевно състояние той показва най-нагледно. По този начин писателят рисува с най-икономични езикови средства душевното състояние на персонажите при различни обстоятелства.

Иван Вазов, както се знае, е един от най-добрите изобразители и на нашата дивна природа. Но в разказа, както говорихме при епитетите, той е много пестелив, придържа се към сюжетната линия, показва герои, които са в много тежко физическо и душевно състояние и на които съвсем не им е до природа. Но и в малките картини, нарисувани мимоходом, блести пейзажното майсторство на писателя, напр.:

Планинските самотни спяха, дива тишина царуваше в природата: само реката сѐ си шумеше долу нейде в бездната, дете сегушеха под карпи манастирските кубета и чардаци без ни една светлинка (93).

Такива уж случайни бисери има на много места в разказа и те правят произведението да звучи поетично и мелодично. И в посочения пример, представляващ един период, се вижда характерното за езика и стила на разказа — единични много изразителни епитети, синтактичен паралелизъм, народно-разговорни думи (напр.: *самотни, гушеха, светлинка*).

В разказа „Една българка“ Вазов показва удивително езиково майсторство. Величественият подвиг на героичната българка е описан с много изразителни епитети, с разнообразна синтактична структура, със синтактичен паралелизъм, с вътрешен ритъм, осъществен в умелото редуване и преплитане на динамичния диалог с кратките поетични пейзажни картини, с народно-разговорни думи, с непосредствено изложение.

В разказа няма излишно психологизиране, излишно описание, излишни разсъждения. Всичко е в прекрасна хармония помежду си. Това произведение е силно не само със своето значително съдържание, но и със забележителната езикова форма, която напълно съответствува на голямото съдържание. Разказът се отличава с гъстота на мислите, с пестеливите езиково-стилни средства. Макар да са изминали вече 70 години от неговото създаване, разказът почти никак не е остарял в езиково отношение.

С разказа Вазов допринася за обогатяването на нашия литературен език. Писателят умело съчетава народно-разговорната езикова стихия с нормираната литературно-книжовна реч, като създава свой неповторим език и стил, намерил прекрасен израз в разказа „Една българка“.

КОЛИЧЕСТВЕНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА ХУДОЖЕСТВЕН ТЕКСТ ПО ОТНОШЕНИЕ НА МЕСТОИМЕННИЯТА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Радослав Мутафчиев

1. 1 Днес е вече общоприето схващането, че езикът представлява система от знакове. Системните зависимости и взаимовръзки характеризират почти цялата структура на езика. Затова една от основните задачи на лингвистиката днес е да разкрие как е устроен и как функционира езикът. Без да се определи правилно какъв е системният характер на езиковата структура, не може да се разбере защо тя служи като средство за общуване между хората. Системният характер на езика открива широки възможности за резултатно използване на математическата методология при изследване на езиковите факти.

Щом като езикът е средство за общуване, той представлява една отворена система, която количествено е неограничена, т. е. практически е безкрайна. Да се описва системността на една количествено неограничена съвкупност е много трудно и нейното формализиране с математически апарат не може да бъде доведено докрай. Обаче езикът съдържа в себе си сложна йерархия от подсистеми, които са затворени, т. е. системи с краен брой елементи. Затова при тях формализирането им със съответния математически апарат може да бъде пълно. Това обстоятелство показва, че структурното изследване става възможно, тъй като обектът на лингвистиката може да се разчлени на отделни по-малки обекти, когато се приеме класификация, съгласно с която се определят различни дистрибутивни класове от езикови знакове. Известната вече класификация на думите „по части на речта“, въпреки редица нейни недостатъци, ни дава все пак практическа основа за изследване на езика по части.

Една от тези затворени подсистеми на езика представлява подсистемата на местоименията в съвременния български език. В настоящата работа си поставяме за задача да покажем доколко речниците си приличат или се различават от гледнище на количествената организация на художествен текст по отношение на местоименията. Като основа на изследването използваме текстове от следните три белетристични произведения: „Под игото“ от Ив. Вазов, „Жетварят“ от Й. Йовков и „Селкор“ от Г. Караславов.

Втората задача, която си поставяме, е да покажем как е организирана тъканта на текстовете по отношение на местоименията, т. е. как се

разпределят количествено местоименията в различните части на изследваните текстове. В случая използваме фреквентните речници и ранговите списъци, съставени въз основа на посочените текстове, всеки един от които представлява извадка от 20 000 словоформи¹.

1. 2 Преди да пристъпим към статистическия анализ на местоименията в трите текста, ще дадем някои от качествените им особености като отделна част на речта.

Местоименията представляват сложна и разнородна групировка в лексиката както на българския език, така и на всеки друг език.

Качествените особености на местоименията така ги отделят от другите части на речта, че мнозина лингвисти посочват редица основателни съображения против отделянето им в специален клас думи, наречен местоимения. Техните съображения се състоят в това, че едни от местоименията приличат повече на съществителните, други — на прилагателните, а трети — на числителните. Тези твърде сериозни основания се подкрепят и от обстоятелството, че местоименията нямат собствено съдържание, защото значенията им не могат да означават конкретни предмети, конкретни качества и точно определен брой или количество. Местоименията само показват или по-точно отправят вниманието на читателя или на слушателя към вече споменати предмети, качества или количества в текста. Така местоименията могат да означават предмети, признаци или количества, като значенията им изцяло се конкретизират от контекста или от ситуацията. Вместо да се повтарят съществителните, прилагателните или числителните, местоименията стоят вместо тях, като посочват означените вече предмети, качества или количества със споменатите съществителни, прилагателни или числителни. Така нашата реч се освобождава от излишно повтаряне на едни и същи думи. Образно казано, местоименията като думи твърде много приличат на стъклени чаши, в които може да се налива и вода, и вино, и каквато и да е друга течност. От това следва, че значенията на местоименията са се изградил върху по-абстрактна основа отколкото значенията на пълнозначните части на речта. Притежавайки способност да обобщават понятията, изразени със съществителните, с прилагателните или с числителните, местоименията по честота на своята поява в текста се сближават твърде много със служебните думи в езика. Тази констатация се потвърждава и от статистическия анализ, тъй като статистическото разпределение на местоименията има същия характер, какъвто има разпределението на предлозите, на съюзите и на наречията, освен в ония случаи, когато върху разпределението на някои местоимения влияят фактори, внасящи известна дисхармония в него.

2. 1 Както отбелязахме, първата задача, която си поставихме да разрешим с помощта на статистическия анализ, е да установим има ли или няма прилика между речниците на изследваните от нас художествени текстове по отношение на местоименията. За тази цел извадчаме от ранговите списъци на посочените три произведения три нови последовател-

¹ Фреквентните речници и ранговите списъци са взети от дипломните работи на следните студенти по българска филология при Софийския университет: Петър Величков Петров, Статистическо изследване на стила на романа „Под игото“ от Ив. Вазов; Васил Добрев Кръстев, Статистическо изследване на стила на повестта „Жетварят“ от Й. Йовков; Богдана Г. Татарева, Статистическо изследване върху речниковото богатство на повестта „Селкор“ от Г. Караславо.

ности от местоимения, подредени по намаляване на честотата им. Така се получава нов рангов списък само за местоименията. Поредният номер, който получава всяко местоимение в новия списък, показва номера на неговия ранг.

От трите текста извадихме по 10 местоимения (*аз, всеки, какъв, кой, който, негов, някой, ти, той, този*), които се срещат и в трите изследвани текста. Така новите три ранжирани последователности ни дават възможност да изчислим коефициента на ранговата корелация.

За да се установи приликата или разликата в речниците на няколко текста, съществено, което трябва да се отчита, не е само наличието на едни и същи речникови единици (в нашия случай едни и същи местоимения), а фактът доколко са еднакви или различни честотите на тези речникови единици. Може местоименията в изследваните текстове да са еднакви, обаче ако ранговите номера в ранговите им списъци са напълно различни, спокойно може да се говори, че речниците на двата текста са различни. Така например, ако няколко думи в един текст имат много честа употреба, а в друг текст същите думи са много редки, този факт не означава, че авторите на текстовете имат еднакви речници и текстовете си. Следователно еднаквостта на речниците на двата текста се измерва не само с еднаквостта на лексемите им, но и с приблизителната еднаквост на честотите на тези лексеми. Много удобен за измерване на приликата или разликата в речниците на двата текста се явява коефициентът на ранговата корелация на Спирман¹, който се означава с гръцката буква „ ρ “.

Преди да пристъпим към конкретния статистически анализ, е необходимо да направим уговорката, че тук няма да показваме начина на изчисление на коефициента на ранговата корелация, а ще дадем направено резултатите в отделни таблици. Това се прави с цел да не се удължава изложението.

¹ Коефициентът на ранговата корелация се изчислява по формулата на Спирман

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^n d_i^2}{n^3 - n} \quad (\text{Дж. Едн и Юл и М. Дж. Кендъл, Теория статистики, Москва, 1960, стр. 304; Р. М. Фрумкина, Статистически методи изучения лексикси, Москва, 1964, стр. 63}).$$

Тук ρ е коефициент на ранговата корелация, n е численото значение на най-големия ранг в ранговите списъци на сравняваните текстове, а d_i — разликата между численото значение на ранговете на определена лексема в двата сравнявани списъка. Сумата от разликите (d_i^2) при сравняване на двата списъка е винаги равна на нула.

Коефициентът на ранговата корелация е променлива величина, която може да приеме стойности от -1 до $+1$. Съответно на това съществува положителна или отрицателна корелация.

Ако номерът на ранговете на лексемите в двата различни текста са абсолютно еднакви, то разликата между цифрите на ранговите номера на всяка лексема в двата текста ще бъде равна на нула. В такъв случай ранговият коефициент е равен на $+1$. Това означава, че речниците на двата текста напълно си приличат, тъй като всяка лексема в двата текста има приблизително еднаква честота, затова всяка една от тях е получила един и същ номер в списъците. Ако обаче честотите на лексемите в двата рангови списъка са такива, че лексемите са получили точно обратни номера, тогава ранговият коефициент е равен на -1 . Това показва, че речниците на двата текста са различни. Колкото ранговият коефициент се приближава до 0 , толкова между двете ранжирани последователности не съществува никаква зависимост. Ако ранговият коефициент е по-близък до $+1$, толкова речниците са еднакви, колкото е по-близко -1 , толкова те са различни.

За да установим доколко си приличат или се различават речниците на текстовете, взети от трите художествени произведения по отношение само на използваните в тях местоимения, ще сравним ранжираните последователности от местоимения, извлечени от ранговите списъци на трите текста. Тъй като работим с ранжирани последователности от 10 местоимения, имаме възможност да изчислим коефициента на ранговата корелация, за да направим след това нашата лингвистична интерпретация.

Трябва да отбележим, че тук ще работим само с онези местоимения, които в извадка от 20 000 словоформи имат средна аритметична ($\bar{x}$) единица или повече от единица, като се има пред вид, че тази извадка е разделена на 20 последователни проби по 1000 словоформи.

Както отбелязах, местоименията са думи, лишени от собствени конкретни значения, които не отправят читателя или слушателя към конкретни предмети или явления в действителността без помощта на контекста, а като обобщават понятията, изразени със съществителните, прилагателните и числителните, абстрактността на значенията им се оформя на по-високо равнище отколкото тази на останалите части на речта. Значенията на местоименията отправят нашата мисъл към предметите или явленията само с помощта на контекста или на ситуацията. Така местоименията със своите абстрактни значения твърде много се доближават до служебните думи в езика и съставляват важна част от най-устойчивия пласт на лексиката, без която не може да се организира езиково каквото и да било съобщение.

Между многото въпроси, които си поставя лингвистиката за разрешаване, е и въпросът какви звена от езиковата система се отличават с голяма устойчивост. Изследването на такива звена може да хвърли значителна светлина върху функционирането на онези езикови елементи, които представят основната част на езиковата структура. Местоименията са именно такива звена в системата на езика. Затова статистическото им изследване може да открие закономерности, характеризиращи структурата на най-устойчивия пласт на лексиката на езика, в която местоименията представляват едно от централните звена.

При всеки статистически анализ трябва да се държи строга сметка за фактори, които биха попречили да се получат достатъчно научно обосновани резултати. Трябва да отбележим, че статистическият анализ извежда своите резултати само върху обекти, които имат помежду си синхронни отношения. Ето защо „факторът време“ при такъв методологически подход оказва сериозно влияние върху характера на синхронните отношения. По един или друг начин изследвачът трябва да намери начин да елиминира неговото въздействие. Сега в нашия случай се поставя въпросът дали има някаква вероятност да са настъпили някакви съществени изменения във функционирането на местоименията в български език в един интервал от 60—70 години, какъвто намираме между моментите на създаване на трите изследвани от нас художествени произведения.

Трябва да се признае, че устойчивият характер на местоименията допринася да се запази качествено и същността на функционирането им в извънредно бавния процес на изменение в областта на най-устойчивия пласт на лексиката. Затова един интервал от 60—70 години не може да окаже някакво съществено влияние върху функционирането

на изследвания клас думи. Това много добре се потвърждава от резултатите, получени от коефициента на вариацията, за който ще стане дума по-нататък.

Да видим какво показват резултатите от изчисленията на коефициента на ранговата корелация.

Таблица I

Автор и заглавие на двете произведения	ρ	Брой на местоим.
Ив. Вазов, Под игото и Й. Йовков, Жетварят	+0,86	10
Ив. Вазов, Под игото и Г. Караславов, Селкор	+0,87	10
Й. Йовков, Жетварят и Г. Караславов, Селкор	+0,96	10

От табл. I се вижда, че ранжираните последователности от местоимения, извлечени от фреквентните речници на трите художествени текста, са много високо корелирани. Високият рангов коефициент показва много голямата прилика в статистическата структура на текстовете по отношение на най-честите местоимения, защото тези местоимения получават почти еднакви рангови номера в новите списъци.

Какво говори всичко това?

Както отбелязахме, местоименията представляват едно от централните явления на най-устойчивата част на лексиката в български език. При това положение количествените отношения при местоименията остават в продължение на един доста дълъг период от време едни и същи. Затова когато се строи статистическата структура на художествен текст по отношение на най-честите местоимения от различни автори, тя се строи по едни и същ начин. Благодарение на това структурата на речта запазва в количествено отношение характера си, който довежда речевата вероятност при местоименията на всяка индивидуална езикова система да бъде винаги в съответствие с общата система на езиковия колектив. В противен случай комуникацията между хората не би се осъществила. Именно за това коефициентът на ранговата корелация е много висок и много близък до +1 и в трите художествени текста. Малките разлики, които откриваме между тези коефициенти в табл. I, не са съществени и дават основание да говорим, че най-честите местоимения в художествен текст се появяват с приблизително еднакви честоти и получават еднакви рангови номера в ранговите им списъци.

2.2 За да може да се представи по-конкретно как е изградена структурата на изследваните текстове по отношение на местоименията, ще си поставим за задача да характеризираме съвкупностите на трите художествени текста с коефициента на вариацията. Този коефициент е много удобен статистически показател, за да се установи степента на колебливостта на вариантите на различните местоимения в отделните проби по 1000 слогоформи в извадките, с които работим от 20 000 слогоформи спрямо средната аритметична. Той представлява отношението между средното квадратично отклонение (σ) и средната аритметична ($\bar{x}$) изразен с проценти. Коефициентът на вариацията се означава с латинската буква v и се изчислява по формулата¹:

¹ Дж. Едни Юли и М. Дж. Кендъл, цит. съч., стр. 179;

$$v = \frac{\sigma}{\bar{x}} \cdot 100 \text{ } \%/_{0}$$

Както отбелязахме, коефициентът на вариацията дава възможност да се измери променливостта на вариантите на даден признак (в случая на дадено местоимение), както и да се съставят степените на променливостта в еднотипни съвкупности.

За да се установи какво е разсейването на даден признак в цялата извадка, т. е. в целия изследван текст, удобен се оказва следният начин на изследване. Разпределяме всеки от изследваните текстове на 20 последователни извадки по 1000 словоформи и установяваме честотата например на всяко местоимение във всяка проба от 1000 словоформи. Когато вариантите на местоимението в отделните проби не дава голямо отклонение от средната аритметична в целия текст, тогава се установява, че изследваното местоимение е сравнително равномерно разпределено в съвкупността. Известно е, че когато вариантите на един признак в различните проби нямат никакво отклонение от средната аритметична, т. е. всички те са равни помежду си, това показва, че разликата между вариантите и средната аритметична е равна на нула. Тогава коефициентът на вариацията също е равен на нула, следователно изследваното местоимение е съвсем равномерно разпределено в различните части на текста. В изследваните от нас текстове обаче такъв случай няма, тъй като едва ли ще се намери и в какъвто и да било друг текст. Затова при изследване на езиков материал ще трябва да приемем други граници за оценяване на равномерното разпределение на езиковите елементи.

Преди да пристъпим към анализ с коефициента на вариацията, трябва да се направи преценка за репрезентативността на извадките от 20 000 словоформи, които тук използваме, а така също и за хомогенността на съвкупността, от която са взети проби, за да се изследват количествата на местоименията в тях.

Известно е в статистиката, че понятието „репрезентативност“ се използва, когато се работи с количествено ограничени генерални съвкупности, а съвкупността „лексиката в художествените произведения на български език“ представлява безкрайна съвкупност, при която понятието „репрезентативност“ много трудно, тъй като дори е и невъзможно да се осмисли. Затова хомогенността на съвкупността, от която сме взели проби за анализ, представлява интерес за нас.

Приема се, че една съвкупност е еднородна (хомогенна), когато разпределението на съответните изрази, които се изследват (в нашия случай най-честите местоимения), е нормално само по отношение на тях.

При статистическия анализ винаги се работи с две независими променливи величини — средната аритметична ($\bar{x}$) и средното квадратично отклонение (σ). Особено чрез последната величина винаги се дава добре обоснована прогноза за колебанията на средната аритметична в другите извадки от същата генерална съвкупност.

От формулата на коефициента на вариацията се вижда, че се работи с тези две независими променливи величини. Именно затова този коефициент е показател за репрезентативността на извадките и за научната обоснованост на получените резултати. Смята се, че разпределението на

дадено местоимение е нормално, ако нормираното отклонение (t)¹ се колебае в границите на $\pm 3\sigma$. Всичко това означава, че когато някое от изследваните от нас местоимения има $V=33\%$ в каквато и да е извадка от 20 000 словоформи, взета от някое художествено произведение, има нормално разпределение и със сигурност от 99% може да се твърди, че 99,7% от всичките му варианти се намират в границите на $\pm 3\sigma$, т. е. 3σ отляво на средната аритметична и 3σ отдясно на средната аритметична. Следователно ако коефициентът на вариацията е 33% за изследваните местоимения, това показва, че извадката от 20 000 словоформи е репрезентативна. Там където този коефициент надвишава 33%, тогава извадката не е репрезентативна и тя трябва или да се увеличи, или да се избягнат онези причини, които нарушават характера на нормалното разпределение. В изследването такива случаи ще имаме и именно там ще се дадат съответните обяснения.

2. 3 Трябва да отбележим, че в настоящото изследване честотата на всяко местоимение представлява сбор от честотите на формите на съответното местоимение за различните му падежи, числа и родове. Например честотата на местоимението *аз* представлява сбор от честотата на формите му *аз, ме, мене, ми*, на местоимението *ти* — *ти, те, тебе, ти* (дат. п.), а на местоимението *той* (*тя, то, те*) — сбор от честотата на формите му — *той, тя, то, него, нему, го, му, нея, ней, ѝ, те, тях, ги, им*. Така са изчислени честотите на всички местоимения, които тук изследваме.

Известно е, че местоименията за 1 и 2 лице — *аз* и *ти* нямат форма за множествено число, т. е. местоименията *ние* и *вие*, като нямат същите значения, се разглеждат от граматиката като отделни местоимения. Тези местоимения се използват в диалога на текста и твърде рядко в авторската реч на произведението. Това обстоятелство се отразява върху честотата им и затова коефициентът на вариацията надвишава значително 33% в един смесен текст с диалог и авторска реч. Всичко това говори, че такава извадка от 20 000 словоформи не е репрезентативна. Затова при оценката на разпределението им в текста трябва да се търси репрезентативна извадка, т. е. извадка, съставена само от диалог.

Местоимението *той* (*тя, то*), което не е чисто лично местоимение, тъй като в текста то най-често отнася вниманието ни към различни предмети, а по-рядко към лица, представлява много стабилна лексикална единица. Затова тя се разпределя в различните части на текста равномерно, независимо от това дали текстът е съставен от диалог и авторска реч или само от диалог. При това местоимение извадка от 20 000 словоформи е репрезентативна и разпределението му е нормално.

Изложените особености на личните местоимения ни накараха да поставим резултатите от изчисленията на коефициента на вариацията за

¹ Нормираното отклонение (t) представлява от себе си отклонението на един или друг вариант от средната аритметична, изразено в σ , т. е. $t = \frac{x_i - \bar{x}}{\sigma}$, откъдето $x_i - \bar{x} = t\sigma$. При

нормално разпределение значението на t се колебае в границите примерно на $\pm 3\sigma$. Като се знае вариационната крива на разпределението на един или друг вариант и като се предполага, че разпределението се явява нормално, може да се установи какъв процент на вариантите се намират в границите на $\pm 1\sigma$, на $\pm 2\sigma$ и на $\pm 3\sigma$. Така например в границите на $\pm 1\sigma$ се намират 68,3% от всички варианти на дадения ред, в границите на $\pm 2\sigma$ — 95,5% и в границите на $\pm 3\sigma$ — 99,7% от всички варианти.

аз, ти, ние в една таблица, а за местоимението той (тя, то) в друга таблица. Резултатите се виждат от двете таблици (II и III).

Таблица II ни предлага твърде пясъра картина от коефициенти на вариацията. Едни от тях показват, че в едни от изследваните текстове разпределението при някои от местоименията е нормално. Това показва, че извадката от 20 000 словоформи е напълно достатъчна, за да се дадат добри

Таблица II

Местом.	Автор и заглавие на произведението	v
аз	Ив. Вазов, Под игото	135%
ти	" "	29%
ние	" "	200%
вие	" "	100%
аз	Й. Йовков, Жетварят	200%
ти	" "	27%
ние	" "	100%
вие	" "	100%
аз	Г. Караславов, Селкор	90%
ти	" "	75%
ние	" "	86%
вие	" "	100%

Таблица III

Местом.	Автор и заглавие на произведението	v
той (тя, то)	Ив. Вазов, Под игото	23%
той (тя, то)	Й. Йовков, Жетварят	23%
той (тя, то)	Г. Караславов, Селкор	24%

прогнози за истинското положение на едно равномерно разпределение на някои местоимения в различните части на изследваните текстове. Навсякъде, където коефициентът на вариацията е над 33%, извадката, с която работим, се оказва малка, т. е. не е репрезентативна, за да се дадат добре научно обосновани предвиждания.

Ние вече отбелязахме, че местоименията като лексеми с твърде абстрактни значения би трябвало като всички служебни думи да се разпределят равномерно в различните части на текстовете и техният коефициент на вариацията не трябва да надхвърля 33%, за да имат нормално разпределение. Следователно разнообразието по отношение на коефициента на вариацията, което получихме за личните местоимения аз, ти, ние

вие, ни кара да мислим, че има някакъв фактор, който влияе върху тяхното разпределение, за да загуби то характера на нормалното разпределение.

Известно е, че тези местоимения се използват предимно в диалога. Когато един автор изгражда произведението си, той се съобразява с редица композиционни изисквания, които му налагат да въвежда в едни или други части на изложението си диалог. От количеството на диалога неключително зависи по-честата или по-рядката поява на тези местоимения в текста. Появата на диалог в произведението е винаги в зависимост от композиционните съображения на автора. Именно тези съображения изменят характера на нормалното разпределение, правят извадката от 20 000 словоформи нерепрезентативна и не позволяват да се направят обосновани научни изводи за разпределението им.

От изложеното дотук трябва да кажем, че личните местоимения аз, ти, ние и вие в една извадка от 20 000 словоформи, съставено от авторска реч и диалог, имат съвсем неравномерно разпределение. Обаче в една извадка, взета само от диалога, се отстранява влиянието на ком-

позиционните съображения на автора и тогава дори една извадка от 20 000 словоформи става репрезентативна, за да може да посочим, че личните местоимения за 1 и 2 лице, единствено и множествено число имат равномерно разпределение в различните части на текста. Като потвърждение на тази констатация ще посочим резултатите на коефициента на вариацията в една извадка от 20 000 словоформи, взета само от диалог от романа „Остров Тамбукут“ от М. Марчевски¹. За пълнота ще дадем и коефициента на вариацията и на местоимението *той* (*тя*, *то*). Ето резултатите.

Таблица IV

Местоимения	Автор и заглавие на произведението	V
аз	М. Марчевски, Остров Тамбукут	28%
ти	„ „	33%
той (тя, то)	„ „	31%
ние	„ „	28%
вие	„ „	25%

От таблица IV се вижда, че като отстранихме влиянието на посочения фактор, т. е. взехме извадка само от диалог, местоименията *аз*, *ти*, *ние* и *вие* като истински лични местоимения получават равномерно разпределение в текста. Коефициентът на вариацията при всички лични местоимения не надвишава 33%, което говори, че разпределението им е нормално.

Да видим какво е положението при местоимението за 3 лице *той* (*тя*, *то*).

Местоимението *той* (*тя*, *то*) в текста замества имената на лица и най-често наименованията на предмети. Средната аритметична на това местоимение в изследваните текстове е твърде висока. От табл. III и IV се вижда, че разпределението му в каквито и да са текстове има един и същ характер, независимо от това дали тези текстове са съставени от авторска реч и диалог или само от диалог. Неговият коефициент на вариацията, както се вижда от двете последни таблици, варира от 23% до 31%. Тези коефициенти показват, че това местоимение и в двата текста има нормално разпределение и вариантите му в различните проби от 1000 словоформи в извадките, с които тук работим, нямат голямо отклонение от средната му аритметична. Следователно разпределението на местоимението *той* (*тя*, *то*) независимо от влиянието на композицията на произведението или на темата му се движи в границите на нормалното разпределение и се определя изключително от факторите, които придават на езика системен характер и го правят средство за осъществяване на комуникацията в човешкото общество.

¹ Използуваният фреквентен речник и рангов списък за посоченото съчинение представява дипломна работа на Нина Живкова Коева. Статистическо изследване върху стила на пряката реч на романа „Остров Тамбукут“ от М. Марчевски.

2.4 Да видим какво показват коефициентите на вариацията при другите местоимения в изследваните текстове. По-голямата част от тези местоимения по-рядко се появяват в текста в сравнение с появата на личните местоимения, но и при тях честотата им е равна на единица или е по-голяма от единица, като разделим извадката от 20 000 словоформи на последователни 20 проби по 1000 словоформи. Тъй като и при някои от тези местоимения употребата им е специализирана, т. е. по-често се появяват в диалога или в диалога и авторската реч, ще ги разпределим в различните таблици.

Започваме с местоименията, чиято употреба не се влияе от обстоятелството дали те се намират в диалога или в авторската реч на произведението. Това са местоименията *всеки, който, негов, някой и този*. Ето техните коефициенти на вариацията.

Таблица V

Местоимения	Автор и заглавие на произведението	V
всеки	Ив. Вазов, Под негово	13%
който	»	22%
негов	»	27%
някой	»	11%
този	»	24%
всеки	Й. Йовков, Жетварят	19%
който	»	33%
негов	»	17%
някой	»	29%
този	»	19%
всеки	Г. Караславов, Селкор	33%
който	»	31%
негов	»	29%
някой	»	32%
този	»	15%

От таблица V се вижда, че разпределението на изследваните местоимения в трите художествени текста е нормално. Тяхната употреба не се влияе от композицията на произведението, нито от неговата тема. Следователно те се появяват с почти еднакви честоти както в авторската реч, така и в диалога. Коефициентът на вариацията при всяко едно от изследваните местоимения и в трите текста не надвишава 33%. Този факт показва, че разпределението им е нормално и равномерното им разпределение говори, че тези местоимения представляват съществени и твърде необходими елементи при изграждането на тъканта в каквото и да е съобщение и влизат в състава на най-устойчивата част на лексиката в българския език.

Ако изследваме обаче разпределението на въпросителните местоимения с честота единица и повече от единица в нашата извадка, ще видим, че при тях положението е по-различно. Да вземем например местоименията *кой* и *какъв*.

Тези местоимения са твърде чести. Обаче при тях коефициентът на вариацията значително надвишава 33% в извадка, съставена от авторска реч и диалог.

Преди да видим причините, които повишават коефициента на вариацията, нека да дадем резултатите.

Таблица VI

Местоимения	Автор и заглавие на произведението	V
кой	Ив. Вазов, Под игото	48%
какъв	" "	92%
кой	Й. Йовков, Жегварят	63%
какъв	" "	75%
кой	Г. Караславов, Селкор	70%
какъв	" "	48%

От таблица VI се вижда, че при двете въпросителни местоимения коефициентът на вариацията надвишава границата за нормалното разпределение. Това означава, че те са разпръснати неравномерно в различните части на текста. Причините за това са, че и двете местоимения намират широка употреба в диалога на текста и по-рядко в авторската му реч. Въвеждането на диалог от автора, както отбелязахме, е в зависимост от композиционните съображения на автора. Именно този факт довежда до неравномерност в разпределението им в текста. Ако отстраним въздействието на този факт, като вземем извадка само от диалога, ще видим, че разпределението им става равномерно. Това се потвърждава от коефициентите на вариацията, получени от текст, съставен от диалог. Използуваме пак текста на романа „Остров Тамбукту“ на М. Марчевски.

Таблица VII

Местоимения	Автор и заглавие на произведението	V
кой	М. Марчевски, Остров Тамбукту	26%
какъв	" "	32%

Следователно въпросителните местоимения *кой* и *какъв* в текст, съставен само от диалог, имат съвсем равномерно разпределение, и то с ниска колебливост на вариантите им в различните проби по 1000 словоформи в цялата извадка.

Разпределението на местоименията *мой*, *твой*, *наш* и *ваши* притежават разпределение със същия характер, както намираме при местоименията *кой* и *какъв*. Притежателните местоимения за 1 и 2 лице имат сравнително висока честота и равномерно разпределение в различните части на текста на диалога. Не привеждаме статистическите им показатели, за да не удължаваме изложението си.

3.1 От изложеното дотук за местоименията статистическият анализ, който се направи с помощта на коефициента на ранговата корелация и с коефициента на вариацията, ни показва, че местоименията, чиято честота е единица или е по-голяма от единица, имат следните особености.

1. Местоименията притежават значения, които се отличават с голяма и по-особена абстрактност отколкото значенията на пълнозначните думи. По-скоро по характера на своите значения те се доближават до значенията на служебните думи, без да се покриват напълно с тях. Те обобщават понятията, изразени със съществителните, прилагателните и числителните, и затова те могат да означават предмет, качество или количество, но винаги тези понятия се конкретизират само с помощта на контекста и на ситуацията.

Според особеностите на значенията си едни от местоименията се използват с приблизително еднаква честота и равномерно разпределение във всякакъв художествен текст, независимо от това дали той е съставен от авторска реч и диалог или само от диалог. Други от тях специализират значението си предимно в диалога. Към първата група спадат личното местоимение *той*, всички относителни, отрицателни, обобщителни, показателни, притежателни и неопределителни местоимения. Към втората група принадлежат личните местоимения за 1 и 2 лице (*аз, ти ние и вие*), въпросителните местоимения *кой* и *какъв* и притежателните местоимения за 1 и 2 лице. Всички тези местоимения се използват най-често в диалога и рядко в другите части на текста.

2. Местоименията принадлежат към онези звена на езиковата система, които се отличават с голяма устойчивост, затова когато сравняваме речниците на художествените текстове по отношение на местоименията с коефициента на ранговата корелация, откриваме голяма прилика в статистическото им разпределение. Тук намираме твърде високо корелирани ранжирани последователности от местоимения. Всичко това показва, че всеки автор, когато строи статистическата структура на художествен текст по отношение на най-честите местоимения, тя се строи по един и същ начин. Затова тези местоимения в художествен текст се появяват с приблизително еднакви честоти и получават почти еднакви рангови номера в ранговете им списъци.

3. Когато се разглежда статистическата структура на текста по отношение на най-честите местоимения с коефициента на вариацията, тези местоимения в своето разпределение в различните части на текста показват голяма стабилност, тъй като разпределението им е нормално и техният коефициент на вариацията не надвишава 33%. Правят изключение само личните местоимения за 1 и 2 лице и притежателните местоимения за 1 и 2 лице, които получават неравномерно разпределение в смесен текст от авторска и диалогична реч. Когато обаче се изследват само в диалога, тези местоимения имат също нормално разпределение и коефициентът на вариацията не надвишава 33%. Следователно всички местоимения имат нормално разпределение, когато ги разглеждаме в специфичните им области на употреба в едно художествено произведение. Всичко това говори, че местоименията представляват едно от най-устойчивите звена на езиковата система, без което не може да бъде изградена тъканта на всякакъв текст.

ОТНОШЕНИЕТО НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЕЗИКА

Петър Динев

Въпросът за езика заема важно място в „История славеноболгарская“. Тук не става дума за езика на самата Паисиева творба — въпрос твърде сложен, особено с оглед на възникването на днешния български литературен език. Проблемът за езика ни интересува като съставна част от миогледа на Паисий Хилендарски, и още нещо — като момент от идеологията на българското възраждане.

И в историята на нашата средновековна литература има периоди, когато проблемите на езика се поставят твърде категорично. Първият от тези периоди съпада със създаването на българската и славянската писмена култура изобщо. Касае се за делото на Кирил и Методий и за дейността на първите български писатели от IX—X в. Тук не ни занимава толкова извършената трудна филологическа работа при създаването на славянската азбука, при първите преводи на богослужебни книги, при възникването на оригинална българославянска книжнина, където е трябвало да се решават сложни въпроси в областта на езика, стилистиката, поетиката; интересува ни преди всичко защитата на славянската писменост, борбата срещу възгледите на триезичниците. Изпъкват два момента: радостта от приобщаване към една по-висока за онзи исторически момент култура — християнската — и защитата на правото на славянските народи да имат писменост на своя език, т. е. самобитна своя култура. Съчиненията на Климент Охридски, Константин Преславски, Черноризец Храбър, Йоан Екзарх, Пространните жития на Кирил и Методий, житията, посветени на Климент и Наум, и т. н. дават богат материал в това отношение.

За втори път въпросите за езика се поставят остро през XIV в. от представителите на търновската книжовна школа. Патриарх Евтимий се занимава обширно с тези въпроси; неговият ученик Константин Костенечки дава твърде обширно изложение на неговите възгледи и на реформата, която е извършил. Ще бъде неправилно да се сметне, че Евтимий се стреми само към единство на правилната система и към точност на преводите. Касае се за по-сложна задача, която е свързана с цялото умствено движение на епохата. Д. С. Лихачов определи това движение като „Предвъзраждане“ — в него „са били заложили вече

всички онези явления на духовната култура, които при благоприятни обстоятелства трябваше да доведат до Възраждане¹.

Постановката на Д. С. Лихачов е извънредно интересна, защото през XIV в. във Византия и в южнославянските страни действително се набелязват наченки на ренесансови явления. Изхождайки от особеностите на търновската книжовна школа и делото на патриарх Евтимий, а също така и от философските основи на исихазма, Д. С. Лихачов търси предренесансови прояви в Русия. Тези прояви не се изчерпват само с проблемите на езика, но несъмнено езикът заема важно място в съвкупността от явления, които Д. С. Лихачов нарича „Предвъзраждане“.

Третият момент, когато в историята на българската култура и литература се разискват въпросите на езика, е началото на българското национално възраждане — „История славеноболгарская“ на Паисий Хилендарски. Не бих искал да тръгна по пътя на лесните обобщения, че при всеки случай, когато се поставя въпросът за езика, става дума за явления от ренесансов тип, за процес на „откриване на човешката личност“ и издигане на езика като неин основен атрибут. Аналогията може да се доведе само до факта, че се касае за три преломни епохи в историята на нашия народ, но преломът има различно съдържание, осъществява се по различен начин или не успява да се осъществи, какъвто е случаят с XIV в. Дори хуманизмът, който несъмнено сближава тези три епохи, има различни отправни точки и не покрива понятието ренесанс.

Това ще проличи твърде ясно, когато анализираме делото на Паисий Хилендарски. Наистина той изхожда от една вече създадена традиция — дамаскината книжнина, която използва живия, говоримия, народния език. Това е важна придобивка на българската култура. Сближаването с народния език се определя от задачата — правствено-религиозните проповеди на Дамаскин Студит и на неговите български последователи от XVI—XVIII в. са предназначени за широките народни читателски кръгове, а това води до демократизация на литературата. Показателни са думите на Йосиф Брадати: черквите са длъжни „да имат книги поучителни по прости язици да се разбират и прости людие безкнижни да разумьют“².

Възгледите на Паисий далеч надхвърлят посочената от дамаскинарите задача; те засягат много повече проблеми и са неделима част от неговата цялостна идеология. Отношението му към езика е напълно осъзнато теоретически. Първият извод, до който достига, е, че говоримият език трябва да бъде основа на литературния. Тук той изхожда не само от дамаскинарската традиция, която не е могъл да не познава, но и от задачата, която си поставя в своята творба — да говори достъпно и ясно на читателя, да му разкрие на разбираем език своите идеи. Извънредно интересни са две изказвания, които Паисий прави в послесловието на своята история. Първото гласи: „ѿ руски речи прости ѿбратихъ на болгарски прости речи и словенски“³. Несъмнено тук писателят

¹ Д. С. Лихачев, Предвозрождение на Руси в конце XIV — первой половины XV века, „Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы“, Москва, 1967, стр. 137.

² Д. Маринов, Иеромонах Йосиф Брадати, СГНУ, кн. XVIII, 1901, стр. 119.

³ Й. Иванов, История славяноболгарская, София, 1914, стр. 84; всички цитати са по това издание.

има пред вид превода, който е извършил при използване на двата свои най-важни извора — съчиненията „Книга историография“ (1722) от Мавро Орбини и „Деяния церковная и гражданская“ на Цезар Бароний. Присъствието на думата „словенски“, която обикновено в преписите се изпуска, е вероятно резултат на една традиция, отразена и в заглавието на творбата — „История славеноболгарская“. По-важно е обаче да отбележим категорично подчертания израз „на български прости речи“.

Второто място в послесловието е също много показателно: „Не зчих се ни граматика, ни политика никако, но простимъ болгаромъ просто и написахъ: не бистъ мнѣ т'щавѣмъ за речи по граматика слагати и слова намещати, но соваквпити наедно сѣю историѣцъ“ (стр. 85).

И двата цитата показват едно ясно изразено намерение — да се пише просто и достъпно на живия, говоримия език. В единия случай Паисий отбелязва, че превежда „на български прости речи“, т. е. на новобългарски, а в другия — че не се е стремил към никакъв „учен“ език и стил, че не се е старал да нарежда речите и да намества думите „по граматика“, т. е. по установелата от средновековната традиция книжовна норма — старобългарска и черковнославянска. Съвършено ясно е, че Паисий търси нови езикови средства, различни от традицията, че осъзнава необходимостта да се използва говоримият език — езикът, който ще бъде разбираем за обикновените, простият читатели, за хората от народа, защото за тях предназначава и своето съчинение.

Това обаче още не значи, че Паисий е могъл напълно да осъществи намерението си, да превърне в дело теоретическата си позиция, да напише своята творба на живия народен език. Силният архаичен, черковнославянски пласт в езика му, както отдавна е изтъкнато, значително отличава „История славеноболгарская“ от дамаскините, при все че и при дамаскините се наблюдават различни степени на проникване на народния език и в отделни случаи силни архаизиращи, черковнославянски тенденции. Паисий е познавал тези колебания. Но дали при „История славеноболгарская“ се касае само за неумение да се преодолее пълно средновековната книжовна традиция или за по-особено схващане за характера на литературния език — не като пряко отражение на определен диалект, но като единство на жива, говорима реч, отразяваща различни диалекти, и на книжовната традиция? Когато говори за „прости български речи“, едва ли Паисий разбира непосредната жива реч в една или друга диалектна форма, а търси какви по-обща, по-единни „общобългарски“ езикови норми, което отговаря и на неговата концепция за единен български народ, за общобългарска история, за общобългарска политическа съдба.

Паисий е познавал примера на дамаскинарите, но не го е последвал, не е написал историята направо на своя роден диалект. Той не изхожда от него, а от някаква книжовна традиция (тя е била отразена в неговите извори), в която въвежда силната струя на живия, говоримия език. Всички изследвачи на езика на Паисий отбелязват тези две тенденции; спорът е само коя от тях е основна. Йордан Иванов изтъква черковнославянската: „В основата си черковнославянски, с отражения сръбски и руски, езикът на Славянобългарската история е удавен в новобългаризми и представя в своята целина изкуствен славянобългарски извод, макар и всичко това

да не му е пречело да бъде ясен и достъпен на всички българи¹. На такова схващане се противопоставят две обстоятелства: твърдението на самия Паисий, че той не пише „по граматика“, т. е. не следва традиционната литературна норма, но я нарушава и разрушава, и наблюденията, направени в някои от последните изследвания върху езика на Паисий — те установяват определящата роля на новобългарските елементи². Очевидно е, че архаичната, черковнославянската тенденция не бива да се надценява.

Схващането на Паисий за характера на литературния език доразвива и утвърждава все пак една традиция, чието начало се поставя с дамаскините сборници. С това обаче за нашия историк не се изчерпва проблемът на езика. Той се спира твърде обстойно на друга негова страна, която смята по-важна и по-съществена: свързва категорично въпроса за езика с въпроса за националното съзнание, с борбата за запазване на народността, с програмата на националноосвободителното движение, с патриотизма и демократизма. Езикът е включен в историята на народа, с него са свързани важни моменти от историческата съдба на народа. Паисий отива по-далеч: изтъква връзката на езика не само с книжната и културата, което е напълно естествено, но и с народния бит и обичай, с националните ни специфични черти.

Паисий силно набляга на обстоятелството, че народност и език, патриотизъм и език, освободителна борба и език са неразривно, органично свързани. Това схващане е прокарано в цялата му творба, но особено силно е подчертано във втория предговор „Предословіе къ хотещимъ читати и послушати написана въ историцихъ сию“. Обръщайки се към своите съвременници с пламенен патриотичен призив, той заявява: „Вамъ потребно и полезно естъ да знаете известно дѣла въ вашихъ, како що знаютъ свѣ дръги родовѣ и љзичи за нѣхенъ родъ і азикъ, имають історию и сваки книжникъ ѿ нихъ знаеть и сказзеть и хвалит се за свои родъ і азикъ“ (стр. 5). И по-нататък: „Тако и аз вамъ написахъ, по редъ известно за вашъ родъ и љзикъ“... „Вамъ написахъ, коі любите свои родъ і ѿчество болгарское и любите знати за свои род и љзикъ“ (стр. 5). Отказът от езика за Паисий е отказ от народността, предателство към родината и заслужава най-силен укор. Когато говори за ония, които се поддават на гръцкото денационализаторско влияние, той поставя въпроса за езика наред с въпроса за народността: „А кои не любять за свои родъ болгарски знати, но се ѡбращають на чужда политика и на чужди љзикъ и не радать за свои љзикъ болгарски, но се зчатъ четати и дѣмати по грчки и сраматы се да се наречать българе. Ѡ неразвмне і короде, поради что се срамишь да се наречешъ болгаринъ и не четишь по свой љзикъ и не дѣмашъ?“ (стр. 5—6). Ония, които отиват „въ чужди љзикъ і ѡбичай, а на свои хвалеть“ (стр. 7), Паисий нарича отцеругатели. За него те са отстъпници от родината: той не желае да се опира на тях, а се

¹ Й. Иванов, История славяноболгарская, стр. VII.

² Вж. Ел. Георгиева, Наблюдения върху езика на Паисиевата „История славяноболгарска“, сборник „Паисий Хилендарски и неговата епоха“, София, 1962, стр. 345—378; А. Кирянов, Народностни елементи в езика на Паисиевата „История славяноболгарска“, пак там, стр. 379—400.

обръща към верните синове на народа:... „вамъ, кой ревнѣете знати и слышати за свой родъ і азикъ, написахъ да знаете“ (стр. 7). Ония, които се отричат от своя език, а хвалят чуждия език, са се откъснали от народа си, срамуват се, че „болгаре са прости и глупави и не имеатъ речи политични“ (стр. 6). Тъкмо тези „болгаре прости и не хитри и шваре и врачѣ“ пазят езика си.

Паисий изтъква връзката между езика и народната демократична маса. Простите орачи, копачи и занаятчии не се повсждат по чуждата пропаганда, не се стараят да забравят езика си, не предпочитат чуждите „политични“ речи пред родния език. Затова те са опора на българщината, в тях е бъдещето на народа, към тях Паисий се обръща, за да потърси подкрепа в своите стремежи и в своята програма за събуждане на националното съзнание, за тръгване по пътя на напредъка. В това се проявява дълбокият демократизъм на автора на „История славеноболгарская“.

Езикът за Паисий е най-тясно свързан с българския бит и обичаи, с историята на националната култура. Както като отрицателно явление повеждането по чужд език означава приемане на чужди обичаи, така и обичта към родния език води до запазване на националните особености в бит и култура. Паисий обвинява често своите съвременници, че се влачат по чужди езици и обичаи, че оставят своя род и език и приемат „нѣхенъ шбичаи“ (стр. 7). Противопоставяйки българите на гърците, той изтъква нашите национални добродетели, предимствата на българския бит и култура: „Боле естъ болгарска простота и незлобие. Болгари прости свакого оу свои домъ принимаютъ и гоштавають и даряють мѣлостивъ, кои в нихъ просатъ, а мѣдрѣ и политични [грци] то нѣкако не творат, но і ѿимають ѿ прости и похѣщають неправѣдно и више грехъ, а не полза ѿ нѣхна мѣдрость и политика принимаютъ“ (стр. 6).

Паисий е изпълнен с национална гордост, когато говори за историческата роля на българския език. В главата „За славянските учители“ той разглежда делото на Кирил и Методий и техните ученици Климент, Сава, Наум, Еразъм и Ангеларий, описва начина, по който са били преведени богослужебните книги, и изтъква: „Предали ихъ перво болгаромъ и наречени били книги болгарски, како и до нинѣ греци то знають. Вес народ и четири патріарсе, Јер лимъ, Синаѣ, Ста гора, вси говоряють книга българска или воргарска, а не еербска или словенска“ (стр. 69). Проследявайки историята на покръстването и развитието на българската черква, Паисий гордо заявява: „Тако болгари ѿ свѣ народи славѣнски прежде приелѣ православѣе, прежде имѣли себе патріарха и цра и по своемъ ѣзикѣ читати почели“ (стр. 71). За него е съвършено ясно, че не може да съществува културен напредък, ако не се създава книжнина на роден език.

В главата за българските светци Паисий говори за книжовното дело на патриарх Евтимий и отбелязва, че „много книги написалъ и житіе стѣихъ привелъ на болгарски ѣзик и похвала стѣимъ многимъ написал“

(стр. 76). Но заедно с това той не пропуска да изтъкне, че когато българският език по една или друга причина бъде пренебрегнат, тогава настъпва упадък. Особено интересен е това отношение с края на главата за славянските учители. Паисий разказва за унищожаването на търновската патриаршия през епохата на турското робство. Цариградските патриарси започват да назначават в българските епархии гръцки епископи, които „не радатъ ѿнюдъ за болгарски школь или ученіе, ѿбращають свѣ на грчки ѿзикъ, за то съ стали болгари прости и невчені исквсно писанне и много съ ѿ нѣхъ ѿбратили на грчаска политѣка и зченіе и за свое зченіе и ѿзикъ слабо брѣжатъ“ (стр. 73).

Паисий се спира на робските условия, които водят до упадък на българския език и българската култура. Той сравнява съдбата на българите с живота на русите и заселените в Австрия сърби, които имат политическа и черковна свобода — това им дава възможност да развият своята книжнина. Но България се намира близо до Цариград, сред турците, „за то съ весма ѿзлюблени и попрани болгари ѿ тврковъ, ѿкоже видит се, за то не могатъ нікаквѣ хитростъ или мдростъ книжною въсприети“ (стр. 71). С особена болка, но заедно с това и с вътрешна гордост Паисий заключава: „Некои ѿ русици и србие немачки повосатъ и рвгют се болгаромъ, зацо съ прости и некнѣжни в писане, но ѿни рвси и сърбие да благодаратъ бѣа, де ги е покрѣль ѿ попрание агаранское и ѿ гръческаа властъ архіереискаа, цо болгари страдаятъ; да съ ѿни по мало исквсили, то би весма болгаромъ благодарили, зацо ва толико страданіе и насилие држатъ свою вѣрв непременно“ (стр. 72).

Ясно е, че Паисий се старае да погледне на въпроса за езика широко и особено да очертае неговото място в историческата съдба на българския народ. Това му помага да оцени огромното значение на езика и при анализа на настоящето. Тъкмо затова въпросът за езика влиза като съществен, като основен елемент в програмата, която нашият историк чертае пред новото историческо развитие на българския народ: „Ти, болгарине, не прелациа се, знаи свои род и ѿзикъ и зчи се по своємѣ ѿзикъ.“ Този призив на Паисий минава през цялото наше възраждане. Привързаността към своята народност, към родината върви неразлъчно свързана с привързаността към езика; запазването на езика се явява ярък израз на националното съзнание. Родният език трябва да бъде органът на културното развитие на българския народ. Езикът е неразрывно свързан с националното възраждане и националноосвободителната борба.

Ето проблемите, които вълнуват автора на „История славеноболгарская“, когато засяга езика. В най-ранния етап на нашето възраждане Паисий поставя този въпрос с цялата му широта, в неговата сложност със забележителна яснота, категоричност и настойчивост. Това е извънредно важен момент в неговата идеология. Паисий изхожда от две основни обстоятелства. От една страна, познава миналото на българския народ, изучавал е редица книжовни извори, открил е дълбоката връзка между език и народна съдба. В подкрепа на своите убеждения винаги може да приведе съответен доказателствен материал от историята —

той използва на няколко пъти факти (така, както ги е познавал) от просветителското дело на Кирил и Методий и техните ученици, от миналото на българската черква, от съдбата на търновската патриаршия, от културната история на другите славянски народи (особено руси и сърби). От друга страна, Паисий има богати наблюдения и впечатления от своята съвременност. Той дълго се е взирал в живота на своя народ и внимателно го е анализирал. Това му е дало възможност да открие важни обществени процеси: откъсване на част от българите от тогавашните патриаршални нрави, увлечение по гръцкия език и гръцката култура, елинизация на известни обществени слоеве. В тая среда попадат преди всичко онези, които са се възмогнали икономически и търсят път към една по-висока култура. Те я виждат в гръцкия език и в изтънените нрави на гърците — учените и търговците. Може съвсем основателно да се предполага, че процесът на елинизацията е започнал тъкмо в средата на българските търговци, свързани твърде тясно с гръцките търговци, които през средата на XVIII в. играят господстваща роля в икономическия живот на Турската империя. Разбира се, Паисий нито може да се противопостави, нито се противопоставя на стопанското издигане на българите — това е естествен за ония условия процес. Той реагира бързо само на опасностите, които го съпътствуват — денационализацията на онези елементи, които се свързват с гърците. И Паисий им противопоставя, от една страна, изковните добродетели на народните маси (орачи, копачи, запаятчии), а от друга, величието на българското историческо минало, с което цели да повдигне националното самочувствие.

И още едно важно наблюдение, което Паисий прави — значението на езика като щит на народността, като израз на националната общност, като единен орган на културното развитие. Езикът се проявява като необходимо средство за общуване на целия народ в период, когато се рушат формите на феодалната затвореност. Ще бъде смешно да приписваме на Паисий нашите съвременни възгледи за ролята на езика при формиране на нацията. Но заслугата на българския историк е, че успя да долови нуждите на своята епоха — епоха, в която започва формирането на българската нация. Той, от една страна, отрази тенденциите, съществуващи в самата тогавашна действителност, а от друга, със своята бележита книга, с идеите си даде силен тласък на започналия процес. Паисий постави открито и категорично въпроса за езика, за неговата роля като пазител на народността, за неговото издигане като знаме в националното движение, за превръщането му в могъщо оръжие на националната борба. Такава постановка на въпроса за езика бе нещо ново в нашата литература. Паисий въведе нова проблематика в историята на българската обществена мисъл.

Би представляло голям интерес да се проследи развитието на тази проблематика след Паисий, особено през XIX в. Този въпрос стои в центъра на интереса на възрожденски писатели като Софроний, П. Берон, В. Априлов, Неофит Рилски, Н. Геров, Ив. Богоров, М. Дринов и много други. В разгърнатите се спорове и борби усилията се насочват към създаването на единен национален и литературен език; решително се налага демократичният принцип, че общонационалният литературен език трябва да бъде изграден върху основата на народната, говоримата реч.

Първите последователи на Паисий постоянно повтарят неговия призив да се пише на прост език, разбран от „простия народ“. В позива, в който през 1805 г. се обръща към неколцина богати български търговци в Румъния, за да го подкрепят материално за издаване на „Кириакодромон“, Софроний отбелязва, че книгата е преведена „от словенский и греческий глубокий языкъ на болгарский простий языкъ, да се прочита на всехъ недѣляхъ по црквитѣ, като да разумяватъ и прости и неученни челоѳци и жени и деца закон божий, понеже нашаа книга по славянский старий языкъ написана естъ, а не разумяватъ прости челоѳци законъ божий, много и свещеници не разумяватъ. Того ради потрудихъ се азъ грѣшнй и преписахъ тая книга душеполезная на простий болгарский языкъ, каквото хоротиме ний.“ В заглавието на „Кириакодромон“ Софроний отново посочва: „Преписаний ѿ словенского и ѿ греческого глѣбочайшаго азика на болгарский прости азикъ ѿ смиреннаго

Вратчанскаго епѣпа Софронія к развѣнїю прѣтома народа.“ Същото изтъкват Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович: „преведена на простейший языкъ болгарский, ползования ради простейшихъ челоѳковъ и некнижнихъ“ („Повесть ради страшнаго пришествія Христова“, 1814); „Описа ся ради потрѣби и ползования прѣпростейшимъ и некнижнимъ языкомъ болгарскомъ долния Миссии“ („Огледало“, 1816) и др. Съвършено ясно е, че примерът на Паисий проправя пътя на народния език в литературата и дава демократична насока на нейното развитие, насочвайки вниманието ѝ преди всичко към нуждите на „простия народ“, „простейшите и некнижни човеци“.

Този принцип заляга и в българското образование. Още Софроний, както изрично отбелязва в автобиографията си, учи децата и проповядва на разбран език. В „Рибния буквар“ П. Берон използва народната реч. Независимо от различията в позициите на отделните книжовници народният, говоримият език се налага в училището и книжнината. Това положение намира и теоретическо обосноваване в трудовете на В. Априлов, Н. Рилски, Ив. Богоров и др. Най-добрите наши писатели от средата и втората половина на XIX в. чрез своите творби решават на практика окончателно този въпрос.

През XIX в. борбата за езика се води и в друга насока — за изместването на гръцкия език от училищата, особено в Македония, и заместването му с родния, български. Достатъчно е да се посочи огромната дейност, която развива в тази насока Д. Миладинов. Оказва се, че победата на националния език не е така лека. Ето защо през цялата епоха на възраждането езикът продължава да заема важно място в националното движение. Вижда се какъв важен въпрос Паисий е поставил още в зората на българското възраждане. Той излага своите възгледи не със спокойния тон на кабинетния учен, но с горещата полемична страст на проповедника и патрота. Тая Паисиева страст се пренася и в по-късните спорове за езика и свидетелствува за голямото им обществено и национално значение.

ПАДЕЖНИТЕ ФОРМИ В ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ

Ралица Цойнска

Новобългарският книжовен език не възниква в пряка връзка със старобългарската езикова традиция, а се заражда през втората половина на XVIII в. и се изгражда през XIX в. върху основата на народната българска реч¹. Тъй като народно-разговорният език не е могъл да задоволи напълно нарасналите книжовни изисквания на новата литература, нашите първи възрожденски писатели са търсели в черковнославянски (а по-късно и в руски) език образци и средства за книжовно оформяне на българския народен език². Макар и доста силно (особено в началото), черковнославянското езиково влияние „не е могло да бъде прокарано последователно и в повечето случаи основата на езика си е оставала новобългарска (напр. у Паисий и Софроний Врачански)“³.

С „История славеноболгарская“ (1762 г.) Паисий постави началото на новата българска литература и стана родоначалник на нашия съвременен книжовен език⁴. Предназначено за простите български читатели и слушатели, за орачите, овчарите и занаятчиите, това произведение е написано на език с новобългарска езикова основа⁵. Черковнославянските езикови особености и елементи, колкото и много да са, образуват само „един външен нанос, един горен пласт“⁶, допълват народния му език и са исторически единни с него; чрез тях творбата получава литературна обработка и се доближава до официалната книжнина по това време.

¹ Вж. Л. Андрейчин, Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане, Български език, год. V, 1955, кн. 4, стр. 311; Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език, Български език, год. VIII, 1958, кн. 4—5, стр. 310; Специфични моменти и особености при формирането на съвременния български книжовен език, Български език, год. XIX, 1969, кн. I, стр. 11—12.

² Срв. Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език..., стр. 313.

³ Вж. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, учебник за I курс на учителските институти, София, 1955, стр. 10.

⁴ Вж. Л. Андрейчин, Езикът на Паисиевата „История славеноболгарская“ и началото на новобългарския книжовен език, Български език, год. XII, 1962, кн. 6, стр. 490.

⁵ Вж. подробно по този въпрос у Л. Андрейчин, Езикът на Паисиевата „История славеноболгарская“..., стр. 481—490; Ел. Георгиева, Синтаксисът в Славянобългарска история от Паисий, Известия на Института за български език, кн. IX, 1962, стр. 47—139; Наблюдения върху езика на Паисиевата Славянобългарска история, сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха, София, БАН, 1962, стр. 345—375.

⁶ Срв. Л. Андрейчин, Езикът на Паисиевата „История славеноболгарская“..., стр. 489.

Употребата на народно-разговорни и на книжовни черковнославянски форми прави езика на Паисиевата история нееднороден, непоследователен, което е причина и за спорове сред учените при определяне на основния му облик¹. Много изследвачи на Паисиевия език обръщат внимание на една съществена черковнославянска морфологична особеност — употребата на падежни форми при имената. Този въпрос не е бил досега обект на специално подробно проучване. Само някои особености на падежните форми и тяхната употреба са осветлени в няколко от проучванията на Паисиевия език². Детайлното осветление на тази граматична категория има отношение не само към въпроса за характера на авторския език, но е свързано и със спора за началото на съвременния български книжовен език.

Тук ще бъдат разгледани всички падежни форми в „История славеноболгарская“ от Паисий с оглед на тяхната последователност и честота на употреба, а също и откъм устойчивост на значенията³. Подредянето на падежните форми е направено според техните значения, като се отбелязват и синтактичните им функции. Формите са подредени по честота на употреба. В илюстративния материал са дадени само тези части от словосъчетанията и изреченията, които най-пълно и точно изясняват граматичното значение и синтактичната функция на падежната форма. Едновременно с падежните форми са посочени и аналитичните начини за изразяване на същите значения.

Под основна форма разбирам всяка несоформена с особено падежно окончание форма на имената в една или друга синтактична служба. Тази форма е най-често срещаната в Паисиевата история и в повечето случаи съпада с употребляваната по това време в народната реч и със съвременната (различна е само при 4,40% от имената⁴). Паисий придава

¹ Подробно по този въпрос вж. в пос. съч. на Л. Андрейчин и на Ел. Георгиева за Паисий.

² Р. Чолаков, Бележки за езика на Паисия Хилендарски, Духовна култура, 1927, кн. 32—33, стр. 37—45, 48; Б. Пенев, История на новата българска литература, т. II—София, 1932, стр. 290—292; Л. Андрейчин, Езикът на Паисиевата „История славеноболгарская“..., стр. 485—486; Ел. Георгиева, Синтаксисът..., стр. 67—76; Наблюдения върху езика..., стр. 368—370; В. Попова, Някои езикови особености на Паисиевото повествование, Български език и литература, 1962, кн. 4, стр. 20—21; Употребата на две падежни форми в езика на „История славеноболгарская“, Български език, год. XII, 1962, кн. 6, стр. 529—534; Л. Андрейчин, Какво значи изразът „простим болгаром просто и написах“ в Паисиевата история, Български език, год. XIII, 1963, кн. 1, стр. 41—43; А. Милев, Самостоятелният дателен падеж в „История славеноболгарская“, Български език, год. XIII, 1963, кн. 1, стр. 43—46; Л. Тодоров, Езикът на Паисий Хилендарски, Език и литература, год. XVIII, 1962, кн. 6, стр. 8—9; По някои въпроси на българския литературен език от XIX век, Български език и литература, 1965, кн. 4, стр. 23; Г. К. Венедиктов, К вопросу о начале современного болгарского литературного языка, Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР, № 43, История славянских литературных языков, Москва, 1965, стр. 9.

³ Материалът за изследването е ексцертиран само от Зографския препис, вж. История славеноболгарская, собрана и нареждана Паисиемъ иеромонахомъ в лѣто 1762. Стъпки за печат по първообраза Йор. Иванов, София, 1914. След като се направи езиково сравнение на Зографския с първия Котленски препис (1765 г.) и се установят всички промени в текста, би могъл да се включи евентуално и материалът от допълненията към черновката на Историята.

⁴ В повечето случаи това са прилагателни имена с черковнославянски пълни окончания (*благополучни, болгарская, грешков, западни*), които биха могли да бъдат броени за именителни, ако употребата им се подчиняваше на някакви норми, и няколко форми на съществителни имена (срв. *цари, крали* в мн. ч.).

по-голяма живост и непосредственост на разказа си и чрез прякото обръщане или събеседване с читателя, когото той поучава или укорява. За изразяване на обръщенията (20 имена) е използвана специална звателна форма, напр.: „*О неразумне и юроде*“ (5)¹, „*Зри деяния их читателю*“ (14). Тази форма не служи за изразяване на синтактични отношения в изречението и не е типична за падежната система на езика. По начало звателната форма е характерна и за народната реч.

Формите за винителен падеж (1262 имена) са добре запазени и използвани от автора само при имената за лица от м. р. в ед. ч. (т. нар. родително-винителна форма), а при имената от ж. р. с основа на гласна в ед. ч. — по-рядко. Еднаквостта на окончанията на И² и В падеж в м. р. (неодушевени имена), в ср. р. и в ж. р. (имената с основа на съгласна) е улеснила разколебаността на В падеж, употребен като пряко допълнение³ и с предлози. Вероятно този процес е бил приключил преди втората половина на XVIII в.

Родително-винителната форма (по произход тя е форма за Р падеж на имената за лица от м. р. в ед. ч. и служи за пряко допълнение в изречението.) се е употребявала продължително време както в народната, така и в книжовната ни реч⁴. Паисий си служи много често и последователно с тази характерна за народния език форма⁵ (всичко 856 имена).

В повечето случаи тази форма е употребена безпредложно при имена за лица и служи за изразяване на пряк обект, напълно обхванат от насоченото към него действие, което е означено с преходен глагол, напр.: „*побили Сиона цара Амореиска и Ога цара Васанска*“ (10), „*изгнал старата ц[а]ря Андроника и поставил того младого Андроника*“ (53). При някои собствени имена от м. р. (*Алексиа, Анастасиа, Батоя, Василия, Методия, Ноя, Селевкия, Тривелия*) РВ форма в ед. ч. не се различава от основната, служеща за подлог. Съществителните *народ* и *род*, които означават множество от лица, понякога също са употребени като одушевени имена: „*свобождали своего народа болгарскаго*“ (67). В мн. ч. авторът предпочита основната форма, употребявана и в народната реч. Случай като „*Имеяли на помощ себѣ србие и маджаров*“ (38) се срещат рядко. Понякога има и отклонения — вм. РВ форма в ед. ч. е употребена основна форма на името: „*българии... поставили на царств[в]о Сабин*“ (20), „*Оставил Александр три синове Страшимир Шишман и Асън*“ (55).

РВ форми са употребени и след предлозите *в, за, между, на, по, под, пред, при, с* (всичко 303 имена). В тези случаи РВ форма е използвана като косвен *casus generalis* и е имала широка употреба в народния език наред с основната форма. С предлог *по* (в 65 от 70 случая) е

¹ Цифрите в скоби означават страници от пос. изд. на Й. Иванов. Графиката е осветлена, запазен е само знакът за ъ. Съкращенията са развързани в ъглести скоби, а ударенията и надредните знаци са изоставени.

² Съкращения: И — именителен, Р — родителен, Д — дателен, В — винителен, РВ — родително-винителен, Т — творителен, М — местен.

³ В произведението при 1636 имена в служба на пряко допълнение И и В форма са еднакви.

⁴ А сега тя е присъща на повечето наши източни говори, срв. Ст. Стойков, *Българска диалектология, второ поправено издание*, София, 1968, стр. 148.

⁵ Вж. Л. Милетич, *Коприщенски дамаскин, новобългарски паметник от XVII в.*, Български старини, кн. II, София, 1908, стр. XXI; *Свишовски дамаскин, новобългарски паметник от XVIII в.*, Български старини, кн. VII, София, 1923, стр. 29.

означена последователност на действията във времето (= съвр. след): „По Драгича встал крал Борис“ (15); предлог на посочва обикновено движение или отношение към дадено лице (= съвр. против, срещу): „пошел на Кафила царя арапъскога“ (19), „воздвигал завист на ц[а]ря Асьна“ (39); асоциативни отношения са изразени с предлог с: „учинил мир с болгарскога царя Копроним“ (21), „учил се... заедно с Михаила ц[а]ря малаго сина Теофилова“ (68); вместо старобългарско-черковно-славянския предлог *ω* за означаване предмета на мисълта е предпочетен новобългарският предлог за: „Въспоменуги потребно в кратце за с[ве]таго Кирила и Методиа“ (67), който е употребен много по-често с основна форма на имената. Примери с други предлози: „бил прежде при Никифора ц[а]ря“ (23), „вастала ненавист между сrbие и бо(л)гаров“ (48), „сrbие били под папа римскога“ (71), „с то се прославили... пред Бога“ (49). От сравнението на примерите с РВ форма и с аналитични конструкции се установява, че почти не се срещат имена за лица от м. р. в ед. ч., които да са употребени в основната си форма след посочените предлози. Изключение правят съществителните *папа*, *воивода*, *слуга*, които са от старите *a*-основи и във В падеж ед. ч. имат окончание *-у*, което не се е употребявало вече в народната реч и е чуждо за езика на автора. Освен това тези имена не са се различавали формално от РВ форма на имената от м. р. в ед. ч.

Имената от ж. р. не са употребени толкова последователно във В падеж (арханзъм и за народната реч) в сравнение с имената за лица от м. р. Разглежданите имена също служат за пряко допълнение в изречението, напр.: „Преписуите историциу сию“ (5), „дал ему в жену свою матер¹ стару и вдову Анну“ (40), „реченою² Марию гркину много ругал ея“ (51). В много повече случаи обаче е употребена основната форма на името *вм. В* (89 *вм.* — 165 *осн.*): „нашли... добра и изобилна земля“ (12), „освоили Трнозска патриаршиа“ (73). Само в един случай безпредложният В падеж няма прилагателна употреба: „По въсприятие саттую вѣру имел вѣлико благоговѣние“ (18). Този пример може да получи двойно обяснение: като влияние от западния роден говор на Пайсий, в който отглаголното съществително се свързва с името без предлог и изисква В падеж, или като приименна употреба на В падеж под влияние на черковнославянския език³. Второто предположение е по-вероятно, понеже в тази част от текста авторът е използвал Барониевата история, което е отбелязано в полето на страницата, малко по-горе от цитирания пример.

Употребата на В падеж след предлози от имената в ж. р. е почти напълно разколебана. Този падеж може да се срещне след предлози, които изискват М или Т падеж; в други случаи авторът приписва на предлозите с В падеж значения, които не са им били присъщи. Срещаме 179 имена след предлозите *в*, *за*, *на*, *по*, *под*, които са управлявали В

¹ Формите *матер* и *двѣцер* в ед. ч. са запазени под влияние на родния говор на автора или на черковнославянски език.

² Във В падеж прилагателните имат често неправилно окончание *-ою* *вм.* *-ую*. В други случаи имат склонение като съществителни, срв. *стару*, *мрациу*.

³ Срв. и приименни В падеж в старобългарски език по приименни мн от бога вѣлнкѣ ддрѣ (К. Мирчев, Старобългарски език, София, 1956, стр. 114).

падеж и в черковнославянския език. В повече случаи е употребен предлог *в*, чрез който е означена посоката на движението, мястото¹, целта на действието: „пошли паки *в* землю Московскую“ (11), „Обретае се *в* некою краткою исторію нѣмецкую“ (58), „*в* ползу себѣ и иним употребити“ (3). Примерите с други предлози са малко: „устрмил се *на* Далматію“ (31), „и събравашиа исторію сию *на* лѣто 1762 *на* ползу роду болгарскому“ (5); „избил их *за* вѣру християнскую“ (64), „болгаре... били *под* патриар[с]шю Цароградскою“ (26); „бил славен и слышан *по* вселеню“ (65). След посочените предлози са употребени повече имена в основна или РВ форма.

Формите на личните местоимения в 3 л. ед. и мн. ч. са запазени във В падеж, като преобладават количествено употребените под влияние на черковнославянски език: *его, их* — 182 пъти, *го, ги* — 40; *ея, ю* — 8, *я* — 3. Паисий се стреми да отрази и особеностите на народната реч, поради което той не винаги е верен на книжовната традиция — в аналогични условия употребява и стари, и нови местоименни форми: „парекли *го* Силви Стефан и имеют *его* за свѣтаго“ (47), „Он *ги* преластил и развел *их* по доми чужди“ (14), „побѣдил *его* Тривелия“ (18) — „не можел никако да *го* побѣдит“ (19), „и називали *их* болгари или воргари“ (12) — „но *ги* звали готи гуни“ (12).

Како последица от загубата на В падеж се е появило удвояване на прякото допълнение (характерно особено за западните говори²), чрез което се придава по-голяма яснота на израза. Тази особеност на народната реч намира отражение и в езика на разглежданото произведение, срв. „атакнали *я* глава Никифорова *на* вила“ (23), „а други пленили и исекли *ги* свех у Цариград“ (20).

Формите за родителен падеж (без предлози 429 имена, с предлози 366 имена) имат честа употреба в Паисиевата история³. В най-много случаи и най-последователно е употребен приименият Р падеж за изразяване на различни определителни отношения, на притежание. Той се среща предимно при имена за лица, а при неодушевени съществителни — рядко: „Иоан Калиман син Астѣна *ц[а]ра* стараго“ (14), „в житие преподобние Параскеви“ (42), „в време Иустиниана великаго“ (17), „во име свѣтаго мученика Димитриа“ (36), „пагубу великих *ц[а]р[с]тв* и *ц[а]р[с]тв*“ (3), „сестра *его*“ (24), „печат *их*“ (41). Понякога авторът е означил притежане едновременно с предлог *на* и с падежна форма: „п(о)секали глави *их* *на* свех“ (42). Докато при други падежни значения могат да се посочат и много аналитични конструкции, за изразяване на притежателно отношение има само няколко примера: „Таков конец *на* *ц[а]ри* болгарских“ (57), „погубили се... *на* много свѣсти жити и правила“ (7), „Ту има имена *на* синове црски“ (60), „*На* стѣм краля имена писати и обретают се“ (59). Народните изразни средства за означаване на притежание (*на* + основна форма или *Ц* притежателен) са използвани от Паисий по-рядко в сравнение с Р притежателен. Авторът употребява доста често вместо приименни падежи притежателни прилагателни, образувани от лични имена (срв. *Иоанов, Крунов, Вукашинов*), а старите

¹ Авторът употребява погрешно В вм. М падеж (вж. и на стр. 577).

² Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 226.

³ Това може да се обясни косвено с все още живата в народния език по това време РВ форма, вж. В. Попова, Употребата на две падежни форми..., стр. 532—534.

третолитни местонимни форми *его* и *их* са отстъпили място в редица примери на новобългарските форми за притежание *негов, нивен, му, им*. В по-малко случаи са употребени Р субектен (означава действащото лице, употребява се при отглаголни съществителни) — „по (ш)реставление *патриарха Иоана с[ве]т[а]го*“ (36) и Р обектен (посочва изцяло обхванат от действието пряк обект, означен с отглаголно съществително, образувано от преходен глагол) — „на поставление *архиепископа Трновскаго*“ (72). Р количествен служи за изразяване на количествени отношения и се употребява след числителни или думи, които означават количество: „на *15 хиляди болгаров* извъртел очи“ (32). Това значение се изразява обикновено с основна форма на името в мн. ч. и предлог *от* или без предлог: „Имеяли *много вожди и князове*“ (16), „*некои от вельмужи болгарские* разумели“ (21), „*войска осам хиляди болгари* и *две хиляди влахове*“ (53). В няколко случая има Р за сравнение (означава предмета на сравняване) — „он бил *паче оца своего* благополучен“ (41). Това значение е изразено по-често с предлог *от*+основна форма (*нашпроклето... от сви племена* 10, *от грци... по мудри и славни* 6) или с предлог *от*+Р падеж (вж. по-долу). Само в два случая срецваме Р за време — „*Маиа месеца 22 ден* сва она страна празнуют *его*“ (33). Отношенията за време се изразяват обикновено с предлог *в*+основна форма.

Рядко се среща приглаголен Р падеж за изразяване на пряк обект. Добре е представен в езика на Историята само Р вм. В в служба на пряко допълнение (вж. на стр. 571). В един случай намираме Р падеж след глагола *боя се* — „*боял се Бога* Евер“ (10), докато в други случаи този глагол изисква предлог *от*, както в съвременния ни език: *се убоил от грци* (20), *боял се от свои болари* (25). След отрицателна глаголна форма се среща само един случай на Р падеж: *не възхотел мира* (21). В примерите *не послушал Неврота* (10), *не любил с[ве]таго ц[а]ря Владимира* (33) и *не слушал своего отца* (54) вероятно е употребена РВ форма, която би се явила и без отрицание. Разглежданата функция на Р падеж е била широко заместена с В още в среднобългарската епоха¹ и се среща рядко в езика на дамаскините². Пانسий отразява последователно тази особеност на народната реч. В десетки примери с отрицателни форми на глагола той поставя основна форма: *не хотел титла Стефанова ц[а]рска* (48), *не сатвори... мир* (23), *не любат свои род и язык* (7).

Р падеж е употребен и след предлози (или думи в служба на предлози): *от* (145 случая), *ради* (25), *до* (15), *без* (9), *противо* (7), *у* (7), *после* (6), *поради* (4), *прежде* (3), *покраи* (2), *с* (2), *внутар* (1), *заради* (1), *из* (1), *посреде* (1), *преди* (1)³. Повече употреби има само Р падеж след предлога *от*: за сравнение, при глаголи в страдателен залог, за означаване на причина, място и време, произход, част от цяло, напр.: „*наисилен бил... от свех човеков*“ (9), „*била наказана много от мужа своего Константина*“ (44), „*умрел от болезни*“ (41), „*не далече от Никопола*“ (23), „*до леги от рожд[ес]тва Хр[ис]тово* 378“ (11), „*били*

¹ Вж. К. Мирчев, Историческа граматика..., стр. 258.

² Срв. Л. Милетиц, Коприщенски дамаскини..., стр. XXXIII.

³ С изключение на българските по форма и значение предлози *поради, заради* и *преди*, останалите предлози са управлявали Р падеж и в черковнославянския език.

от рода *ц[а]рскога*" (36), „некои от цари българских“ (67). Примери с други предлози: „ради¹ греха Самоилова *ц[а]ра българскога и ради ереси новатианские и арменские... пало ц[а]рство болгарску*“ (34), „повѣст ради того *ц[а]ра Асѣна старого*“ (36), „да е висок до небес“ (9), „от лѣто... 720 до цря *Шишмана последнаго*“ (60), „паки ходил противо славян“ (24), „бил некои роб Тома у *некоего боларина*“ (27), „После *ц[а]ра Уалента* стал *ц[а]р Теодосиа*“ (13), „поради великаго его *възр[а]ста* нарекли его Шишман“ (66). След предлозите, изискващи Р падеж, авторът употребява и основна форма.

Формите за дателен падеж (без предлози 411 имена, с предлози 68 имена), както и РВ форми, при имената за лица от м. р. в ед. ч. са се пазели по-дълго в нашия език. В Паисиевата история най-последователно е употребен безпредложният приглаголен Д падеж при имена на лица, с което се изчерпват и по-голяма част от функциите на срещаните форми. Тези имена са употребени след лични глаголни форми и означават косвен обект, към който е насочено действието, напр.: „Третому сину *Афету* заповѣдал“ (9), „глаголал *ц[а]рю*“ (68), „общали се *ц[а]рю Уаленту* да му будут покорни *грком и римляном* и да помагат им на войска“ (12), „саветовал ему *Калокир*“ (31). В малко случаи срещаме книжовна употреба на този падеж: Д падеж на субекта (изразява субекта на състоянието в безлични изречения) — „възможно *им* ест“ (71), „како е *ним* прилично“ (71), и Д падеж след прилагателни — *силни и страшни грком* (16), *подобен сему ц[а]ру Иоану Калиману* (66). Д отношение е изразено и аналитично (както в народния език) — с предлог *на* и основна форма не само при имена за лица, но и при неодушевени имена: „наложил дан *на грци*“ (55), „И било *на они чловѣци... велика туга и жалост*“ (58), „заповѣдал... *на грчески епископи и свѣщеници*“ (73); „много речи *подобни на български речи* беседат“ (11), *страшен на окрестная кралевства* (16). В сравнение с Р притежателен употребата на Д притежателен в Паисиевата история се среща рядко: „*ц[а]р грком и болгаром*“ (48), „*имена кралом и царом болгарским*“ (58), „*име му било*“ (19), „*пет дщерее им*“ (34).

Паисий не си служи и с някои старинни причастни конструкции, които са били вече чужди на родния му език, напр. като дателен самостоятелен. Авторът е употребил (вероятно под влияние на текста в черковнославянските си извори)² само четири такива конструкции: *Умершу же Кардаму* (22), *Умершу же Круну* (24), *Умершу же Леву* (28), *Озоблающим персияном* (52).

Формите за Д падеж са употребени, както в черковнославянския език, и след предлозите *к* (29 случая) и *по* (12): „*послал к цару*“ (20), „История не токио въсякому *ко управлению* себе и дому но и великим властителем *к доброму обладанию* подает разум“ (4), „*по повелению божию* призвал Асѣна и Петра“ (35—36), „наследили... *по писаному*“ (10). След тези предлози се срещат имена и в основна форма — *к отмащене* (52), *по нхна прилика* (61).

Формите за местен падеж (181 имена) не са били вече живи в народната реч към средата на XVIII в. Те се срещат рядко и в езика на

¹ В черковнославянски език този предлог се поставя след управляемата дума.

² Вж. повече по този въпрос в бележката ми „Към въпроса за употребата на *dativus absolutus* в Паисиевата история“, Български език, год. XVI, 1966, кн. 6, стр. 570—574.

Паисиевата история. Засвидетелствуваните форми са употребени след предлозите *в* (67 случая)*, *на* (56), *по* (20), *о* (14), *при* (3), *у* (2), *за* (1) (в черковнославянския език само предлозите *в*, *на*, *о*, *при* са управлявали М падеж) и имат следните значения: посочват място на действие („Възможно в летописних и историях евръских познати“ 4, „пишет и у прологу“ 42, „равил его на брани“ 32, „Иванко уготовил своих многих по улицах“ 40)³, време на действие („умрел ц[а]р Асѣн в туи ноци“ 40, „имал велика жалост крал Батоя при смрти“ 17, „По нем настал Льв Арменин“ 23), предмет на речта, мисълта, чувството или състоянието („събрание историческое о народъ болгарстем“ 8, „не имеют писато известно све за⁴ болгари и храбрости их“ 61). Много често след предлози, които изискват М падеж, авторът употребява основна форма: „Обретае се в стари рукописни књиги“ (36), „имали велика распра.. на сабор у Цариград“ (26), „Ег[д]а бил генерал при река Сьтрумица“ (22).

Формите за творителен падеж (без предлози 88 имена, с предлози 57 имена) в края на XVIII в. са били чужди на българската говорима реч и са се употребявали в адвербиализирани изрази или в езикови щампи под влияние на черковнославянското богослужение. В Паисиевата история се срещат примери с такива книжни форми: *повелением*, *попущением*, *мановѣнием*, *смотрением божим*, *помощию божиею*, *свѣтлим крещением*, *с[в]ѣтлим крестом*. Сравнително рядката и твърде непоследователна употреба на Т падеж се е отразила и на функциите на неговите форми. В повече случаи е употребен Т инструментален, чрез който е изразено оръдието, средството, с чиято помощ се извършва действието: „оградил Преслав градом“ (64), „учил их языком болгарским“ (68). Т предикативен (изразява признак на предмета в именна част на съставно сказуемо) не е жива форма в езика на Паисий⁵ и е употребен в малко примери: „учини себе даниками кесари римски и грчески“ (17), „бил от Охридон родом“ (70). Обикновено за именна част на съставното сказуемо служи основната форма на името (под влияние на народния език), напр.: „он бил први ц[а]р и мучител“ (9), „прво се они царовѣ нарекли“ (6), „грци називают их склавунѣ“ (15). При някои глаголи Т падеж означава обекта на действието — *ра[з]гредел се победою* (23), *обвадал... многим градом гръчским* (23). В единични случаи срещаме и следните значения: Т на действащото лице (субект) — означава деятеля в страдателни конструкции — „събрано и нареждено Паисием церомонахом“ (5), Т за изразяване на време — „крстил его ноцию“ (25), причина — „погибли бурєю и влечением морским“ (21), начин на действието — „спасл се бегством“ (18). В няколко примера е

¹ От тях 15 пъти в словосъчетанието *в кратце*, което вероятно е имало характер на наречие.

² Може би предлогът *у* вм. *в* в окончанието *-у* в М падеж при съществителните *пролог* и *летопис* са под влияние на сръбски език.

³ Съществителното *земля* има честа употреба в М падеж с предлозите *в* и *на* за означаване на място. Когато името има определение, след тези предлози то се поставя винаги само в основната си форма (*в она земля, на ная земля, на сва земля*).

⁴ В този пример авторът е употребил българския предлог *за* (вм. черковнославянския *о*), като е запазил обаче черковнославянската речка на предлога.

⁵ Вж. и у Л. Андрейчин, Какво значи изразът „простим болгаром просто и написах“..., стр. 42—43.

⁶ Възможно е тази форма да се е употребявала и в народния език.

употребен Т при прилагателни за изразяване на ограничителни отношения — „Бил *възрастом* вѣлик и *лицем* красен“ (43).

Както и в черковнославянски език, формите за Т падеж са употребени след предлозите с (32 случая), *под* (5), *за* (2), *между* (2), *над* (1), *пред* (1). Повече примери има само с асоциативен Т падеж след предлога с: „сотворил с *ним* мир“ (15), „имеял мир с *Муратом султаном турским*“ (54), „приел с[в]ѣтѣое крщение с *всемъ народомъ болгарскомъ*“¹ (70). С другите предлози се срещат малко примери, понеже преобладават аналитичните езикови средства, напр.: „били сръбие... *под властью* его“ (37), „водил их *за собою*“ (41), „имеяли велика ненавист *оба между собою*“ (55).

Показател за неустойчивостта на синтетичните средства са не само многобройните аналитични конструкции, но и неправилната употреба на падежните форми. Понякога сдвиг падеж е поставен вместо друг — Р вм. И, В, Т, М; В вм. Р, Т, М; Т вм. Р, Д, В; М вм. Р, В. Не винаги службата на дадена форма съответствува на фактическата ѝ употреба, а някои предлози са употребени не с падежи, които се изискват от граматическата норма, напр.: „сви *п(о)даних* в свободу поживели“ (54), „увѣси *благихъ добродетелей*“ (4), „пустело *от област грческою*“ (65), „убиен бил... *от наваждениемъ*“ (33), „писали... *по невѣденіемъ*“ (64), „било *под обла(с)ти грческия*“ (35), „имеяли с *нихъ* войска и бран“ (61), „Сътворил мир с *ц[а]рицу Теодору*“ (24). Най-голямо обѣркване в употребата на падежни форми след предлози има при В падеж. Твърде често след предлозите *в* и *на* за статично означаване на място авторът поставя В вм. М падеж: „убиен бил Марко *в Влахию*“ (49), „ранет бил *на руку десною*“ (41).

Авторът смесва употребата на народни и книжовни форми. Не рядко липсва надежна съгласуваност между определения и определяеми или между еднородни части на изречението: „Събрано и нареждено Паисием иеромонахом *бывшаго и пришедша*“ (5), „поведел некоему *Методію монаху иконописецу*“ (25), „племе и род *ц[а]ри благочестивихъ болгарскихъ*“ (61), „син *Ирина* царици“ (27), „разбили... *први и сил(н)и* во ни(х) Анастасия царя“ (15), „послал *войска безъборною*“ (21), „они имеали *велика вѣру*“ (41), „даровал его *Б[о]гу* народу *болгарскомъ*“ (62), „от дома сръбскихъ *краве*“ (48), „ника (к)ву причту ни *похвала* не писали (48), „о *народе* и о *царехъ*“ (5), „от *войнство* и от *поданихъ*“ (20), „за *квали сръбские* и за *Шипмана*“ (48), „от *видение онаго*“ (25), „на *Акума крал*“ (15), „ради *свего народа* и *царехъ болгарскихъ*“ (7), „*между сръбие* и *бо(л)гаровъ*“ (48).

Колебанията на автора проличават и при паралелната употреба на различни падежи при лексикално еднородни глаголи: „*болгаромъ* благодарили“ (72) — „да благодарат *Б[о]га*“ (72), „одолеа *гркомъ*“ (37) — „одолевали *грцехъ* и *римляновъ*“ (13), „не бояли се *гркомъ*“ (62) — „бояа се *Бога*“ (10).

От краткия преглед на падежните форми в Паисиевата история могат да се направят следните изводи:

1. Падежните форми на имената не са използвани като еднородно езиково изразно средство, не са употребени последователно и са представени не с всички значения, а само с основните. Те имат неустойчиви

¹ Прилагателното има неправилно окончание -ом вм. -им, вероятно под влияние на предшестващото го съществително име. Такова отклонение се среща и в други случаи.

функции — техните значения имат и синонимни аналитични конструкции (дори и най-честите Р^{*}притежателен и Д за косвено допълнение). В повечето случаи синтетично изразните отношения говорят за влияние на старата писмена традиция и на черковнославянския език. Най-последователно и в най-много случаи са употребени тези книжовни форми, които са съпадали с все още живите в народната говорна практика през втората половина на XVIII в. падежи — РВ и Д. От В форми (13,9%) често употреба имат имената за лица от м. р. (служещи и за обща форма след предлози) и личните местоимения за 3 л. ед. и мн. ч., чиито падежни форми са характерни и за съвременния ни език. Този падеж е употребен предимно в служба на пряко допълнение. Честата употреба на Р падеж (8,8%) има за основа РВ форма в народния език. По-последователно е използван Р применен и Р след предлога *от*. Формите за Д падеж (5,3%) са употребени предимно приглаголно и служат за косвено допълнение. М падеж (2%) и Т падеж (1,6%) нямат честа и последователна употреба. Някои падежи са употребени и след новобългарски по форма и значение предлози. В редица примери (0,7%) надежните форми са употребени неправилно, защото авторът не е владеем и не се е стремил да пише на черковнославянски език. В Паисиевата история няма последователна норма и закономерност в употребата на изразните средства, книжковите елементи са само стилистична разновидност на народните. Често новите форми съжителствуват със старите. Но няма нито една страница от Историята, която да е написана на издържан черковнославянски език и с абсолютно правилна употреба на падежните форми.

2. Езикът на автора не е еднороден в дилото съчинение — преплитат се черковнославянски и български народни елементи. Съотношението между падежните и основните форми на имената е различно в отделните части на произведението. Трудно е да се направи статистика на падежната система, защото тя е само външно приета от автора. Падежните форми са 32,3% от всички именни форми (съществителни — 17,4%, местоимения — 10% (в 190 случая формата им е еднаква със съвременната), прилагателни — 4,4%, числителни — 0,33%, причастия — 0,21%).

3. Не е правилно да се говори за преобладаващ синтетизъм в езика на Паисий и да се твърди, че този език е черковнославянски. Езиковите архаизми (от гледище на съвременния ни език) в повечето случаи са били още живи форми в народната реч от втората половина на XVIII в. и не са затруднявали и най-простия читател¹ да разбере написаното. Затова с право Паисиевата история се поставя в началото на новобългарския книжовен език.

¹ Срв. М. Дринков, Отец Паисий, неговото време, неговата история в училищните му. Съчинения на М. С. Дринов, издава Българската Академия на науките в София, под редакцията на проф. В. Н. Златарски, т. I, София, 1911, стр. 126. Вж. и у Б. Пенев, пос. съч., стр. 288.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА СЛОЖНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ В ЕЗИКА НА НЕОФИТ БОЗВЕЛИ

Юлия Балтова

Книжовната дейност на Неофит Бозвели протича през 30-те и 40-те години на миналия век. Това е епоха, в която се води напрегната борба между трите течения (черковнославянско, славянобългарско и новобългарско) за изграждане основата на българския книжовен език през Възраждането. Неофит Бозвели заема компромисно място сред тях. У него се „съчетава своеобразно езикът на Берона с тоя на други, които застъпват по-консервативна граматика“¹. Неофит Бозвели знае отлично черковнославянския език, говори и пише на гръцки, познава езика на дамаскините, владее и българската реч от източните и западните краища. Всичко това дава отражение върху неговия език, който се отличава с редица особености, една от които е употребата на голям брой сложни думи.

В настоящата работа обект на изследване са сложните съществителни от две съчинения на Неофит Бозвели: „Кратко политическое Землеописание за обучение на Болгарското младенчество“ (V-та част от „Славеноболгарское дѣловодство за малкитѣ дѣца“) и диалога „Мати Болгария“. В тези съчинения се срещат почти всички структурни типове на сложните съществителни имена, характерни за българския език през Възраждането. Повечето от тях са двусловни и само в няколко случая се наблюдава свързване на три основи в едно семантично и морфологично цяло².

В посочените съчинения са употребени и няколко съчетания, които по външни белези напълно съвпадат със сложните думи: *равномясто* ('равномясто'), *стравномясто*, *древномасло* 'дървеномасло', *сосамово-масло* и *чербебер*. Те се състоят от две части (прилагателно + съществително), които се пишат слято и образуват едно акцентно цяло³. Всеки от компонентите се отличава с морфологична и семантична завършеност. Ако съставките се напишат отделно, тези обединения ще съвпадат по форма и по значение или със свободните синтактични съчетания *равно място* и *стравно* ('стръмно') *място*, или със сложните названия *сосамово масло*, *дървено масло* и *чер пипер*. Следователно

¹ М. Арнаудов, Неофит Бозвели, 1785—1848, 1930, стр. 255—256.

² Като сложни разглеждаме всички съществителни, образувани от свързането на две или повече основи в една семантична, формална и функционална цялост.

³ Само „дървеномасло“ в една от употребите (стр. 39) има две ударения.

такива обединения трябва да се отнесат към категорията на словосъчетанията, а не към сложните съществителни, защото същността на сложната дума не се определя от механичното обединяване на два елемента в едно акцентно цяло.

Наличието на тези съчетания в изследваните съчинения потвърждава предпочитанието на Н. Бозвели към употреба на сложни думи, но същевременно поставя един интересен въпрос: вижда ли авторът разлика в същността на сложните съществителни и сложните названия, тъй като и двете категории назовават само едно понятие. Посочените примери не са достатъчни, за да се даде окончателен отговор, но фактът, че в съчиненията сложните названия *захарна тръст*, *скъпоценен камък*, *камилска птица* се срещат като сложни думи (*захаротростие*, *драгокамения*, *камилотвица* или *камилскоптица*¹) прави този въпрос съвсем основателен. Не можем обаче да приемем като случайна употребата на посочените по-горе образувания, тъй като в текста някои от тях се срещат по два или повече пъти (*равномъсто* — стр. 19, 19, 23; *древеномасло* — стр. 38, 39, 60).

За пълното изясняване на въпроса е необходим изчерпателен анализ на всички подобни случаи, срещани в цялото творчество на Неофит Бозвели.

ПРОИЗХОД НА СЛОЖНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ В ИЗСЛЕДВАНИТЕ СЪЧИНЕНИЯ

В изследваните съчинения се срещат над 200 сложни съществителни имена. Откъм произход те могат да се обединят в две големи групи:

- 1) заеми от черковнославянски и руски език²;
- 2) неологизми на Неофит Бозвели.

Почти две трети от сложните съществителни са думи от черковнославянски или руски произход³. Понякога е трудно да се направи разграничение между двата източника, тъй като редица руски думи имат старобългарска, респ. черковнославянска основа. Черковнославянските заеми преобладават в „Мати България“, а руските — в „Землеописанието“.

От семантична гледна точка това са думи, свързани с християнската религия и трудовата дейност на хората. В двете съчинения преобладават отвлечените съществителни имена:

благовестие	законодавство	плодоносиe
благоволение	законопреступление	плодородис
благовейнство	земледелие	полунощ 'север'
благодарност	землеописание	равноденствие
благодат	землетресение	риболовство
благотетелство	злodeйство	руководис 'занаят'
благоразумство	злodeяние	самодержавие
благословение	злoполучие	самолюбие
благочестие	козорог	скотоводство
богомоление	лeтопис	средоточие
братолюбие	лицемерство	стародревност

¹ Като сложни названия те са се употребявали още през Възраждането, а също като такива се употребяват и в съвременния български език.

² Черковнославянските и руски заеми са определени според Словарь церковнославянского и русского языка, Санктпетербург, 1847.

³ Може би голяма част от сложните съществителни от тази група, особено думите, свързани с религията, не са черковнославянски заеми, а са наследени в езика през Възраждането от по-стари български книжовни паметници, което все пак трудно би могло да се установи.

великодушис
вероизповедание
виноберма
виноделие
детоводство
доброплодие

любородство
местоположение
мореплавание
народодержавие
общезителство

страннолюбие 'гостолубие'
трудолюбие
человекоугодие
юговосток и др.

Не малка е и групата на сложните съществителни, които назовават лица:

беломорец
вождоначалник
градоначалник
детоводител
доброжелател
древоделец
едномисленник
идолопоклонец

иконописец
любомудрец
любородец
риболовец
светодавец
свещенноначалник
скотопитател
славюлюбец

сосудохранител
сребролюбец
стихотворец
странноприемец
сърцеведец
трудолюбец
человекоубийца
черноризец и др.

В изследваните съчинения се срещат няколко сложни съществителни, които назовават предмети в най-общ смисъл на думата: *книгопечатня, книгохранителница, рудоконня, рукоделня, осмогласник, странноприемнище*.

Един поглед върху книжовния език през Възраждането¹ показва, че повечето от тези думи са били утвърдени в езиковата практика². Много от тях са се запазили и в съвременния книжовен език, обикновено без семантични изменения. В случаите, при които се наблюдават дублетни форми, като *законодавство* и *законодателство*, *самодержавие* и *самодержавство*, *земледелие* и *земледелство*, днес е запазена само едната дума. Някои от сложните съществителни са претърпели и фонетични, и морфологични промени, като са се приспособили към системата на съвременния български книжовен език. Фактът, че много от посочените примери се употребяват и днес, потвърждава положителната роля на черковнославянските и руски заемки в историята на нашия език: те обогатяват с нови лексикални единици българския речников състав. Голям брой сложни съществителни от тази група са отбелязани от Найден Геров: *богородица, богослужение, водосвет, древоделец, едиковедец, земледелие, плодородие, рукоделие, скотоводство* и др.

Може би част от тях са проникнали в народните говори в по-ранна епоха, особено имената, свързани с религията, но други са се утвърдили под влияние на книжовния език.

Сред черковнославянските и руските заемки, срещани в изследваните съчинения, наблюдаваме случаи, които са калки от гръцки език. Това са обикновено думи с първи компонент *благо-* (*добро-*) и *любо-*; превод на гръцките *εὖ-* и *φιλο-*. Неофит Бозвели предпочита семантичните дублети с *благо-*, вероятно под руско влияние³, а сложните съществителни с първи компонент *добро-* са негови неологизми. Калки от гръцки език са още *землеописание* (*γεωγραφία*), *землеописател* (*γεωγράφος*), *любо-*

¹ Посочените сложни съществителни са съпоставени с Възрожденския архив в Института за български език при БАН.

² Голяма част от тази група се среща често в езика на нашите възрожденски книжовници.

³ В руския език *εὖ-* се превежда с „благо-“. Вж. К. Ничева, Към историята на някои сложни думи в българския език, Български език, XI, 1961, кн. I, стр. 47.

мудрец (*φιλόσοφος*), *народодержавие* (*демоκρατία*), *детоводство* (*παιδαγωγία*), *детоводител* и др.

И така, в две от съчиненията на Неофит Бозвели с на лице една многочислена група сложни съществителни от черковнославянски и руски произход, познати и на другите наши възрожденски книжовници и намерили място в техните съчинения. Структурно-морфологичните типове на заемките са повлияли върху словотворческата дейност на автора и по тяхно подобие той е създал много неологизми¹, от които, за съжаление, нито един не се е утвърдил в книжовния език.

Групата на неологизмите представлява около една трета от всички сложни съществителни. В семантично отношение създадените думи служат за назоваване на отвлечени понятия (*добродержавие*, *добродержавство*, *корабоплавателство*, *мореплавателство*, *многоостровие*, *художесловие* и др.), на лица (*горниоземец*, *единоволител*, *камилопасец*, *плачевноридател*, *скотопрекупец*, *темлодолбец* и др.), на предмети в най-общ смисъл на думата (*захаротростие*, *кожестройна* и *кожестройня*, *кораблестройня* и *корабостройня*, *ракиоварница* и др.).

Резултат от словотворческата дейност на Неофит Бозвели са и около двайсет съществителни с първа част *греко-*, които образуват едно семантично гнездо. Тези думи се срещат само в диалога „Мати България“ и са свързани с идейното съдържание на произведението. С тях Неофит Бозвели уточнява националния произход на духовенството у нас през епохата на Възраждането, прави характеристика на духовниците и дава израз на своите чувства. Авторът създава думи като *грекобес*, *грекоекзарх*, *грекоепископ*, *грекокалугер*, *грекопатриарх*, *грекофанариот*, *грековладичина*, *грекомудрованце*, *грекосоммище*, *грекофатричество* и др. Само една от този тип думи² (*грекофанариот*) срещахме във Възрожденския архив. Въпреки че сложните съществителни с първа част *греко-* не са се утвърдили в книжовния език, в съчинението на Неофит Бозвели те се отличават с много голяма фреквентност. Независимо от произхода си, сложните съществителни в изследваните съчинения имат една и съща структурно-морфологична и смислово-синтактична характеристика.

СТРУКТУРНО-МОРФОЛОГИЧНА И СМСЛОВО-СИНТАКТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СЛОЖНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ В ИЗСЛЕДВАНИТЕ СЪЧИНЕНИЯ

Според морфологичното оформяване на втория компонент сложните съществителни могат да се обособят в три групи: 1. безсуфиксни сложни съществителни; 2. суфиксални сложни съществителни; 3. сложни съществителни, на които вторият компонент е производна, самостоятелно функционираща лексикална единица.

Безсуфиксните съчетания имат за втори компонент глаголна или именна морфема или пък непроизводна дума. Суфиксалните сложни съществителни са най-често срещаният тип. При тях суфиксите се прибавят към оформена сложна основа. Втората част на имената от третата група е съществително, което назовава отвлечено понятие (най-често

¹ За неологизми се смятат всички думи, които не се срещат нито във Възрожденския архив, нито в използваните речници.

² Може би и други са били разпространени през Възраждането, но за тях засега няма никакви данни.

отглаголни съществителни) или лиц. И трите групи се отличават с различни комбинации на структурните елементи.

I. Безсуфиксни сложни съществителни

В структурно-морфологично отношение те могат да се сведат до следните типове:

1. Съществително, прилагателно, местоимение + глаголна морфема: *водосвет, благодат, летопис, самоков, сербоблот* (сърбоезичник).

2. Съществително, прилагателно, наречие + именна морфема: *душедял* (вид данък), *захаротрост, земеуз* (със значение земна връзка), *камилпощица, козорог, куцовлах, носорог, полуостров* и др.

В двете съчинения се срещат 17 безсуфиксни сложни съществителни. Основният компонент заема второ място в съчетанието и е от глаголен или именен произход. Шест от сложните съществителни са неологизми на Неофит Бозвели. Те се образувани по схемите на двата типа: съществително, прилагателно + съществително (*захаротрост, камилпощица, земеуз, полостров, камилскопощица*) и прилагателно + глагол (*сербоблот*). Два компонента са от руски произход (уз вероятно от *уз* със значение 'връзки', и *блот* от *болтати* — 'бъбря, дърдора, дрънкам'). Останалите компоненти в неологизмите са от български произход. Прави впечатление, че авторът използва понякога две сродни думи, които са различни части на речта¹ за образуване на сложни съществителни: *камилпощица* (същ. + същ.) и *камилскопощица* (прил. + същ.). Това говори за известно колебание в подбора на различните части на речта като първи съставки на сложната дума.

Безсуфиксните сложни съществителни в двете съчинения могат да се представят графично със следните формули²: за I-ия тип —

$S_N(A, P) L_0 S_V$; за II-ия тип — $S_N(A, Ad) L_0(e) S_N$.

II. Суфиксални сложни съществителни

У Неофит Бозвели се срещат следните типове:

1. Същ. + гл. основа + суфикс [$S_N L_{(o, e)} S_V(U)$]. Използват се следните суфикси:

-ец — *древоделец, иконописец, светодавец, славолубец, сребролюбец, странколюбец, странноприемец, сърцеведец, трудолюбец*. Неологизми на автора: *камилпосец, скотопрекупец, темлодолбец*.

Главният компонент, глаголната основа, стои на второ място в съчетанието и носи ударението. Срещат се обаче няколко случая, при които глаголният компонент е в началото. Това са сложни съществителни с първа част *любо-*, която е калка на гръцкото *φίλο-*: *любомудрец, любородец, любопредобивец*. Този вид сложни съществителни се образуват по схемата $S_V L_0 S_N(U)$. Както се вижда от посочените примери, Неофит Бозвели предпочита случаите, когато *любо-* заема първо място в съчетанието. Това е резултат от стремежа към точен превод на чуждата дума. Но в езика през Възраждането много често този компонент се поставя на второ място (*родолюбец*) и в такъв ред се утвърждава впо-

¹ Това явление наблюдаваме и при суфиксалните сложни съществителни.

² Структурният модел на сложните лексикални единици, който отразява граматичната структура на думата, изразяваме с формули, за които въвеждаме следните обозначения: S — основа, L — съединителен елемент, U — суфикс. Частите на речта, от които се образува сложната дума, обозначаваме по следния начин: N — съществително име, A — прилагателно, V — глагол, Ad — наречие, P — местоимение, Q — числително име.

следствие в книжовния език. У Неофит Бозвели само в *страннолюбие* глаголният компонент е втора съставка.

- тел — *доброжелател, землеописател, светоподател, скотопитател.*
- ие — *братолюбие, виноделие, естествословие, земледелие, злополучие, лицемерие.* Неологизми: *художесловие* и *стенноградие.*
- ство — *детоводство, законодаводство, злодейство, риболовство, рукоделство, скотоводство* и др. Неологизми: *рудокопателство* и *скотопитателство.*

Само в един случай глаголният компонент *любо-* заема първо място в съчетанието: *любородство.*

- ня — *книгопечатня, рудоконня, рукоделня.* Неологизми: *кожестройня, корабостройня* и *кораблестройня.*
- ица — *богородица.*
- (е)ние — *богомоление, землетресение, злодеяние.*

Сложните съществителни с наставка *-еж* (*стенноградеж*) и *-ница* (*ракиоварница*) са неологизми на Неофит Бозвели.

2. Прилагателно, местоимение, числително, наречие + гл. основа + суфикс [S_A (P,Q,Ad) L₀ S_V(U)]. Сложните съществителни от този тип се образуват със суфиксите *-ец, -ие, -ия, -ение, -тел* и *-ня*: *благоволение, благословия, благодетел, самодержец, единоволител* и др. Неологизми: *коженостройня, плачевноридател.*

3. Съществително + именна основа + суфикс [S_N L₀ S_N(U)]. Образуват се със суфиксите *-ие, -ство, -ище*: *народодержавие, средоточие, странноприятелище* (със значение 'хан') *захаротростие* и др. Неологизми: *народодержавство, полкружие.*

4. Други части на речта + именна основа + суфикс. Образуват се със суфиксите *-ец, -ие, -ство, -ник* по схемата [S_A (P,Q,Ad) L₀ S_N(U)]: *беломорец, благовестие, доброплодие, единоверец, самодержавие* и *самодержавство, осмогласник* и др. Неологизми: *горниоземец, добродержавие* и *добродержавство, многоостровие.*

5. Сложни съществителни, образувани в повечето случаи по всяка вероятност от прилагателни имена със суфикс *-ост* или *-ство*: *благодарност, стародревност, благоразумство, единомисленник* и др.

III. Сложни съществителни с втори компонент производна, самостоятелно съществуваща дума

Според семантиката на II компонент те биват:

1. с втора съставка отглаголно съществително: *богослужение, вероизповедание, землеописание, законопреступление, местоположение* и др. Неологизми: *бесослужение, коварнопротивление, местозаточение, скотопитание, христородаване* и др.;

2. с втора съставка съществително име на лице, за предмет или за отвлечено понятие: *вождоначалник, градоначалник, детоводител, идолослужител, риболовец, сосудохранител, стихотворец, човекоубийца* и др. Неологизми: *веропродавец, солнцеслужител, каменнокладенец, местовеличество, фанаритосонмище¹, коварнофатрия², лукавоковарство, мореплавателство* и др. Всички сложни съществителни с първа

¹ сонмище със значение 'сборище'.

² фатрия, фатричество със значение 'разбойничество'.

част *греко-* имат като втори компонент самостоятелно функционираща лексикална единица.

Както се вижда от направения анализ, сложните съществителни в двете съчинения на Н. Бозвели се отличават с разнообразие на структурните модели и суфиксите, с които са образувани. Най-много са имената, образувани със суфиксите *-ие*, *-ство*, *-ние* (за отвлечени понятия) и *-ец*, *-тел* (за лица). Нито една дума не е образувана с *-ач* или *-ар*, характерни за съществителните от народните говори. Следователно, морфологичното оформяне на употребените от Н. Бозвели сложни съществителни потвърждава техния книжовен произход: само отделни случаи са от народната реч (*дебелоглавец*, *злочестие* и др.). Прави впечатление, че за някои от суфиксите е характерна вътрешна борба. В изследваните съчинения се срещат семантични дублети, образувани с *-ие* или *-ство* (*народодержавие* и *народодержавство*, *земледелие* и *земледелство*) и с *-ние* или *-ство* (*злodeяние* и *злodeйство*, *мореплавание* и *мореплавателство* и др.). Тази борба между суфикси е характерна за езика през Възраждането, особено за категории, които усилено се разширяват, какъвто е случаят със сложните думи. Това явление се е отразило и върху неологизмите на автора, въпреки че се забелязва предпочитание на *-ство* пред суфиксите *-ие* или *-ние*. Наставката *-ие*, с която се образуват отглаголни съществителни от домашен произход, не се среща в изследваните съчинения. Този факт още веднаж подкрепя тезата, че сложните съществителни в езика на Н. Бозвели имат предимно книжовен, черковнославянски характер и произход.

За повечето от изследваните сложни съществителни формален белег е наличието на съединителен елемент в основата (преимуществено гласна *О* и съвсем малко *Е*), което личи от посочените досега примери. Не малка група образуват съчетанията с нетипична съединителна гласна¹. В тези случаи свързващ елемент е крайната гласна на първия компонент, която изпълнява двойка функция: оформя морфологично първата съставка и съединява двете части. Като неистински съединителни гласни у Н. Бозвели се срещат *о*, *е*, *и*, *у*.

1. Сложни съществителни с неистинска съединителна гласна *о*: *древоделец*, *злodeяние*, *местовеличество* 'площ' *многоостровие*, *виноберма* и др.

2. Сложни съществителни с неистинска съединителна гласна *е*: *лицемерство*, *мореплавание*, *солцеслужител*, *сърцеведец* и др.

3. Сложни съществителни с неистинска съединителна гласна *и*: *амфитеатър*, *архимандрит*, *архидякон*, *архиерей* и др. Тези имена са от чужд произход. Само *архигимназия*, която се среща в „Землеописание“, стр. 51, по всяка вероятност е неологизъм на Бозвели.

Непосредствено свързване на компоненти се среща само в четири случая: *Новград*, *Бялград*, *тютюнкесия* и *тютюнчибук*. Последните две съчетания са от структурния тип същ. + същ. При тях ясно се чувствуват двата акцентни центъра, което поддържа до известна степен самостоятелността на компонентите. Синтактичното отношение между

¹ За истинска и неистинска съединителна гласна вж. Е. Георгиева, Сложни съществителни в съвременния български език (с оглед към по-нови образци), Известия на Института за български език, кн. XIII, 1967, стр. 184.

частите с основано на подчинителна атрибутивна връзка. Може да се предполага, че тези неологизми са създадени под турско влияние¹.

Повечето от сложните съществителни в двете съчинения са образувани на основата на подчинителна връзка между компонентите. Единият от тях, обикновено вторият, е основен по смисъл. Другият допълва, определя или конкретизира смисъла на главния компонент. Срещат се и няколко случая, при които връзката между двете части от синтактично гледище е съчинителна. Отделните компоненти се отличават с известна семантична и граматична самостоятелност, въпреки че тя не се е отразила върху формата на думата (двете части се пишат слято): *вождоначалник, северозапад, болгаровлах, козноухищрение*², *сиддучеофарисей*. Последните три са неологизми на Бозвели. В зависимост от смислово-синтактичното отношение между компонентите изследваните сложни съществителни могат да се обединят в две групи: 1. допълнителни: второстепенният компонент е допълнение (пряко или косвено) по отношение на основния — *братолюбие, виноберма, стихотворец, христопупование, богослужение, идолослужител* и др.; 2. атрибутивни: второстепенният компонент е атрибут по отношение на главния — *благочестие, горнооземец, народодержавие, черноризец* и всички неологизми с първа част *греко-*.

Както посочихме в началото, неологизми на автора са и четири сложни съществителни, образувани от три основи: *грекорукоположение, грекоманочорбаджия, многорукоделство, везироферманодозволение*. Първите три могат да се разглеждат като двусловни сложни думи, единият от компонентите на които е сложно съществително. Основен е вторият компонент, а първият, подчиненият, е атрибут или обстоятелство. В четвъртия случай обаче ясно личат трите основи, които са свързани със съединителна гласна *о*.

И така, посочените многобройни примери на сложни съществителни потвърждават предпочитанието на Неофит Бозвели към тази категория думи. Това явление е резултат от черковнославянското, респ. руско или гръцко влияние върху езика на автора.

Разглеждани откъм семантика, сложните съществителни се характеризират с известна ограниченост. И заемките, и неологизмите в изследваните съчинения са думи, свързани главно с три семантични области: религиозно-култова, нравствено-етична и битова. Семантичната ограниченост е дала отражение и върху подбора на компонентите. Личи предпочитание към някои категории думи, особено като първа съставка на съчетанието. Най-често срещаните типове с първа част прилагателно име са тези с *благо-* или *добро-*, които образуват понякога семантични дублети. Предпочитането на някои компоненти е характерно и за неологизмите на Бозвели, които са образувани най-вече с *бого-, законо-, любо-, место-, ското-, христо-*. Това явление се забелязва особено ясно, когато авторът създава думи, свързани с идейното съдържание на съчиненията му. Най-употребяваните компоненти са *греко-, коварно-, лукаво-, -фатричество, -сонмище*. Тези примери потвърждават факта, че през Възраждането, когато се оформя категорията на сложните съществителни, не така

¹ В „Мати Болгария“, стр. 5 е употребена думата *гносбояджия* (тур.) от типа същ. + същ.

² кознь, лъжа, измама.

типична за народните говори, не съществува голямо семантично разнообразие сред компонентите на тези думи.

От изследваните съчинения се вижда, че сложните съществителни намират широка употреба в езика на нашите възрожденски книжовници. Нарасналото значение на изследваната категория подтиква към словотворческа дейност както Бозвели, така и други автори от тази епоха. Повечето от неологизмите обаче не се утвърждават в езиковата практика и впоследствие отпадат от речниковия състав заедно с много сложни думи, заети от други езици, което би могло да се обясни с няколко причини:

а) във формирация се български книжовен език през Възраждането надделява народната основа, а сложните думи преди всичко са книжни по произход;

б) предпочитанието на сложни съществителни пред сложни названия, така характерно за езика на Бозвели, е индивидуално, а не типично за тази епоха явление. Още през Възраждането в езиковата практика се възприемат сложните названия;

в) много от неологизмите са ocasionални, създадени само за определен случай със стилистична цел, във връзка с конкретна тема, което се наблюдава и в диалога „Мати България“;

г) стремежът към побългаряване на всички чужди заемки не се възприема в речевата практика, затова калките на думи, които се отивсят към интернационалната лексика, не се утвърждават в езика.

Значението на отпадналите сложни съществителни се поема или от други прости съществителни имена, например *рудокопня* се заменя с *рудник*, или се изразява по описателен път, вж. *трудолюбец* се употребява *трудолюбив човек*.

И така сложните съществителни от езика през Възраждането са интересна за изследване категория. Може да се предполага, че едно изчерпателно проучване на този тип думи в езика на Неофит Бозвели ще предложи богат и благодатен материал, който ще помогне да се види в исторически аспект развитието и утвърждаването на категорията на сложните съществителни в българския книжовен език.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ФОРМАТА НА ФРАЗЕОЛОГИЧНИТЕ ЕДИНИЦИ ОТ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Цветана Македонска

Проучвания на формата на фразеологичните единици от Възраждането не са правени досега. Изследванията на лексиката и фразеологията (респ. само на фразеологията) на някои книжовници от Възраждането¹ обикновено са били насочвани към проучване на семантичната и функционална страна на фразеологичните единици. Правени са наблюдения върху отпадането на някои фразеологични единици от фразеологичния състав на езика, образуване на нови или промени в семантиката им.

Проучването на формата на фразеологичните единици от Възраждането, времето², когато се изгражда нашият национален книжовен език, би разкрило някои трансформации, които настъпват в материалния състав на някои фразеологизми, макар че фразеологичните единици се отличават с голяма устойчивост³.

Много характерно за епохата на Възраждането е, че някои фразеологизми са функционирали в пълните си форми. С определеното „пълни форми“ си служи Кр. Чолакова, но смята, че този термин само условно може да се употреби, тъй като според нея някои от фразеологизмите в пълните си форми могат да представят и разширени форми на основния фразеологизъм⁴.

Фразеологизмите от Възраждането дават възможност да се разграничат пълните форми от разширените, т. е. от вторично допълнените. Така например фразеологизмът *барабар Петко с мъжете* наред с всички, наравно с другите (за човек, който се занимава с нещо не по

¹ К. Попов, Лексика и фразеология на П. Р. Славейков, Год. на Соф. унив., Филол. фак., т. LIII, 1959, кн. 2, стр. 139—233; В. Попова, Към въпроса за характера на публичната лексика и фразеология, сп. Бълг. език, VIII, 1958, кн. 2, стр. 110—121; З. Геналева-Мутафчиева, Фразеология на Ботевата сатира, сб. Език и стил на българските писатели, 1962, кн. 1, стр. 442—465 и др.

² В статията разглеждаме предимно материали от последните две десетилетия преди Освобождението, когато се е оформил по-пълно новият книжовен език (срв. Л. Андрейчин, Специфични моменти и особености при формирането на съвременния български книжовен език, сп. Бълг. език, XIX, 1969, кн. 1, стр. 17).

³ Известно е, че някои фразеологични единици в българския език показват пълна неподвижност във формалната си структура, а други нямат такава стабилност (срв. у Кр. Чолакова, За някои видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици, Изв. ИБЕз, 1968, кн. XVI, стр. 703).

⁴ Там, стр. 704.

силите му) във възрожденската книжнина е функциониал с пълната си форма *барабар Петко с мъжете, отрепката му на пояса*: „*Барабар Петко с мъжете, отрепката му на пояса!* И нашите красти по подражание и съветът на европейците са захванале да експлоатират минералните богатства на държавата“, Хр. Ботев, Знаме, I, 1872, 18; срв. още Знаме, I, 21.

Доказателство, че тази пълна форма на фразеологизма не е разширена, е регистрирането ѝ в речника на П. Геров¹ (*барабар Петко с мъжете и отрепка му на пояса*) и между пословиците (*барабар Петко с мъжете и отрепката на пояса*).

В пълните си форми са били разпространени и други фразеологизми напр.: *прави си устата* (РСБКЕ)² — *прави си устата като габровец за бой* (Хр. Ботев, Съчинения, 1929/64); *точа си зъбите* (РСБКЕ) — *наточа си зъбите за печено прасе* (Л. Каравелов, Маминото детенце, 1887, 81); *замажжа* (някому) *очите* (РСБКЕ) — *замажжа* (някому) *очите с ширши* (П. Р. Славейков, Смешний календар за 1861, 82) и др.

Прави впечатление, че някои от тези фразеологизми са функционирали и със съкратените си форми, напр.: *точа зъби* и *точа зъби за печено прасе*; *не си поплювам* и *не си поплювам на ръката*; *вятър го вее* и *вятър го вее на сива кобила* и др.

Употребата на някои фразеологизми в пълен и непълен състав показва, че настъпват промени във формалната им структура. Количественият им състав се мени. На какво се дължи това?

В известни случаи отпадането на някои компоненти на фразеологичните единици не е изолиран процес, а е свързан с общото развитие на българския език. Елипсис се наблюдава често в езика. Наши видни граматични³ говорят за елипсис на подлога, на сказуемото, за елипсис при някои сложни глаголни форми.

По-голямо внимание заслужава въпросът за връзката между количествените изменения в материалния състав на някои фразеологизми и лексикалното им съдържание. Промените във формалната структура на някои фразеологизми, по-точно количествените промени в материалния им състав, отразяват ли се на семантиката им, променят ли ги смислово?

Ще разгледаме няколко случая.

1. В книжнината от Възраждането са функционирали някои фразеологизми, които не са познати с пълния си материален състав в съвременния книжовен език, напр.: *търся къорово шаранче* със значение 'искам да се добера до лесна печалба, без да съм я заслужил': „Гръцката патриаршия *търси* де има *къорово шаранче* да избута и пуца туктаме мухите на някои епархии да ги подструва да се отнасят до нея; за да се посочи в туй критическо за нея време, че има власт над българите, че те я познават и до нея се отнасят“ (П. Р. Славейков, Гайда, I, 1863, бр. 13).

¹ Найден Геров, Речник на българския език, 1895—1904.

² Речник на съвременния български книжовен език, т. I, II, III, София, 1955—1959.

³ Срв. А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 390; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 173, 238, 242, 253, 255, 430, 436.

Друг фразеологизъм с близък материален състав е регистриран в сборник¹ с пословици и фразеологизми от Възраждането — *удари кьоравото шаранче*, със значение 'добра се, получи лесна печалба'.

Тези фразеологични единици са функционирали с пълните си форми във възрожденската книжнина. По-късно отпада компонентът *шаранче*. Това само видоизменя формалната структура на фразеологизмите, без да оказва някакво влияние върху смисловата им страна. И действително *удари кьоравото* в съвременния книжовен език има същото лексикално съдържание като *удари кьоравото шаранче*, т. е. фразеологичната единица *удари кьоравото* е само съкратена форма на *удари кьоравото шаранче*.

2. Понякога от пълните форми на някои фразеологизми отпадат не един, а няколко компонента, без с това да се наруши смисловата страна на фразеологизма, напр.: *не паса трева* 'не съм найвен, глупав, за да могат да ме измамат' през Възраждането е функционирали с по-пълна форма — *хляб ям, трева не паса*: „Да не мислиш, че те като селяни прости не се сещат; хе, синко, и те *хляб ядат, трева не пасат*! Знаят те колкото за тях си“ (Ил. Блъсков, Злочеста Кръстинка, 1870, 48).

Доказателство, че този фразеологизъм е функционирали в тази форма, а не е авторски претворен или разширен, е фиксирането му в речника на Н. Геров — *и ми хляб ядеме, трева не пасем*.

От приведените примери става ясно, че някои първоначални, исконни пълни форми² на фразеологизмите от Възраждането са претърпели известни количествени видоизменения. От материалния им състав са отпаднали един или повече компоненти, без това да засегне смисловата им страна. Както е известно, някои фразеолози наричат тези компоненти, без които фразеологизмите функционират като едно семантично и структурно цяло, факултативни³. Чрез факултативността още през Възраждането се създава богатство и разнообразие на фразеологични форми.

Количествените промени в материалния състав на някои фразеологизми водят и до оформяне на нови фразеологични единици. „Нови единици — пише Кр. Чолакова — могат да възникнат от фразеологизми с функция на глагол, и то само когато се съкращава глаголният компонент“⁴. И действително и през Възраждането се наблюдават някои случаи, при които наред с глаголния фразеологизъм функционира и нов именен фразеологизъм, възникнал при съкращаването на глаголния компонент, напр.: *ям дървен господ (блъсък)* и *дървен господ (блъсък)*; *боя се от заешка топурдия* и *заешка топурдия*; *намерих се в небрано лозе* и *небрано лозе* и др.

¹ П. Р. Славейков, Български притчи или пословици и характерни думи, II изд., София, 1954, стр. 583.

² Един от тези пълни форми са пословици или поговорки, а други приближават фразеологичната единица до нахлодно променливо словосъчетание, от което е възникнала.

³ М. И. Сидоренко, К вопросу о границах лексического состава фразеологических единиц, сб. Проблемы фразеологии, Москва—Ленинград, 1964, стр. 128; Кр. Чолакова, Към въпроса за формата на фразеологичната единица, Изв. ИБЕЗ, 1967, кн. XV, стр. 145; А. И. Молотков, Фразеологический словарь русского языка, Москва, 1967, стр. 11.

⁴ Кр. Чолакова, За някои видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици, Изв. ИБЕЗ, 1968, кн. XVI, стр. 705.

Видоизменения във формата на фразеологичните единици се създават и от заменянето на един или повече компоненти с други лексикални елементи¹.

Покрай някои лексикални варианти, които и днес функционират в езика, като: *има да плаща (дава) на Михала*; *стягам (стегна) свивам (свия) юздите* (на някого); *запушвам (запуша) затварям (затворя) устата* (на някого) и др. във възрожденската книжнина са били разпространени и някои фразеологизми, които днес вече са престанали да бъдат лексикални варианти на дадени фразеологизми. Такива лексикални варианти бихме могли да наречем исторически варианти. Например фразеологичната единица *чета параклис* (на някого) се е употребявала през Възраждането вместо *чета евангелие* (на някого) 'карам се (на някого) мъмря го, хокам го': „И още дълго време дядо Либен *чел* на своят син *параклис*“ (Л. Каравелов, Българи от старо време, 1887 70).

Може да се предположи, че фразеологичната единица *чета параклис* (на някого) е авторска употреба, но фиксирането ѝ в сборника от пословици и фразеологизми на друг възрожденски писател говори за разпространението ѝ — *чете му параклис* 'съди го, гълчи го'².

Интересно е да се отбележи, че и някои широко известни в съвременния книжовен език фразеологизми през Възраждането са функционирали с друг лексикален вариант. Обяснението за създаването и функционирането на тези исторически варианти може да се търси в някои обичаи и правови норми, свързани с турското владичество. Например фразеологичната единица *туря си главата в торбата* 'излага се на опасност, за да извърши нещо' през Възраждането е функционирала и с друг вариант: „Елате тука наблизко — рече момчето — и не говорете нависоко, защото *главата ви е в торбата*“ (П. Р. Славейков, Цариградски потайности, 1877, ч. 2, 136).

В речника на Н. Геров покрай фразеологичната единица *турил си главата в торбата* е отбелязано и *главата му е в торба* с гълкуване 'излага се на беда, за да свърши нещо' и с обяснение за възникването на този фразеологизъм 'от обичай³ да се носи отсечена глава в конската торба'.

Прави впечатление и лексикалният вариант на фразеологичната единица *светих маслото* (на някого), възникнала от обичая у католиците да освещават масло при смърт⁴. Както е известно, в съвременния книжовен език тази фразеологична единица функционира обикновено в минало свършено или в бъдеще време само в свършен вид, но е възможно да се употреби и в другите минали времена или в сегашно време в подчинени изречения⁵. През Възраждането тя се среща пак само в свършен вид, но от глагола *освеждавам*: „Как и до днес още не се е намерил такъв един патриотин, който да „освети маслото“ на тоя български турчин“ (П. Хитов, Моето пътувание по Стара планина, 1872 84).

¹ За лексикалната вариантност вж. у А. И. Молотков, цит. съч., стр. 11; Кр. Чолакова, цит. съч., стр. 706.

² П. Р. Славейков, Български притчи или пословици и характерни думи, II изд., София, 1954, стр. 607.

³ Найден Геров, цит. съч., при статията на *глава*.

⁴ П. Р. Славейков, цит. съч., стр. 510.

⁵ Срв. Кр. Чолакова, Към въпроса за формата на фразеологичната единица, Изв. ИБФЗ, 1967, кн. XV, стр. 176.

Варирането на компонентите на някои фразеологични единици през Възраждането е било голямо, т. е. лексикалните варианти са били по-многобройни в сравнение с лексикалните варианти, разпространени в съвременния книжовен език. На какво се дължи това?

Би могло да се предполага, че пълнотата и многообразието на лексикалните варианти през Възраждането се дължи до голяма степен и на по-интензивното участие на диалектите при изграждането на националния ни книжовен език¹. За пълнота ще приведем някои примери: *блъскам (бия) си главата* се среща и *бъхтам (троша) си главата*; *кадя тамян — пуша тамян*; *впивам (впия) вторачвам (вторача) очи — влепервам (влеперя) очи*; *счупена (пукната) пара нямам* функционира и *скършена (пребита) пара нямам*; *ям бой — ям дървен господ (сухото)*; *гриза (глождя) цървулите* (на някого) се среща и *гриза (глождя) подлогите* (на някого) и др.

Трансформации във формалната структура на някои фразеологизми настъпват и от възможността някои от компонентите им да функционират с двойни форми. Обикновено именният компонент на фразеологизми, с функция на глагол или наречие¹, може да се яви членуван или нечленуван, в единствено или в множествено число, напр.: *лапам мухи(те)* 'бездействувам'; *от глава(та) до петци(те)* 'изцяло, напълно'; *бия в очи(те)* 'правя впечатление'; *влизам в очи(те)* 'привличам върху себе си вниманието на другите'; *вдигам / вдигна къщата на главата си* 'правя голям шум'; *вдигам / вдигна нос носове* 'държа се гордо, надменно'; *хващам зазъбица, зазъбици* 'гледам нещо, та ми се пощява' (Н. Геров, РБЯ) и др.

Някои фразеологизми, които в съвременния книжовен език обикновено функционират с членувана форма, във възрожденската книжнина са били разпространени без членна форма, напр.: *в очи* (наричам, казвам) 'направо, открито'. „А сега имам злочестината да чувам как благоволи да ме счита и *в очи* да ме нарича шпионин“ (П. С. Славейков, Последното ми ходене в София, 1883, 9); *дослукът ми е на коляно*; *дойде ми до глава* и др.

Обяснение на тези нечленувани форми може да се търси в голямото влияние на народните говори при изграждането на книжовния език.

С все още неустановените норми на книжовния език може да се обяснят и други особености във формалния състав на някои фразеологизми от Възраждането. Например *дойда на себе си а)* 'съвзема се, дойда в съзнание, б) схвана правилно нещо; окопиха се' във възрожденската книжнина се среща с предлога *в*: „Слънцето вече беше се скрило от коле . . ., когато Рада се свести и *дойде в себе си*“ (Друмев, Нещастна фамилия, 1873, 9); „Най-после Сърбия *дойде в себе си*, видя де лежи нейното бъдеще и обърна се към силите на своят свободолюбив народ“ (Хр. Ботев, Съчинения, 1929 313).

Не е безинтересно да се отбележи, че някои фразеологизми, които функционират в съвременния книжовен език като езикови единици, дефактивни по форма, във възрожденската книжнина се срещат с пълна

¹ Ст. Стойков, Литературен език и диалекти, Изв. ИБЕЗ, 1952, кн. II, стр. 149.

² Срв. Кр. Чолакова, За някои видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици, Изв. ИБЕЗ, 1968, кн. XVI, стр. 708.

парадигма¹. Например фразеологичната единица *ще си видя сметките* (с някого) 'а) ще се разплатя, б) ще си изясня отношенията си с някого' функционира в съвременния книжовен език с глаголен компонент в свършен вид и с форми за две глаголни времена — бъдеще и минало свършено (възможно е да се употреби понякога и във форми за някои от другите минали времена) във възрожденската книжнина се среща и в несвършен вид: „На „Добродетелната дружина“ отсега нататък и до скончание мира са позволява да прибира имането на умредите . . . , да прави и да вижда сметките си в темнина“ (Хр. Ботев, 1929 Съчинения, 90).

В „Речника на езика на Христо Ботев“ този фразеологизъм е тълкуван 'разчиствам, уравнивам си сметките'. Същото тълкуване е дадено и в речника на Н. Геров -- *виждаме си, гледаме си хесапа* 'смятаме кой какво има да зима, да дава и се наплащаме'.

Докато с несвършения вид на глагола се свързва конкретното значение — със свършения вид още през Възраждането започва да се изразява преносното значение: 'разправям се с някого' (срв. Речник на езика на Христо Ботев, 1960 стр. 143).

Проучването на формата на фразеологичните единици от Възраждането показва, че настъпват трансформации в материалния им състав: отиждане на някои компоненти, замяна на един лексикален елемент с друг или функциониране на някои компоненти с двойни форми.

Всички тези варианти и видоизменения във формалната структура на фразеологизмите от Възраждането не са случайни, а са подчинени на общото развитие на български език.

¹ Видоизмененията във формата на фразеологичната единица, които са свързани с граматичните категории род, число, лице, време, наклонение, залог и вид, както е известно, са парадигматичните (срв. А. И. М о л о т к о в, Некоторые особенности употребления фразеологизмов в современном русском языке, сб. Нормы современного русского литературного словоупотребления, Москва-Ленинград, 1966, стр. 100; Кр. Чолакова, Към въпроса за формата на фразеологичната единица, Изв. ИБЕЗ, 1967, кн. XV, стр. 175.

ЕЗИКЪТ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ПРЕВОДИ
НА „ПРИКЛЮЧЕНИЯТА НА ТЕЛЕМАХА“ ОТ ФЕНЕЛОН

Кети Ничева

Богатата възрожденска преводна литература е ценен източник за историята на българския книжовен език. Особен интерес в това отношение представят случаите, когато една и съща художествена творба е била преведена два или повече пъти в различно време от различни преводачи. Сравняването на езика на два подобни превода с оригинала, от една страна, и помежду им, от друга, може да хвърли светлина върху отделни моменти от разволя на книжовния ни език, и по-специално върху разволя на неговата лексика.

Тук ще разгледаме езика на два възрожденски превода на съчинението на Фенелон „Приключенията на Телемах“. Първият превод (отпечатан е само първата му част) е направен през 1845 г. от П. Г. Пиперов: Приключения Телемах сына Одисееваго... Преведеня от французскій на славяноболгарскій языкъ одъ П. Г. Пиперова. Часть первая. Виенна 1845 г., 148 стр. Вторият превод е направен през 1873 г. от известния български книжовник Н. Михайловски: Приключенията на Телемах от Фенелона. Преводъ Н. Михайловскаго, Цариградъ, 1873 г., 402 стр.

Сравнението с френския оригинал е направено по издание от 1829 г.: Fénelon, Les aventures de Télémaque, Paris, 1829, т. е. избрано е издание, което да предхожда времето и на по-ранния превод.

Проучването на езика на тези два превода дава възможност да се направят известни заключения за разволя на съвременния български книжовен език както през периода от 1845 г. до 1873 г., така и през периода от 1873 г. до днес.

И двамата преводачи са родом от Източна България, т. е. носители са на източнoбългарския говор, който е легнал в основата на съвременния ни книжовен език (Пиперов е роден в Русе, а Михайловски — в Елена). Покрай тая обща основа, обаче, в езика на двамата се забелязват големи разлики, обусловени не само от сравнително големия период от време, който разделя двата превода, а преди всичко от факта, че Пиперов е привърженик на славянобългарската (славянската) школа. При изграждането на книжовния ни език тази школа взима за основа църковнославянския език¹.

¹ Вж. А. Т. - Балан, Към историята на българския език. Българският книжовен език и правопис, ПСл, кн. XXXII—XXXIII, Средец, 1890, стр. 249. Вж. също стр. 263, където Балан сочи П. Г. Пиперов с превода му на „Телемах“ като един от представителите на тази школа.

Ето защо, като се държи сметка, естествено, за някои индивидуални моменти, особености, езикът на Пиперовия превод ни дава възможност да проследим някои характерни черти и тенденции в езика на представителите на славянобългарската школа.

В обширен предговор към превода си Пиперов излага възгледите си по въпроса за езика. Като отбелязва, че и при другите езици (турски, гръцки език) има разлики между писмения и говоримия език, той застъпва становището, че единен писмен български език трябва да се изгради на базата на църковнославянския език (наречен у него „старобългарский“): „... да приемемъ ветхія наша надежи, сирѣчь староболгарскія (словянскія) ... като ги приемемъ и новедемъ въ училищахъ, лесно юноши нашии ще почнатъ да разумѣватъ вся черковнѣя чтенія, и ще се согласи вся Болгарія ако не въ глаголанія языка, а то поне в писаніи“ (стр. 22).

Придържайки се към посочените възгледи, Пиперов превежда Фенелон на доста архаичен език: употребява падежи (но не и инфинитивни форми), избягва членната форма, спазва църковнославянската фонетика, и подбира в повечето случаи книжна, по-архаична лексика (наред с нея обаче се срещат, естествено, и думи от народните говори).

Предпочтането на книжна, църковнославянска лексика от страна на Пиперов изпъква особено ясно при съпоставката на двата превода: срещу *власи* (П 87) у Михайловски стои *коса* (53); *отроча* (П 96) — *дѣтето* (М 60); *всегда* (П 73) — *вынжи* (М 42); *чада* (П 73) — *дѣцата* (М 42); *пришествіе* (П 34) — *пристигванъето* (М 9); *превосходи* (П 83) — *надмине* (М 50); славу *що е приобрѣлъ* (П 108) — *добыль* (М 69); за да *стяжа* любовъ *ниху* (П 95) — за да *спечелѣ* тѣхното уваженіе (М 60); *абіе* (П 32) — *тосъ часть* (М 8) и др.

Архаична черта в езика на Пиперов е и по-широката употреба на притежателни прилагателни — не толкова на прилагателни, образувани от собствени имена, колкото на прилагателни, образувани от нарицателни имена и особено от имена на предмети (последните имат и качествена отсенка), срв.: *Калипсійнѣя* пещеры (П 28), *Юпитеровое* рачителство (П 32), *Богиничная* пещера (П 29), *любопытство царевое* (П 49), *корабленное* строшеніе (П 25), *птичное* църканіе (П 29), *столнное* основаніе (П 63), *власи главные* (П 53) и др. У Н. Михайловски в съответните случаи срещахме притежателни прилагателни само при собствени имена (и то не винаги) — срещу сына *Одисееваго* (П 35) и у М. *Одиссеева* сынъ (10), срещу *Калипсійнѣя* и у М. *Калипсината* (4), но срещу изъ *Пандоринаго* ковчега (П 104) у М 66 — отъ *кутіята на Пандора*; срещу *любопытство царевое* — *любопытство на царя* (М 22), срещу *птичное* църканіе — *пѣянъето на птицѣтъ* (М 5) и пр.

Известно е, че в стремежа си да запазят самобитността на езика ни книжовниците от Възраждането са избягвали турцизмите. Стремежът да се избягват нуждици у Пиперов отива още по-далеч — при превеждането на думя, обикновено за назоваване на културни понятия, той съзнателно предпочита старобългарските (църковнославянски) или народни думи, а не френските им съответствия (понякога френските думи водят началото си от старогръцки език). За разлика от Пиперов Михайловски си служи със съответната френска дума. Така *астроноше* е преведена от Михайловски *астрономъ* (50), а от Пиперов — *звъздочетца* (83); *les arsenaux* е преведено от М. с *арсенали* (50), а от П. — *оружници* (84); срещу *la reli-*

gion у М. стои *религията* (52), у П. — *въпроисповданіе* (86); meubles у М. е *мобилы* (75), у П. — *поквицины* (115); сапаux у М. е *каналы* (19), у П. — *прокопы* (45); confisquer у М. е *конфискува* (49), у П. — *граби* (82); les cérémonies у М. е *церемонии* (21) у П. — *торжества* (47); les prétendants у М. е *претендентътъ* (40), у П. — *рачителіе* (71). Изключенне прави думата Récompnie, която от Пиперов е преведена *економію* (80), докато Михайловски я превежда с *пистъньето* (47).

Разгледаните случаи ни разкриват една интересна тенденция у представителите на славянобългарската школа при изграждането на лексикалния фонд на книжовния ни език. Веднага трябва да отбележим, че тази тенденция не си е пробила път — както личи от посочените по-горе примери, в книжовния ни език са се затвърдили всички изброени чуждици (*астроном, арсенал, религия, мебели, канал, конфискувам, церемония, претендент*). Що се отнася до употребените от Пиперов домашни и църковнославянски думи, не всички от тях са намерили място в книжовния ни език (напр. *звездочетец, оръжник, прокоп, рачител*). Задържали са се в книжовния ни език и чуждите *архитектура* и *шпионин*, първата от които е употребена непосредствено от Михайловски, а втората е избягната и от него: architecture той превежда ту с *архитектура* (22), ту със *зодчество* (75) — срещу тях у П. *домоздателство* (48) и *домоздателско искусство* (115); les espions е преведена от М. *съгледателитъ* (50), а от П. — *согледатаи* (84). Че Пиперов съзнателно избягва думата *шпионин* личи от даденото в превода му под линия обяснение на *согледатаи* — *шпиони*. *Съгледател* в значение 'шпионин' срещае у П. Кисимов (1875 г.) и др., обаче фактът, че Кр. Пишурка в Момина китка, 1870, стр. 239 обяснява *съгледатели* в скоби с *шпионе* (а същото прави и П. Р. Славейков в Пчелица, 1871, кн. VI, стр. 92), говори за борба между двете думи, която завършва с отпадането на *съгледател* от книжовния ни език.

Анализирайки езика на двата превода, ще се опитаме най-напред да посочим някои по-общи тенденции и особености в развоја на книжовния ни език (най-вече в областта на лексиката), а след това ще разгледаме отделни думи и историята им.

Няма да се спираме на избягването на турцизмите в книжовния език — факт, който е известен и намира подкрепа и в езика на наследваните тук преводи. Ще отбележим само една любопитна подробност — представителите главно на славянобългарското течение са направили безуспешни опити да заменят турската дума *пари* със славянската *пенязи*. Така Пиперов превежда l'argent с *пенязи* (108) и я обяснява под линия с *пари*. *Пенязи* употребява и Раковски, както и И. Стоянович, който също така я обяснява с *пари* (Две советователни слова Плутарха Неронеа..., Белград, 1845, стр. 3).

Няма да се спираме и на колебанията в употребата на диалектна лексика у двамата преводачи. Ще обърнем внимание на две граматични особености — употребата на страдателен залог и на сегашни страдателни причастия.

Като сравняваме някои от употребените в преводите форми за страдателен залог със съвременните форми при съответните глаголи, можем да заключим, че при редица определени глаголи днес се предпочита втората форма на страдателния глагол — образуваната от съчетанието на

страдателното причастие на дадения глагол + съответна форма на спомогателния глагол *съм*¹. Първата форма — образувана от възвратно-местоименната частица *се* + деятелния глагол, е теоретически възможна за разглежданите случаи в съвременния език, но звучи изкуствено. Фактът, че срещу чуждата на днешния книжовен език форма за страдателен залог, употребена от Пиперон, у Михайловски стои предпочитаната днес форма, ни дава възможност да заключим следното: началото на този процес се набелязва още през Възраждането. Примери: *ne sera jamais vaincu* е преведено от П. *не ще се побъди никога* (31), а от М. — *не ще бъде никога побъденъ* (6); *fut contraint de* у П. е *понуди се да...* (57), у М. — *бъ принуденъ да...* (29); *que je ne fusse découvert* у П. гласи *да се не открия* (47), а у М. — *да не бждж откритъ* (45). Че формите за страдателен залог с частицата *се* не са били чужди и на Михайловски личи от следния пример: *vous serez attaqué* у П. гласи *ты ще се обсадишь* (40), а у М. — *вѣй ще са нападнете* (11).

В съвременния книжовен език обаче при този глагол пред употребената от Михайловски форма ще бъде предпочетена формата със страдателно причастие. Предпочитането на формите със страдателно причастие е обусловено вероятно от факта, че тези форми нямат други значения и следователно са по-ясни, докато формите с частица *се* имат и нестрадателни значения.

Форми за страдателни причастия сегашно време срещаме и у двамата преводачи (по-често у Пиперов). Тези форми се дължат на църковнославянско-руско влияние. Както е известно, на съвременния български книжовен език не е присъща такава категория — запазени са само отделни прилагателни имена, които по произход са сегашни страдателни причастия. Някои от употребените в преводите страдателни причастия са вече със значение на прилагателни, но в други се чувства ясно глаголността, а и синтактичната им употреба сочи, че са употребени като причастия. Във френския оригинал при разглежданите случаи стои минало страдателно причастие или сегашно действително причастие. Така напр: *conduit par* е предведено от П. *олачиму* отъ (96), а от М. — *возима* отъ (60); *traîné par* — у П. *като теглеха* (111), у М. *возима* отъ (71). Срещу *argosé* у П. *напояваему* (45), у М. *напоивана* (19); *conduit par* у П. *слутешествуемъ* (25), у М. *придруженъ* отъ (1); *touché de reconnaissance* у П. е преведено без причастие, а у М. — *движимъ* отъ признателность (17). В цитираните дотук случаи ясно се чувства глаголността на съответните форми. От случаите, в които подобни причастия са със значение на прилагателни, само следните две прилагателни са се задържали в съвременния ни книжовен език: *неутъшимъ*, П. 61 (у М. *неутъшенъ*, 33), с което е преведено френското прилагателно *inconsolable* и *необитаемы*, М. 32 (у П. *ненаселяемыя*, 60), срещу което във френския текст стои също прилагателно — *inhabitables*). Чужди са на днешния ни език форми като *вълнуема* дреха (М. 4) — *волнуему* багряницу (П 28) — *гобе... flottante*; *развъяемыя...* гривы (П 125) — *вълнуемътъ* имъ гривы (М 82) — *crins flottants* и др.

Разгледаните случаи показват, че по време на Възраждането форми на сегашните страдателни причастия са били по-широко разпространени,

¹ Вж. Л. Андрейчин, М. Иванов и др., Съвременен български език, част II, София, 1957, стр. 19.

като са се употребявали не само със значение на прилагателно, но и с глаголно значение.

Интересно явление, на което обръща внимание Р. Русев¹, е свързано със създаването на отвлечени, преносни значения на думите. То се състои в използването на конкретни значения за изразяване по образен път на някакво отвлечено значение. Така напр. Пиперов превежда *la vertu pure et sans tache* — чисту добродѣтель и *неукаляну* (89). Михайловски пък си служи с думата *неукорызнена* (54), т. е. при него се натъкваме на втори начин за създаване на значения (названия) за отвлечени понятия, а именно заемане на думи от църковнославяно-руски фонд. Друг пример. В значение на 'подкрепа, опора, нещо, на което се осланя човек' (като превод на френското *soutien*) и двамата преводачи употребяват думата *подпорка* (П. 55, М. 28). В посоченото преносно значение, наред с конкретното, тази дума се е употребявала широко в книжовния ни език през Възраждането — срещаме я у Ив. Богоров (1874 г.), Н. Бончев (1870 г.), Г. Бенев (1878), М. Балабанов (1875), Радулов, Гранитски, Др. Цанков и др. В съвременния ни книжовен език обаче тя се употребява само с конкретното си значение (и то в разговорния стил), а за съответното преносно, отвлечено значение се употребяват *опора*, *подкрепа*.

В сравнение със съвременния книжовен език наблюдаваме промени при следните лексико-семантични групи:

1. Сложни думи. В периода на изграждането на книжовния ни език сложните думи с книжен характер са имали много по-широка употреба от днес. Подчертаната склонност към сложни думи личи от факта, че в редица случаи, когато във френския оригинал е проста дума (или дори синтагма), единият или другият преводач употребява сложна дума. Примери за синтагми, преведени със сложни думи: *pour la construction des vaisseaux* — у П. заради *кораблестроителство* (83); *grades des lois* — *законохранители* (П 125); *у ont donné des lois* — сж. били *законодатели* (М 23); *ils ne se pressaient... de parler* — не бѣха *скороглаголиви* (П 126); *L'empire de la mer* — *моредържавието* (М 47); *simple dans ses moeurs* — *простокравни* (П 132), *простокравенъ* (М 88) и др. Примери за прости думи, преведени със сложни думи: *gai* — *по-благорасположенъ* (М 11); *une tempête* — *зловреме* (П 136); *la pauvreté* — *злострадания* (П 132); *agréable* — *благолюбенъ* (П 49); *méprisable* — *достоенавистно* (П 100), *достоупрезрително* (М 63); *vénérables* — *достопочитаемы* (П 125), *достоуважаемы* (М 83); *des scélérats* — *злотворцемъ* (П 89); *interressés* — *корыстолюбци* (П 88), *своекористны* (М 53); *modération* — *смиреномъдрието си* (М 76); *ses cotes* — *краеморія* (П 34), *крайморія* (М 10); *unique* — *единороднаго* (П 112) и др.

Ако разгледаме сложните думи в двата превода от гледна точка на употребата им в съвременния български книжовен език, ще установим, че наред с тези, които се употребяват и днес, доста думи, разпространени през Възраждането, днес са отпаднали от езика, други пък не са били широко употребими и в онази епоха², а някои са изменили значе-

¹ Вж. Р. Русев, Бележки за писмения език преди Освобождението, Български език, XI, 1961, кн. 5—6, стр. 509.

² Данните за по-широкото или по-слабото разпространение на съответните думи през Възраждането са взети от речниковата картотека на Възраждането при Института за български език (естествено, тези данни са относителни, тъй като картотеката не е пълна).

нието или стилистичната си отсенка. Употребими и днес са *миротворец*, *миролюбив*, *чистосърдечие*, *честолюбие*, *добродетел*, *благодаяние*, *благоприятствувам*, *благоденствие*, *остроумие*, *благоустрою*, *славолюбие*, *сластолюбие* и др. Широко разпространени са били следните отпаднали днес от книжовния ни език думи: *крайморе* (среща се чак до 80-те години — у П. Р. Славейков, Момчилов, Икономов, Й. Груев, Богоров, в сп. Бълг. книжици, в Летоструй и др.); *смиреномъдрие* 'умереност' (П. Р. Славейков, Др. Цанков, Кисимов, Ал. Кръстевич, Й. Груев, Д. Войников и др.); *лекоумно* (М 7); *лихоимец* (П 51); *злострадание* (П 132); *доброкравен* (М 94); *високоумие* (П 81); *странолюбив* (П 80); *единороден* (П 112). *Благодарение* е била разпространена както в значение 'удоволствие', с което я употребява Пиперов (60), така и в значение на 'благодарност'. Френската *famille* е преведена от П. с *домочадие* (61), а от М. — *челядь*, 33. Наред с *домочадие* още през Възраждането се е употребявало и *семејство*. Днес *домочадие* се употребява само иронично — изместено е от *семејство*. С иронична отсянка се употребява и думата *достоуважаем*.

Слабо разпространени и през Възраждането са били: *многоумие* (П 50); *любоштинен* (П 80); *любоукрашение* (П 100); *любостежание* (М 48); *удобоверен* (П 76); *доброснажен* (М 35); *благоязичие* (П 28); *злосноство* (П 128); *зловремие* (П 136); *злоухищрение* (П 51); *благовремие* (П 76); *благоволно* (М 23); *достопрезрително* (М 63); *сладкопение* (П 59) и др. Някои първи съставни части на сложни думи напълно или почти напълно са отпаднали от езика: така *удобно* не се употребява днес, с *любо-* са се задържали само отделни думи, напр. *любопитство*. Значително се е стеснил кръгът на думите, образувани със *зло-* и *досто-*. Промени наблюдаваме в значението на следните думи: *великодушен* (П 56) е означавала и 'храбър', но това значение се среща по-рядко. Още през 60-те—70-те години се формира днешното ѝ значение. Френското *agréable* е преведено от П. *благоприятна* (39), а от М. *приятна* (14). Думата *благоприятен* в знач. 'приятен' срещаме и у Д. Попов, също във в. Знание 1875: *благоприятен* вкус. Това значение днес е отпаднало. *La bonté* е преведено от П. *благоутробие* (88), а от М. — *милостия* (54). Думата *благоутробие* в знач. 'съчувствие, състрадание' не е била широко разпространена, а днес се употребява иронично със съвсем друго значение 'шкембе, дебел корем'.

Употребата на различни синоними за превеждане на една и съща дума ни разкрива пътя за установяване на отделни думи в книжовния ни език. По-често се задържа употребената от Михайловски дума: *крайбрежия*, М 12 — *краймория*, П 37; *плодородна* (М 19) — *плодоносния* (П 45); *красноръчие* (М 4) — *благоязичие* (П 28); *коварствата* (М 25) — *злоухищрения* (П 51); *гостеприимството* (М 80) — *странолюбив* (П 122). Срещат се обаче и обратните случаи — когато употребеният от Михайловски синоним е отпаднал, а се е задържал употребеният от Пиперов: М. *любостежанието* (48) — П. *сребролюбие* (81); *смиреномъдрието* (М 76) — *умъренност* (П 117).

2. Отглаголни съществителни. В процеса на развој на книжовния ни език се забелязва постепенно намаляване на броя на заетите от руски и църковнославянски отглаголни съществителни на *-ие*, а също и изгубване на глаголността им — онези отглаголни съществителни

на *-ние*, които се срещат и днес в книжовния ни език, имат субстантивно значение. Наред с употребяваните и днес отглаголни съществителни *угощение, утешение, дарование, повествование, удивление, уединение, обещание, презрение* (зарегистрирани в единия или в другия превод), срещаме, особено у Пиперов, и редица други отглаголни съществителни със субстантивно значение, чужди на съвременния ни книжовен език: *умърение* (П 131), *устремление* (П 125), *погубление* (П 118), *защитение* (П 94), *сохранение* (П 136), *дерзновение* (П 37), *обсаждение* (П 34). Тези съществителни, макар и рядко, се срещат през Възраждането. По-широко разпространение са имали отпадналите днес *иждивение, награждение, утеснение* в знач. 'притеснение, нужда, скръб', *обхождение* и употребяваното днес с особена стилна отсенка *воздаяние*. По-голям интерес представят онези отглаголни съществителни на *-ние*, които имат и глаголност в значението си. В сред тях, наред с редки съществителни като *схождение* (П 32), *возношение* (П 62), *противление* (П 65) срещаме и широко разпространени като напр. *падение* (П 124) в знач. 'падане', срв. напр. във Всеобща история 1867 г. 109 стр. „*падението* на Цариград“; *покорение* (П 115), употребявано през Възраждането с две значения — субстантивно 'покорност' и глаголно 'покоряване', срв. „*покорението* на Сърбия“ (Шишков, Ист. на бълг. народ, 1873 г., стр. 286); *избрание* (П 121) — също с 2 знач.: 'избор' и 'избиране', срв. „за *избранието* на посланикът“ (Г. Кръстевич); *ударение* (П 129) е имало и глаголно значение 'удряне, удар', а също и 'нападение', срв. „*ударенията* на осадителити“ (Г. Кръстевич). Като привърженик на славянобългарската школа Пиперов е последователен в употребата изключително на отглаголни съществителни на *-ние*. Нещо повече, той образува от български свършени глаголи неупотребими отглаголни съществителни с глаголност в значението: от *заобиколя* — *заобиколение* (125); също *удавление* (П 117) в знач. 'удавяне, потъване'.

Интересно е да отбележим, че в „Неделникът“ на Софроний Врачански от 1806 г. също срещаме много голям брой отглаголни съществителни на *-ние* и особено такива от свършени глаголи¹. Отпадането на подобни отглаголни съществителни от книжовния ни език става, от една страна, чрез заместването им с народните отглаголни съществителни на *-не*, и, от друга, чрез заместването им със съществителни, образувани от същите глаголни корени или основи, но с други суфикси. Сравняването на езика на разглежданите два превода показва, че този процес води началото си още от Възраждането. Така срещу употребените от Пиперов отглаголни съществителни на *-ние* у Михайловски срещаме редица живи, народни отглаголни съществителни на *-ние*: срещу *схождение* (П 32) — *слъзването* (М 8); *мореплавание* (П 68) — *плаване* (М 38); *рождение* (П 32) — *раждането* (М 7); *фучание* (П 29) — *шумтеньето* (М 5) и др. В други случаи пък срещу отглаголно съществително у Пиперов у Михайловски стои дума от същия глаголен корен (основа), но с друг суфикс (обикн. *-остъ* или *-а*): *умърение* (П 131) — *умъренность* (М 87); *покорение* (П 115) — *покорността* (М 75); *награждение* (П 134) — *наградата* (М 89); *обсаждение* (П 49) — *обсада* (М 23); *раздълнение* (П 51) — *раздъла* (М 24) и др.

¹ Вж. К. Ничева, Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на българския книжовен език, София, БАН, 1965, стр. 105.

3. Процеси, които засягат продуктивността на някои суфикси и префикси. При отвлечените съществителни наблюдаваме борба между известни суфикси. Вече отбелязахме, че пред суфикс *-ие* се предпочитат суфиксите *-остъ* и *-а*. Освен това думи със суфикс *-ство* биват изместени от думи със суфиксите *-остъ* и *-ие*: срещу *безстыдство* (П 101) у М. стои *безсрамността* (М 64), срещу *насилство* (П 64) — *насилія* (М 35). Същото съотношение между суфиксите *-ство* и *-остъ* и *-ие* наблюдаваме и при сравняване езика на „Неделника“ със съвременния книжовен език¹. В преводите срещаме и други думи на *-ство*, неупотребими днес: *сострадателство* (П 135); **суетство* (П 140), *ловителство* (П 127), както и неупотребими думи на *-остъ*: *тихостъ* (М 71), *тайностъ* (М 39) — и двете са употребявани и от други автори през Възраждането.

Отделни немногочислени примери свидетелствуват за борба между префиксите *не-* и *без-*. Във всички случаи (с изключение на един) борбата е в полза на *без-*: *нечувствень* (П 120) — *безчувственень* (М 79); *неполезно* (П 75) — *безполезны* (М 43); *неупокоение* (П 94) — *безпокойствіето* (М 59). Залържали са се и днес както *безстрашенъ* (П 36), така и *неустрашимъ* (М 11). Широко разпространената във всички стилове на тогавашния книжовен език дума *безпрестанно* (М 42) днес е отстъпила място на употребената от П. *непрестанно* (73).

Езикът на разглежданите преводи ни дава данни и за историята на отделни думи в книжовния език.

Така напр. преди установяването на думите *щастлив*, *нещастен*, *щастие*, *нещастие* в съвременния книжовен език е имало период, когато те са се употребявали наред с други (както книжни, така и народни) техни синоними. Срещу *heureux* във френския оригинал у П. стои ту *благополучень* (33) — у М. също *благополучень* (7), но по-долу *честитъ*, ту *блаженъ* (П 45) — а у М. *честитъ* (М 20). *Malheureux* М. превежда със *злочестъ* (11, 1 и др.), а П. — било с *нещастень* (36), било със *злочастну* (25), с *бъдно* (89) и със *злочастника* (117). *Malheur* М. превежда било като *злополучіе* (25, 3), било с *нещастіе* (20), било с *бъдствіе* (23), а П. — с **нещастіе* (34), *злочастіе* (46). *Вопшег* и двамата превеждат с *благополучіе* (П 33, М 8 и др.), *fortune* — с *щастіе* (П 34, М. 9), а М. в някои случаи и със *сѣдба* (32), а *destinée* у М. е преведено *щастіе* (59), а у П. с турската (арабска) дума *талихъ* (95). През Възраждането са били широко разпространени както *щастие*, така и *злополучие*, *злочастие*, *нещастие*, *благополучен*, *злочест*, *честит*. Интересно е да отбележим, че онези от изброените тук синоними на *щастие*, *нещастие* и пр., които се запазват в съвременния книжовен език, придобиват нова стилистична отсянка на думи от по-тържествен, по-висок, поетичен стил. Същото нещо се наблюдава и при някои други подобни случаи. Това се отнася както до думите, книжни по произход (*благополучен*, *злочастие*), така и за онези, които идват от народните говори (*злочест*, *честит*).

Също и за думата *чужденец* е налице колебание: П. употребява или по-старата ѝ форма, срв. *чуждинцы* (38), или субстантивизирано прилагателно: *иностранния* (79), и *странния* (80). М. пък употребява **странникъ* (3),

¹ К. Ничева, Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на българския книжовен език, БАН, 1965, стр. 101.

иностраницътъ (47), субст. прил. *иностраннытъ* (46) и накрай съвременната форма *чужденци* (13 и др.). Изброените синоними са се употребявали повече или по-малко през Възраждането. Особено широко разпространение е имала думата *странник*, наред със съвременната *чужденец*. *Иностранец* днес се чувства като чуждица, а *странник* е свойствена на поетичния стил на книжовния ни език.

Преводът на *пауfrage* ни разкрива една по-стара форма за *корабокрушение*, а именно *коработрошение*, М. 8, *кораблетрошение*, П. 31. Съвременната дума се среща у П. в църковнославянски облик *кораблекрушение* (33). В Цариградски вестник от 1855 г. срещаме *кораблесокрушение*, а у Кисимов и др. — *корабострошение*. Днес в езика ни се е задържала само *корабокрушение*.

Lit е преведена и от двамата с *одър*: два *одра* (П 93), два *одъри* (М 57). Следните примери, в които *одър* е обяснена в скоби с *креват*, показват, че известно време е имало борба между турската и гръцка думи: „*одръ* (*креватъ*)” (у С. Доброплодни); на *одърче* (*креветъ*) (у Й. Груев).

Magazins е преведена от П. *олагалище* (79), а от М. — *магазинъ* (46). И *олагалище* и *магазинъ* са се употребявали в книжовния език, преди да бъдат изместени от заетата в руски език чрез западно посредничество арабска форма *магазин*.

Вместо *цял* в значение 'който е в пълния си брой, състав, количество' по-рано е било разпространено местоимението *всички*, срв. у П. по *всичкий* градъ (84), у М. изъ *сичкия* градъ (50), също *сичкий* градъ у Т. Икономов, *всичкий* свѣтъ у П. Р. Славейков и др. Подобна употреба днес е остаряла.

Нека резюмираме по-важните изводи.

Известно е, че възрожденските ни книжовници са се стремили при изграждането на книжовния български език да запазят самобитността на езика ни. Наред с грижата да се избягват турцизмите можем да посочим у отделни книжовници, представители на славянобългарската школа, и стремеж да се избягват думите от западноевропейски произход (напр. от френски език).

Друг характерен процес за изграждащия се книжовен език е борбата между народни и книжни елементи. Както е известно, в основата на съвременния ни книжовен език ляга народният български език. Във връзка с това в областта на лексиката ясно се очертава постепенното намаляване на броя на книжните елементи при следните лексико-семантични групи: 1) Намалява се броят на дошлите по книжен път сложни думи; 2) Стеснява се употребата на книжните по произход отглаголни съществителни на *-ние*, като вместо тях в книжовния език намират широка употреба народните отглаголни съществителни на *-ие*, както и други съществителни, образувани от същите глаголни корени (основи), но с други суфикси. Освен това онези отглаголни съществителни на *-ние*, които се употребяват и в съвременния ни книжовен език, изгубват глаголността в значението си, като запазват само субстантивните си значения, докато през Възраждането в много случаи тези съществителни са имали и субстантивно, и глаголно значение.

В разглеждания период от разволя на книжовния ни език, когато лексиката е още в процес на нормиране, наблюдаваме едновременна употреба на няколко (понякога дори 5—6) синонима (както от книжен, така и

от народен произход) за означаване на едно и също понятие. Утвърждаването на един от тези синоними като общоупотребимо название е свързано в редица случаи със стилистична диференциация на онези от останалите синоними, които не отпадат, а се задържат в книжовния ни език. Тези синоними получават отсянка на думи от по-висок, тържествен, поетичен стил. При това такава отсянка получават както книжни по произход думи (срв. *злочастие*), така и народните по произход думи (срв. *честит*, *злочест*).

При развоя на книжовния ни език се забелязва борба между отделни суфикси и префикси. Така напр. суфикс *-ство* бива изместен от *-остъ* и *-ие*, суфикс *-ние* — от *-не*, *-ост* и *-а*, а префикс *без-* се предпочита пред *не-*.

Изследването на езика и на други преводни художествени, а също научно-популярни творби и учебници от епохата на Възраждането, преведени както от западните езици, така и от руски или новогръцки, ще допълни и разшири данните за известни вече процеси, както и ще разкрие някои нови процеси в развоя на книжовния ни език.

ЗА ХАРАКТЕРА НА ЛЕКСИКАТА В „ГОРСКИ ПЪТНИК“

Екатерина Михайлова

Проучванията в областта на историята на българския книжовен език и по-специално в областта на българската лексикология нито са завършени, нито са достатъчни. За това говори и липсата на такива основни научни пособия като исторически речник, големи тълковни и етимологически речници, началото на работата върху които впрочем вече е поставено в Института за български език. А никоя друга страна на езика не е свързана така тясно с историята на един народ, както е свързано лексикалното му богатство. Развитието на лексиката, непрестанното ѝ попълване и растеж в значителна степен се обуславя от обществено-икономическото движение и културно-битовите условия в различните периоди от живота на народа и обогатяването на неговата мисъл. Възрожденският период ознаменува началния етап на установяване на българския книжовен национален език и затова изучаването на лексиката на книжовните паметници от тази епоха е една от първостепенните задачи, които с време трябва да бъдат разрешени с общите усилия на езиковедите. Имайки пред вид мястото на Г. С. Раковски в националната ни история, пренебрегването на езика му като обект на научно изследване би било неоправдано.

Около обаятелната личност на Георги С. Раковски като революционер и поет, журналист и дипломат е създадена от няколко поколения забележителна литература. Преди всичко произведението му „Горски пътник“ с широката си известност като първа българска национална поема, оказала огромно въздействие през революционно-възрожденския период на борба за политическо и социално освобождение, е предизвиквала множество проучвания. Тези проучвания обаче са предимно от историко-политически и литературно-критичен характер. Бележките на литературоведите относно езика на Раковски са случайни и те са във връзка с оценката на литературната стойност на произведенията му, но не и изследвания, отнасящи се до езиковия принос в тях.

Тук ще се ограничим с някои наблюдения върху езика на „Горски пътник“¹ с оглед на лексикалния принос на Раковски в изграждането на националния ни език. За да осветлим тази страна от езика на произведението, отговаряйки преди всичко на въпроса, какъв е речниковият му състав, ще си послужим и със статистически данни, за да изпъкнат съотношенията между интересуващите ни групи лексика.

¹ Горскій пътникъ, повѣствовителнъ спѣвъ отъ Г. С. Раковскаго, списанъ въ лѣто 1854, печатанъ же въ лѣто 1857 у Новий Салъ.

Лексикалните единици в „Горски пътник“ са всичко 3693 от 17801 думи в текста. Те могат да се класират в следните групи:

1. Най-голяма е групата, около 2532 лекс. единици, на *народната лексика*, в която влиза онази сборна междудиялектна лексика от установяващата се тогава общонародна разговорна реч, с известни предимства на диалектите от Североизточна България и от народното творчество, каквато Раковски съзнателно е черпил от всички краища на страната. В тази група се установяват главно три подгрупи:

а) Най-внушителният дял се пада на народно-битовата лексика, като напр. *агънце, бабичка, бащин, бера се 'стичам се', билка, благо време 'сгодно време', благо 'имот, имане', блещуревя, бърнина, боя се, бreme вардя, веке, ветрец, вецица, вия, викам, вила, вино, влача, войвода, вол' voxчан, 'восъчен', вражда, вълчи, върбица, вървище 'пътека', Гергювден, главатар, глотница 'стадо', глъчка, гмоище, говедо, гозба, градица, гробище, гроздобер, гълъбица, гъстинак, давно 'даво', давя, даждие, дарове, дарувам, двигам 'вдигам', двоя, дебна, дера, дечица, добитък, добрина, доваждам, дбда, дочекам, дочеквам, доя, дъще, женище, жила, жълтица, забирам 'започвам', забравен, загорец, задавам страх, зайда (звезда зайшла), заминувам, запаша (сабя запасах), заповня, запрá (се), заправка, запретна, затривам 'погубвам', захватя, сган, здравец, земник, злак, изедник, изпроводя, имане, кавал, кисело мляко, коситба, кръвник, кръвопиец, купище, купно 'заедно', либав, личен, лобода, лоча, лошав, лют, мамя, машеха, меден кавал, постеля, мильно, младочка, мотика, мрътвило 'гнездо на змии', мърцав, навуца, наежа се, нáзорки 'зорко, внимателно', накитя, накитен, наниз, напаст, нáпреки, нарочито 'нарочно', настървен, небо, невръстен, никоги, нирище, 'развалини, пещери', нога, ноги и нози, нбже, обида 'обиколя', обир, овчарко (зв.), окръст 'наоколо', опинци, опълтя се, остаям, отбор юнаци, отколе, откуп, пазва, пак, пастря 'пазя', перуника, печалба, уча, писмо, пита, побожен, 'набожен', побратим, поган, погани, поганец, погански подквася, подлостя (врата подлостихми), подмилквам се, полож 'нанадолнище', пороня сълзи, пояс, преваря, прикажа, проваждам, продумам, прокоп 'ров', пшеница, ракия, ръчник 'дълга кърпа за лице', сажба 'сребърен накит', свилен 'копринен', събрталище, сестрица, сестрин, скажа, казвам 'разказвам', слепок, сматрям, скот, скотски, сова, сокол, старейшина, стока, струвам, 'правя', стръвен, студенец 'кладенец', ступан, съжба 'съдене', турча, турче, тътна, умилен, умилно, унука, устреля, хайде, хвала, хижа, хитро 'умно', хлопка, хойса 'ръченица' хомот, целб 'сребърна стара монета', чарда, чевръсто, чутен 'дивен', шарец 'вакъл овен', шатар и шатори, шилиц 'роза', шумак, шумица, щение 'желание', юнак, юнашки, явор, яглика, яден 'отровен', ядно 'отровно', ядовен 'отровен', язва и т. н.¹*

б) В групата на народната лексика влиза и онази популярна църковна и свързана с религиозни представи и морални понятия лексика, която е имала в онзи период общонародна известност като: *бог, богов, вишни божје, вечен, владика, вяра, грешен, душа, душица, изповядвам, молитва, напаст, небесен, неверник, невидим, невинен, отче, погребение, помен, помози бог, праведен, праведно, прекръстя се, пророк, пъклен, свет, светец, светиця, свец, скръб, смирено, смъртен, смъртно, спасение,*

¹ Посочваните думи са само примери от целия материал от съответните подгрупи, нареден азбучно.

страдание, църква, църковен, черковен. Този пласт от народната лексика е незначителен по количеството си. Много думи от тази лексика носят белезите на старобългарския си произход — традицията на черквата ги е поддържала през вековете на робството и ги е утвърдила в народната реч.

в) Към тази група от народната лексика спадат и малкото гърцизми и турцизми, навлезли в народната реч преди възрожденския период и обикновено намерили място и в народното творчество, като напр.: от гръцки произход са: *агарянец, агарянин, агарянски, арбанасин, арбанашки, калугер и поп.* Към този пласт на чужди думи в народната лексика в „Горски пътник“ влизат и турцизмите, които се отнасят предимно към държавно-административната и религиозна лексика — навлязала в българския език през вековното османско робство, като: *башия, билюк-башия, делия, дервиш, еничар, манаф, манафин, мъждрак, паласка, сарай, сеймен, сегменски, софта, спахия, султан, султаново (субст.), теке, топ, ходжа, хан, челенк, чорбаджия.*

Както се вижда, съставът на групата народна лексика, която обхваща повече от 2/3 от общото количество думи в „Горски пътник“ (заедно с незначителното число лексикални единици от турски и гръцки произход), е била понятна и близка на българския народ през епохата на Възраждането.

2. На второ място по численост в „Горски пътник“ можем да поставим групата на книжовната по произход лексика, от около 1070 лексикални единици. Една част от нея, около 730 лекс. единици, е навлязла в ранновъзрожденския период още от Паисий, Софроний, П. Берон, от учебниците на светското възрожденско училище, както и от първите преводи на разпространяваната широко книжнина с елементарни познания за света и най-вече забавно четиво. Тази лексика е заимствувана или преведена и калкирана от източниците, които са ползували авторите, а именно: църковно-славянски, сръбски, руски, гръцки и др., като напр. *азиатски, амазонка, африкански, византийски, грубиянски, духовенство, душеспасение, дълговременен, дързостен, дързост, естествен, жарък, жарко, женолюбец, живодавец, жител, забвение, занимавам, заразителен, зверобразен, звероподобен, златотъкан, зловестница, злотворение, злотворница, знаменит, знаменосец, изгнан, изключвам, изпълнител, император, империя, инок, искреност, княжески, княжество, корист, користен, користолюбие, кристаловиден, кръвопролитие, кръвопролитен, кръвообръщам, ласкателен, латини, ликувам, мерзост, мир 'свят', минути, множество и пр.* Тази по-стара книжовна лексика от възрожденския период Раковски разширява и обогатява с нова, заимствувана от светски източници от неговото съвремие.

а) На първо място по брой на лексикалните единици в тази група стоят русизмите, дошли не от църковно-славянски, а направо от светската тогавашна руска книжнина, още и чрез посредничеството на сръбската — общо около 168 лекс. единици. Може да се отбележи, че по отношение на русизмите Раковски има заслугата за въвеждане на значителен пласт от нова културна руска лексика в „Горски пътник“ от около 84 лекс. единици, която след това се утвърждава в речниковия фонд на българския книжовен език, като напр. *битка, великодушен, властолюбив, впечатление, всеобщ, въображение, герой, гибел, гостоприемство, двойка 'чифт',*

дневник, заведение, звание, знатен, изряден, изстребление, качество, колебание, красота, лучезарен, месторождение, мечтане, настоящ, начало, невежество, непонятен, образование, обстоятелство, обширен, общество, общонароден, подданство, полк, полкове, (и пълкове), понижение, понятен, препятствие, просвещение, решение, решително, родина, сражение, увеселение, удоволствие, условие, условно, успех 'сполука', цветущ, цел, шествувам и пр.

Освен тази категория русизми, които се утвърждават в книжовния ни език, Раковски употребява и такива, които биват отхвърлени по-късно, като напр. *бежи* ("время бежи"), *безлесен*, *безстиден*, *безъсен* (от *безый*), *велюжен*, *взорно*, *всадник*, *вишеречен*, *глуп*, *горше*, *жизън*, *замечание*, *заслужение*, *затмя*, *згубя*, *изступление*, *изступлен*, *конечно*, *краска*, *купец*, *недвижен*, *недвижно*, *недостатки*, *погрусжен*, *прошедшее* („Время прошедшее мысли пробужда“), *турок*, *устремительно*, *что* (като относ. и въпрос. местоим., а също и като съюз) и под. Разбира се, това са само онези случаи на русизми, които се наклоняват от църковнославянизмите. Русизмите, минали чрез църковнославянизмите, са много повече. Въпросът тук обаче е по-сложен, тъй като Раковски е смятал, че с употребата им в „Горски пътник“ (както и другаде) ще придаде на поемата си по-висок стил, с какъвто цел той издирва и старобългаризми.

б) На второ място в групата на книжовната лексика в „Горски пътник“ стои архаично-църковнославянската лексика, наброяваща около 132 лексикални единици. Тази лексика е и естественният преход за русизмите, които постепенно навлизат, по необходимост разширявайки българския книжовен език с нова лексика за нови културни понятия. На повечето от църковнославянизмите Раковски е възвръщал първоначалната им старобългарска форма и съвременно българско звучене. Много обаче той оставя с църковнославянската им фонетика, като отдавна навлезли в религиозната лексика на черковната книга, напр. *аки*, *паки*, *паче*, *памят*, *чадо*, *чадолюбив*, *безчеловечен*, *безчаден*, *всегда*, *горе* 'горко', *двери*, *древеса*, *звон*, *конец*, *кончина*, *лест*, *митар*, *отечески*, *преблаженно*, *пречестен*, *человеколюбие*, *человечески* и под. Впрочем църковнославянизмите навлизат в книжовния български език от два потока: най-напред от религиозната книжнина, както споменахме вече, със старобългарска по произход лексика, но с руска фонетична редакция, и в по-ново време — от руския книжовен език, откъдето идват освен старобългаризми, навлезли в литературния руски от църковно-славянската книжнина, но още и стара руска лексика, създадена по старобългарски лексикални модели¹. Раковски е заимствувал и от двата потока, стремежи се да побългарява фонетично лексиката, като напр. *безчьстень* и *безчьстеньъ*, *безчьстїе*, *безчьстно*, *блѣдник*, *блѣдност*, *благобѣханен*, *хорьговоносец*.

¹ По въпроса за църковнославянизмите и старобългаризмите и трудното им разграничение от русизмите вж.: Л. Андрейчин, Ролята на църковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език, сп. Бълг. език, VIII, 1958, кн. 4—5, стр. 309—320; Старобългарско гледане в съвременния български книжовен език, сп. Бълг. език, XIII, 1963, кн. 3, стр. 198—203; Взаимодействие между народен език и книжовни влияния при формирането на новобългарския книжовен език, сп. Бълг. език, XIII, 1963, кн. 4—5, стр. 344—353; Специфични моменти и особености при формирането на съвременния български книжовен език, сп. Бълг. език, XIX, 1969, кн. 1, стр. 11—17; Езикът на Пандисевата „История славеноболгарская“ и началото на новобългарския книжовен език, сп. Бълг. език, XII, 1962, кн. 6, стр. 490.

в) Особено място в книжовната лексика на „Горски пътник“ заемат архаизмите, нарочно издирвани от старобългарските паметници и внесени в поемата. Като се имат пред вид нашите възможности за справки с разполагаемата речникова литература, можем да посочим около 20 старобългаризми извън архаизираната съзнателно от Раковски лексика в „Горски пътник“: *лик* 'мегдан, събор'. С това си значение думата се среща в Остромировото евангелие, а има сведения, че Раковски е работил с него; *любия*, *непозиблен* 'непоколебим, закоравял'; *лъстно* 'измамно', *къ* 'но'; *окомигване* 'миг, момент'; *окръстен* 'околен'; *палич* 'палач', също и *паличник* от стб. паличникъ 'вързано със сопа лице', а у Раковски думата е преосмислена като заместница на турската дума *джелатин*; *племенит* 'благороден по рождение'; *подобен* 'удобен'; *прегорко*; *пресяда* 'засада'; *тъчно*; *чловек* (успоредно с *человек*); *чловешки*; *ъзница* 'тъмница'; *ъханце* 'обоняние, мирис'. Както се вижда, по различни причини, но нито един от внесените старобългаризми в „Горски пътник“ не се е утвърдил в съвременния ни книжовен език.

г) Като подгрупа в книжовната лексика на „Горски пътник“ можем да поставим внесените от Раковски сърбизми — около 20 наброй — твърде незначителен в сравнение с русизмите и църковнославянизмите, въпреки че когато издава „Горски пътник“, Раковски се намира в Нови Сад в сред литературните и журналистически среди, където взема дейно участие на добре овладян сръбски в рещаването на спории въпроси около литературния сръбски език, при това споделящ идеята за една славянска културна и езикова общност със сърбите. Под влияние на видния сръбски журналист-демократ д-р Данило Медакович Раковски излиза и с по-реалистични схващания относно изграждането на книжовния български език. Тогава той изказва мнение, че книжовният език не може да бъде изграден само върху един диалект или една група диалекти. С твърде голяма за времето лингвистична култура и ерудиция, която използва в името на най-благороден патриотизъм на революционер-демократ, който работи за освобождението и на други народи — нищо чудно, че Раковски прегръща идеята за всеобщ славянски език и нищо чудно, че наред с русизмите навлизат и незначително количество сърбизми, които впрочем той е пресявал през своя патриотичен критерий — старобългарския език или българските диалекти, като при възможност ги приспособява към особеностите на българския език — било фонетично или морфологично: *вълкодалец* (за сръбски „вукодлак“), *грай* 'реч', *далеглед* 'бинокъл', *дивляк*, *добро* (наречieto 'добре'), *домородство* 'родина' (успоредно с „отчество“ и „родина“), *лепа кралица*, *незнабожен* 'безбожен', *пригъртам*, *присявам*, *пропищовам*, 'предписвам', *разгъртам*, *ратар* 'селянин', *ратище* 'поле', *самокрес* 'самоzapалвач се пищов, револвер', *сталност* 'сигурност, стабилност, твърдост', *удихна* 'отдох', *ускок* 'хайдутин' (успоредно с „Горски пътник“), *хитник* 'хищник'. Изредените тук сърбизми в по-голямата си част са били понятни със значението си в текста, особено пък в средите на голямата българска емиграция в Сърбия.

Най-незначителен дял в състава на разглежданата книжовна лексика заемат думите от чужд, неславянски произход — около 30 на брой, но известни още в ранно-възрожденската ни книжнина. От гръцки: *amazonка*, *ористи* 'заповядай', *политика*, *талаз* 'вълна', *фанариот*, *фарисей*, *фенерски* и *фенерлия* (от новогръцки през турски); от арабско-турски

произход *алкоран, хан, шатор*; от немски през сръбски и румънски: *лузинка и данса*; от полски и чешки по една дума: *пан* и *облон*; от международната лексика, главно от старогръцки, арабски и латински произход, минали през руски и сръбски¹: *азиатски* и *азиатски, арсенал, африкански, византийски, минута* и пр. Както се отбеляза вече, не-славянските по произход думи в „Горски пътник“ са забележително малко и те са известни преди това от елементарната учебна възрожденска литература. Раковски съзнателно, по убеждение и по езикова теория, внимателно е отстранявал чуждата лексика, търсейки заместници от славянските езици. В този случай той се присъединява към предшествениците си книжовници да заимствува преди всичко от руски език. Но и това не попълвало големите празноти за израз на новите понятия и по-сложни мисли от различните страни на живота и отрасли на културата на века, ето защо и той като съвременниците си и предшествениците си се заема със словотворчество. Новите думи се изковават набързо според крепящата нужда и затова не винаги са сполучливо изградени. Трудно е обаче новите думи да се посочат като създания на определен автор, защото словотворчеството е твърде сложен процес на заимстване от чужди и домашни източници, както на лексикализиран, така също и на велексикализиран речников материал. За неологизми у Раковски може да се смятат онези думи, за които имаме относителната сигурност, че са резултат на негово словотворчество. Основания за несигурност при определянето на този пласт идват и от обстоятелството, че голяма част от най-несполучливите новозковани думи, сочени от 4—5 поколения историци, литературни критици и някои филолози за лично творчество на Раковски, се оказва след по-подробно проучване, унаследена от предшественици и съвременници на Раковски, които по същия начин са създавали нови думи. В „Горски пътник“ като заемни от други автори неологизми можем да посочим със сигурност, поради направени справки във Възрожденския архив на Института за български език, следните 29 лексикални единици: *злотворение* (Любословие, 1842 г.); *злотворница* (Неделник, 1806), *злотворител* (Ем. Васкидович), *злотворен* (Д. Войников), *злотоорник* (К. Фотинов), *зовим* (Царственик, 1844; П. Р. Славейков и сп. Наука), *книжнина* (Цветособрание на старословенската книжнина, стр. 46), *премил, премило* (Елена Мутева 1852), *производ* (Ем. Васкидович 1847), *мрачност* (Неделник, 1806, сп. Читалище 1871, Д. Войников 1871, сп. Училище 1871, в-к Зорница 1877, Ботев в „Кърджали, Г. Пърличев в „Автобиографията“ му), *мъчност* (А. Грантски 1854), *ублаждавам 'усплаждам'* (Многострадална Геноева 1856), *облича 'изобличавам'* (Р. Попович 1837 в „Християнство“-та, стр. 41; Многострадална Геноева 1856), *остатки* (Ив. Момчилов в „Писменица на слав. език“ 1847), *повестност* (сп. Мирозрение, 3 пъти), *правдодаianie* (Цариградски в-к от 11. II. 1856 и в „Краткое землеописание“ 1856) същата дума Раковски употребява по-късно в Българска дневница, бр. 1, 1859 и в Показалец, същата година два пъти — стр. V и 1), *правление* (Царственик 1844, стр. 31 и П. Р. Славейков 1857), *прадеден* (Ив. Момчилов 1847, а по-късно в превод на Ал. Кръстев и Ал. Бобчев 1873),

¹ За влиянието на сръбската и румънската лексика върху езика на Раковски вж. по-подробните изследвания от В. Симеонов, Сръбски елементи в публицистиката на Г. С. Раковски, сп. Бълг. език, XIV, 1964, кн. 6, стр. 496—512; Влиянието на румънската лексика върху езика на Г. С. Раковски, Известия на Института за бълг. език, кн. XI, София, 1964, стр. 345—355.

празност (Писменица на сл. ез. 1847, „Поучителни речи на старите философи“ от Ал. Гранитски, а по-късно у Хр. Г. Данов, Кр. Пишурка С. Радулов, С. С. Бобчев, сп. Читалище, П. Кисимов, Ил. Блъсков, сп. Училище и Й. Груев), *преселец, преселци* (Кратко землеописание на Г. Икономов, 1856, стр. 32, а по-късно у П. Кисимов, 1875, Ил. Блъсков, 1888), *претежък* (Многоград. Геновева, 1856, по-късно у С. Миларов в „Спомени от цариградските тъмници“, 1881, стр. 39), *провесен, провесно* (П. Берон, Рибен буквар, 1824, а по-късно у П. Р. Славейков), *равност* 'равенство' (Цариградски в-к, бр. 54, 1849 — „политическа равност“, а след Раковски у Г. Кръстевич 1871, Ив. Н. Гюзелев във „Физиката“ му с матем. значение 'равенство' и у други възрожденски автори), *снегопокрит* (Ем. Васкидович в „Първи понятия за детинско употребление“, 1847, а по-късно у Нешо Бончев), *спасен* 'спасителен' (Неделник, 1806, а по-късно у Н. Михайловски, П. Кисимов, думата се среща и в Битолско, СбНУ, XIX, 264), *студеност* (К. Огнянович в „Житие Алексия...“, 1833, Р. Попович в „Христовия“, 1837, стр. 14, а по-късно у Сава Радулов, Г. Кръстевич) и пр.

Както се вижда от примерите, книжовната лексика е била усвоявана и разпространявана от ограмотяваното население и поради разбираемата ѝ основа и утвърденост в езика на Възраждането и би могла да се присъедини към първата група на общонародната лексика, в който случай от общо 3693 лекс. единици в „Горски пътник“ — 3602 лекс. единици представляват известна и понятна лексика през епохата на Възраждането.

3. В отделна група от около 90 лексикални единици се обособяват неологизмите от личното словотворчество на Раковски, от които бихме могли да формираме следните подгрупи (разбира се, също с известна резерва поради непълнотата на нашите речникови архиви).

а) Лично словотворчество или за пръв път употребена от Раковски лексика, която бива утвърдена в книжовния ни език и следва да се приеме като негов принос: *безбожност, бесовище, несретен, опълчение* (фонетично побългарен русизъм „ополчение“), *прехрабър, достолепен* и *достолепие, гърмоносен* (В бележника му „О добър красноръчя“ от 1856 г. срещу думата „достолюбие“ стои грц. *προηλη*, *достолепно* (нареч.), *человецишна* — църковнославянизъм с новобългарска суфиксация), *възл 'кът', 'усамотено място'* (у Раковски за пръв път думата е употребена със стб. значение).

б) Неологизми в „Горски пътник“, които са отпаднали от съвременния ни език, но са били възприети от книжовници от възрожденския период: *горкост* (Летоструй, 1872, стр. 165), *гъстолистен* (Тсория на словесността“ от Т. Шишков, стр. 137, е по-късно у П. Р. Славейков в сп. Пчелица, 1871), *независно* (в превода на „Черковно богословие“ от Наумов и Петров 1876 г.), *немилно* (Й. Груев, 1888), *непознан* 'неизвестен' („Очерки за историята на народните сказания“, превод от Н. Михайловски и Момчилов), *непримирен* 'непримирим' (в превод от Ал. Кръстевич, 1870 г. на „Водачът ни в пътя на живота“), *нечутен* 'небивал' (у Нешо Бончев в превода му на Тарас Булба, 1872, стр. 56) и др.

в) Неологизми на Раковски в „Горски пътник“, отпаднали още през възрожденския период: *входоустие, вежество* 'знание', *животодавен, звездокитен, игровод, пригледач* 'разузнавач', *проходница звезда* 'вечерница', *пустоверец* 'суеверен човек', *пустоверие* 'суеверие', *пушкомет* 'изстрел', *разцветие* 'разцъвтвяване', *сминоцветен, снажа се* 'паяквам', *хоръгвоносци, хълмен* и *хълмолен, цветокутен, цветопокрит, чаробен*

„вълшебен“ и под. По-особено място заемат някои изковани думи в „Горски пътник“ като калки на думи от чужд произход, но не спечелили привърженици нито през Възраждането, нито по-късно, като напр. *зренник* (четири пъти в Г. П., е превод на грц. „хоризонт“; на сръбски отговаря „видник“; думата „зренник“ срещаме и в Дунавски лебед, II, 1861, бр. 61 от I. XII. В „Отборъ краснорѣчия“, 1856, срещу думата „зрѣнникъ“ стои грц. *ὄριζων*); турското наименование Бакаджик на днешния връх Погледец при Карнобат Раковски преименува в *Зренище* („Зрѣнище“). В областта на митологията Раковски е изковал и собствени имена *Бълий Богъ*, *Съдица* (вм. орсница), *Мждрица* (вм. богиня на мъдростта), *Торкъ* (бог на войната). Произхода на някои от тях Раковски обяснява в своя „Показалец“, 1859 г.

*

От извършения исторически и количествен анализ на лексиката на най-популярното произведение на Раковски — първата българска национална поема „Горски пътник“ — биха могли да се направят следните изводи:

1. Основата на езика в Горски пътник е народна, с лексика, подбрана и обогатявана от всички краища на страната, но предимно от североизточните диалекти.

2. Особените думи и форми, които са създадени несполучливо, представляват незначителна част и ни най-малко не са затъмнявали смисъла, нито са обезцветявали стила, а, напротив, в онзи особен момент на търсенето на езикови средства за постигане на книжовен стил те са придавали особен колорит.

3. Раковски обогатява българския език с лексика за новите понятия от европейската бурно развиваща се култура чрез посредничеството главно на руския литературен език, в съгласие със законите на изграждането и развитието на националния ни език, като за някои понятия той използва старобългарската и църковнославянската лексика, приспособявайки също архаизмите морфологично, фонетично и семантично към изискванията на формиращия се съвременен книжовен български език.

Както се вижда, изучаването на словарния състав на „Горски пътник“ въз основа на пълен речников архив на произведението и въз основа на сравнения както с други негови известни съчинения, така също и с произведения от други книжовници от възрожденската епоха, хвърля вече по-друга, нова светлина върху езика на този голям възрожденец и опровергава разпространеното становище, че видният революционер-демократ, носител на най-прогресивната идеология за епохата, с езика си бил се върнал с векове назад, че езикът му е отрицателната страна в неговата дейност, че е изопачен, изкуствено архаизиран, претрупан с чудато изковани от него думи, език, в който липсва изразност и живост, с една дума — език без стойност и значение за развитието и обогатяването на формиращия се книжовен български език. В структурно отношение езикът на Раковски очевидно има анахронизми, но те са по-скоро външна страна, недобре споена с основната здрава народна конструкция на езика му. Така може да се обясни и всеизвестният факт за особено силното въздействие на „Горски пътник“, оказано върху такива майстори на словото като Хр. Ботев, П. Р. Славейков, Ив. Вазов, Дим. Благоев и др. А такова въздействие не може да оказва произведение с език, лишен от живи изразни форми — близки до закономерностите в народната реч.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЕЗИКА НА ГР. С. ПЪРЛИЧЕВ
(ЛЕКСИКА НА „АВТОБИОГРАФИЯТА“)

Васил П. Василев

Въпросът за езика на българските възрожденци от Македония е един от недостатъчно изучените, което затруднява пълното изследване процеса на формирането и развитието на българския книжовен език, изясняването докрай картината на приноса в него на западните и източните говори. Книжнината, която ни завещаха Д. и К. Миладинови, Гр. С. Пърличев, Р. Жинзифов, Й. Хаджиконстантинов-Джинот, Й. Кърчовски, К. Пейчинович, К. Шапкарев, М. Цепенков и др., е плод на народностната им изява и на отношението им към идеята за българска черковна независимост и политическа свобода.

Езикът на тези книжовници може да се разглежда в три посоки: неразривна връзка и единство с българския език, диалектни особености и чуждоезикови влияния.

Григор С. Пърличев (1830—1893) е рожба на българската действителност от преди Освобождението. Той се оформя като писател и поет под силното влияние на Омир, на гръцката, френската, италианската, а по-късно и на руската литература и култура. Освен на поемите *Адаматалос* и *Сънеборците* той е автор на преводи на Илиада и Одисея, Смерхурите на Ариосто, пише Автобиография, една книжка правоучения, кратка славянска граматика, 12 стихотворения, толкова слова и други творения¹. Пърличев научава елински по-добре от професорите си², също така латински и старобългарски, италиански и френски, турски и албански, руски. Подобно на другите български книжовници той черпи от два извора — родния диалект и руския език, като се влияе от архаичното в западнобългарската традиция.

„Автобиографията“ е важен документ както за литературния талант на самия автор, така и на неговия език и е ярко отражение на предосвобожденската епоха. Писана е, когато авторът е учител в Солун (16. IV-1884 - 1. V. 1885), а за първи път се публикува в 1894 г. в Сборника за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XI, стр. 346—403. Редакцията на сборника отпечатва Автобиографията „без изменения, както си е в ръкописа, който е останал от ръката на автора. Само препинател-

¹ К. Г. Пърличев, Към характеристиката на Григор С. Пърличев, Македонски преглед, год. IV, 1928, кн. 2, стр. 138.

² Пак там, стр. 106.

ните знакове, употребявани от автора по гръцки начин, бидоха тук там поправени¹. Пряката и авторската реч не са отделени с редове, а само с тирета.

В своето издание на „Автобиографията“ П. Н. Орешков² не само нормализира правописа, но прави и редица преобразования: текстът е разделен на 44 глави, въведени са допълнително нови редове. Пряката реч е разграничена от непряката с нови редове. Някои думи в авторската реч от типа „что“ (руско влияние) са заменени с „що“ и др. Всичко това създава нов облик на „Автобиографията“. Орешков отбелязва някои нейни особености и чуждоезикови влияния и изтъква, че „специална филологическа работа е да се изследват тези влияния и да се установи техният размер“³. В тая насока със своите бележки под линия и с главата „Речник на Пърличевата Автобиография“ той е направил много, но заедно с това е надценил влиянието от руски и черковнославянски език.

В езика на нашите възрожденски писатели диалектни особености се откриват в различна степен във фонетиката, морфологията, синтаксиса, лексиката. Характерно е, че в авторската реч повечето писатели се стараят да се освободят от родния говор, а в пряката реч — да си служат с него умерено. Тази най-обща констатация приляга и за Пърличев. Въпреки всички влияния в „Автобиографията“ си той стои върху почвата на книжовния български език и родния си охридски говор. Съществението в случая е, че при него диалектизмите са преди всичко художествен колорит (по всичкитъ врата и прозорци се виждаха насълзени лица — авторска реч (380)⁴; Что сж тъзи пенджери? — пряка реч (401). Пърличев си служи с новобългарската книжовна форма *човѣкъ*, а много рядко със старата форма *человѣкъ*, но диалектиото *чоекъ* се открива само в пряката реч. За силното въздействие на книжовната практика подсказва и русизмът *что*, който в повествованието се среща и във форма *що*. В авторовата реч обаче има и редовна употреба на диалектната дума *стърна* и предпочитание към архаичните и диалектни форми като *ветхо*, *толко*, *тога*, *такви* и др., към книжната форма на отглаголните съществителни на *-ние* (паданіето, дрънчаніе, спаніето), без да се прави синтактична разлика с типа на *-не* от народен произход, с които си служи авторът в пряката реч (плаченъе, кланъе).

За по-голяма прегледност се прави условно деление на домашната и чуждата лексика в „Автобиографията“: диалектизми от охридския и други говори; турцизми; гръцизми; латинизми — френски, италиански и руски думи; русизми, като не се прави разлика между пряка и непряка реч и не се взема пред вид честотата на употреба на дадената дума при преброяването ѝ. Обаче трябва да се подчертае, че и при най-беглото сравнение с езика на писатели като Ив. Вазов, З. Стоянов, В. Друмев, Л. Каравелов и др. се вижда, че в авторската реч Пърличев си служи приблизително с толкова диалектизми, с колкото си служат изброените автори, а може би и с по-малко.

¹ Гр. С. Пърличев, Автобиография (1830—1892), СбНУ, кн. XI, 1894, стр. 346.

² П. Н. Орешков, Автобиография на Гр. С. Пърличев, София (1929), 1928.

³ Там там, стр. XXII.

⁴ Забележка: Цифрите в скоби означават страниците на цитати от „Автобиографията“ по изданието от 1894 год.

Вече се изтъкна, че Орешков търси руско влияние при някои думи, макар да сочи понякога, че те се употребяват в охридския говор¹: *къ вечеру, подсмивкж, съ опитванье, кобѣха, църковъ, нѣколко гърсти сребро*; и ж хвърлихъ въ *очага* и др. Често употребяваното наречие *къ вечеру* има своето покритие в охридския говор: *къвечеру*² 'привечер' — Къ вечеру отидохъ у Робеви (355). Под диалектно влияние е употребена и двойствената числителна форма *оба*³: *Обага* се расплакахме (386), но не се избягва и *двама*: *Ще гънемъ двама* (387). Съществителното име *църковъ* е преди всичко диалектна форма, макар че може да се допусне руско и черковнославянско влияние. Това се отнася и до другите примери, а по-специално за *очаг* 'огнище' е по-приемливо да се търси руското влияние само във фонетичния облик, тъй като турската дума *оджак* е широко разпространена в народните говори.

Подобно е отношението и с постоянно използваната дума *языкъ*, която не е русизъм, а диалектизъм (*йѣзык*) и има своите корени в западнобългарската книжовна традиция. Потвърждение на това виждаме в употребената дума *ятърва* според особеностите на охридския говор (*йѣтърва*), т. е. от *ятръ* пряко среднобългарско *ятръ*. Под влияние на традицията Пърличев пише *гълбоко* (в речника на Н. Геров е *гълбокый*) вместо охридско — *глобоко*.

Приблизителният брой на диалектните думи е 70. Най-типични примери са: *сѣдаци* 'съвсем малко дете', *вяхне* 'яхам', *желка* 'костенурка', *крѣчь* 'вдървяване', *мышки* 'мишници', *муренка* 'черница', *мъхорници* 'моряци, тръпки', *ябълшници* 'ябълково дърво', *прусаше* 'ситно ходи', *се помери* 'полудя', *брига* 'грижа', *хупове* 'кукумявки', *велямъ, овдѣ, ручаме, сѣрбна* 'отпи', *попруса* 'потърси, поскита', *поплакъ, сестрич* 'сестрин син', *Божикъ, вѣковитъ, заслѣга* 'заслок, навечерие срещу празник', *намо* 'майко', *нозѣтъ, прыщъ, весь-день, мѣрсеше* 'блажеше', *сакамъ, мѣлзѣтъ* и др.

Като народни изрази могат да се посочат: *оклетіе ви оставамъ* (350) 'заклинам ви', *не му миришехъ на гърцкый*, (366), *да ти имамъ молитвѣтж* (377) 'съгласен съм', *дѣлго време отписвахъ* (вм. преписах) *филладжтж* (356), *Чисто небо от светкавици не се бои* (374) и други.

В „Автобиографията“ си Пърличев отбелязва, че критиката не съгледала в *Армаголос* „творчество във коване нови думи“ (368). Трудно е да се търси в неговата изповед словотворчество, но все пак могат да бъдат отбелязани примери, някои от които образувани под руско влияние: *обезгръженіе, нервикъ, омалодуши, вседно* 'сам, само' (гръцка калка), *пѣтестроеніето*. В текста се срещат и няколко жителски имена: *дебряны, кычеецъ, клисуряне, охридянинъ, охридяне*, които се покриват с диалектните охридски форми.

Турските думи имат широко разпространение в разговорния български език през XIX век⁴ и Пърличев, знаейки турски, се старее да

¹ П. Н. Орешков, Автобиография на . . . , стр. 43, 44, 99, 98, 105, 125, 136.

² Е. Спространов, По говора на град Охрид, СБНУ, кн. XVIII, I. Научен отдел, София, 1901, стр. 543.

³ М. Якимова, Охридският говор, Изв. на Семинара по славянска филология, кн. III за 1908—1910 г., София, 1911, стр. 252.

⁴ К. Мирчев, За съдбата на турцизмите в българския език, Известия на Института за български език, кн. 2, 1952, стр. 117—127.

ги замества с руски думи. Макар че притокът на турцизми в нашата книжовна практика се прекъсва около първата четвърт на XIX век, в „Автобиографията“ на Пърличев те се срещат в голямо число — около 100. Някои от тях се употребяват и до днес в българския език: *бол-лукъ, душмани, безбелли, гайле, чаршиѣж, билемъ, кжметъ, бланъ, хазнѣ, мегданъ, харамъ, севдѣ, терзія, мухабетъ, китапъ, калфа, кы-раджіята, хамалъ* и т. н.

Смята се, че нито един български говор не притежава толкова гръцки думи, колкото охридският¹. Може би поради реакцията срещу гърцизма в „Автобиографията“ картината е друга. Броят на гръцките думи приближава цифрата 45, като не се има пред вид гръцкият текст на стр. 355. Думите са от няколко пласта: а) културна лексика — *меланхолияжтѣ, носталгія, апатіѣж, полемика, утопіѣ, симитомытѣ, критика, нектаръ, балзамираше* и др., б) лексика, свързана с църквата — *амвона, епитропа, канонъ, гееннѣжтѣ, филладѣжтѣ* и др., в) разговорна — *оти, аресваше, хондрокефалскѣ, прокопсува, сполай ми ти* и др. При някои случаи има влияние от гръцкото написание на думите: *фалтики, фалтира, психологъ, тромы, Разгависъ, Аггелина*, дори *праггытѣ* (италианска дума).

Незначително е количеството на латинизмите (близо 35 думи): *ковертѣжтѣ, онъ ме взе алабраца, протестирамъ, центуріона, компрометирамъ, рублиани, контрагъ, праггытѣ, патрони* и др.

По начало въпросът за русизмите в българския книжовен език е твърде сложен. У Пърличев той е свързан със славянофилството и русофилството като реакция на елинофилството. Крайни славянофилски настроения изкрystalлизират у него след запознаването му с руския език и опита му да преведе Илиада. Като поет и славянин той счита за осъществим и възможен един общ славянски език: „Една е Славянската граматика, и ще настане време, когато едно общѣ нарѣчіе (употребено отъ ученитѣ) ще свързва вси-тѣ Славянскы племена. Това може да е сънъ, нъ е нужда велика“². И наистина Пърличев написва на „славянски“ своята „Ода на царя Освободител“, с която става изразител на горчивото разочарование, обхванало поета и народните маси след Берлинския договор. Макар че той не престава да мисли за един такъв език, по-късно е забележим засиленият стремеж да си служи с книжовния български език.

Не трябва да се забравя, че когато е писана „Автобиографията“, Пърличев изтънко е познавал българската книжовна практика и език. Не звучат правдоподобно твърденията, че в нея имало и „бугарски текст“³ (Т. Димитровски), а друг автор отива по-далеко: „Не може да се зборува за бугарски текст во „Автобиографията“, оти нејзиниот текст е на измешан јазик како што се спомена“⁴. Обяснението за подобно интерпретиране на фактите може да се дири в преднамереност или непознаване на българската книжовна практика по времето на Пърличев. И мно-

¹ М. Д. Петрушевски, Неколку експресивни зборови од охридскиот говор, Македонски јазик, год. VI, (1955), бр. 1, стр. 44—51.

² К. Г. Пърличев, Към характеристиката на..., стр. 111.

³ Бл. Корубин, Две „нови“ дела по нашата литература, Македонски јазик, год. IV (1953), бр. 2, стр. 27.

⁴ Пак там, стр. 28.

гобройните русизми и руското влияние в „Автобиографията“ не са нещо изолирано и присъщо само на Пърличев.

Когато се търси старобългарското градиво в съвременния български език, възможно е да се приеме, че „във връзка с религиозния живот и християнския морал е била запазена в по-широк обиход известна лексика с книжовен, „културен“ характер, която е образувала един отделен, макар и сравнително беден пласт на фона на простонародната битова лексика (*спасение, спасител, благотелние, възнесение, житие, мъченик, творец...*)“¹. Думи като *усърдие, сложен, учител, хранител* са възприети в нашия книжовен език от черковнославянски, който става на наша почва носител и на старобългарската книжовна традиция². Липсата на специални изследвания на преплитаните се влияния върху българския език от черковнославянски и руски затруднява установяването на истинските русизми. Несъмнено „началото на истинското руско влияние трябва да се търси там, където езикът ни започва да се обогатява с нова лексика, заета направо от руски език“³.

Когато се преценява езикът на даден писател, не бива да се забравя, че нашите диалекти пазят архаични думи, които могат да имат покритие с някои „русизми“, на което обръща внимание още Р. Жинзифов: „При чтението читателите ще срещат слова, кой, може би, ще им ся покажат, що они сет земени из друзи славянски язици, напр. из руский, ала такво думане ще бидит погрешка от нихна страна..., защото има ги и в наший народен язык. Секой българин, кой е малу многу с народний ни язык познат, знаит що, ако грагянецът казват арман (сл. турско), селянецът казват гумно, ток; ако из грагянските уста чуем курбан (сл. турско), то из народните уста ще чуем жертва и пр. и пр.“⁴

Така например наречието *доволно* се среща у В. Друмев⁵ (*доволно* пространна нива и др.), особено обикнатата дума е от Л. Каравелов (едно *доволно* голямо стъкло, *доволно* бърз човек, *доволно* кратко време и множество други)⁶, използват го още Пърличев (*трѣба ми още доволно* мастило (386), *доволно* сътъ (348) и др.), Раковски⁷ и други възрожденски писатели със значения 'твърде', 'достатъчно', 'много'. Когато се преценява дали тази дума у различните автори е русизъм, то трябва да се има пред вид нейното широко разпространение в народните говори, където означава още: 'доста', 'колкото щеш' (в речника на Н. Геров), 'стига', 'сит': Софийско (Две да ти сипам, а не една, колку ти ѝе *доволно*, рѹчай, ѝмам със што да те гостим); Шуменско (Богатийа му дава *доволно* хл'ап — с. Дивдядово); Самоковско (напрѣш кол'ехме мѣсо до-

¹ Л. Андрейчиц, Старобългарско градиво в съвременния български книжовен език, Български език, год. XIII (1963), кн. 3, стр. 199.

² Л. Андрейчиц, Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език, Български език, год. VIII (1958), кн. 4--5, стр. 311, 320.

³ Там там, стр. 311.

⁴ Р. Жинзифов, Публицистика, том II, София, БАН, 1964, стр. 238.

⁵ Д. Иванова-Мирчева, Езикът на Друмевите повести, Български език, год. VII (1957), кн. 4, стр. 327.

⁶ Л. Каравелов, Събрани съчинения в девет тома, том III, София, 1966, стр. 391, 392, 489.

⁷ Г. С. Раковски, Българно, майко мила, София, 1968, стр. 301, 420, 379 и др.

во̀лно — с. Говедарци); Г. Оряховско¹; Ихтиманско²; Пазарджишко (чу-
валъ наплъни се до̀волму — с. Ветрен); Пловдивско (найადойми съ до̀-
во̀лму — с. М. Чардак); Пирдопско и другаде. Става ясно, че руската
дума до̀во̀лно не се покрива с до̀во̀лно в българските народни говори
и книжовния език. Определянето ѝ като русизъм трябва да става не във
всячки случаи.

В статията си за езика на Друмевите повести Л. Иванова-Мирчева
се спира на различните видове русизми (стр. 327—328), които, общо по-
гледнато, се срещат и в „Автобиографията“ на Пърличев, като числото им
е значително — около 130 думи, включително и черковнославянизмите
хуже, столь 'маса', нескончаеми, останови 'спря', счетъ, вмъщавамъ,
обличавахме 'разобличавахме', невидни, непонятни, пытка, растаняхме,
разволновани, всадници, приказва 'заповядва', зашто, што, ничто, съ-
временно 'същевременно', уныние, порядочен, чръзмърно, осторожно,
окончитъ, необвезани, занимавахме 'заемахме', недостаткъ, познакоми
и т. н. Съществуват и доста изрази — калки и подражания: работи по
обыкновенному (357), да сложа няколко стихове (73), день изъ день
(400), който видомъ и умомъ приличаше на... (369). Она бѣше лъвица
гѣломъ и душею (351), министръ правосждія (368) и други подобни на
тези типове.

Едно сравнение за употребата на русизмите в езика на Р. Жинзифов,
К. Миладинов, В. Друмев, Л. Каравелов, Ив. Вазов показва, че Пърличев
не се увлича повече от своите съвременници. В превода си на книгата
за православните църковни братства в Югозападна Русия К. Миладинов³
си служи в достатъчна степен с русизми.

За да имаме по-точна картина за употребата на русизмите, е напра-
вено статистическо наблюдение за средното им аритметично $\bar{x}$ ($\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n}$)

върху три проби с дължина десет стотици или общо 3000 думи. За
целта са използвани: първото издание на „Автобиографията“ на Пър-
личев — началните 2000 и последните 1000 думи; Л. Каравелов⁴ — по
1000 думи от началото на III глава на „Прогресист“ (стр. 489 и сл.), от
„После отмъщението“ (стр. 75—78) и от началото на глава II на „Ма-
мино детенце“; Ив. Вазов — от първото издание на романа „Под игото“⁵
по 1000 думи от I, XIII и XXXIV глава. Изборът на текстовете е произ-
волен. Сравнението на езика на Пърличев с Вазов и Каравелов се прави
пред вид литературната оценка на „Автобиографията“ и приблизителната
хронология на наблюдаваните произведения. В дадения случай се при-
лага еднакъв критерий и честотата на употреба на думите не се прене-
брегва. За резултатите на $\bar{x}$ на русизмите и другите наблюдения върху
езика на Пърличев може да се направи следната таблица:

¹ Двудектен архив на Института за български език при БАН.

² М. Сл. Младенов, Лексиката на ихтиманския говор, БДПМ, кн. III, 1967,
стр. 58.

³ Православни църковни братства во Юго-западнѣхъ Руссиях. Преведе К. Милади-
новъ, Москва, 1858.

⁴ Л. Каравелов, цит. съч., том III.

⁵ Ив. Вазов, Под игото, СБНУ, кн. I, София, 1889, Книжовен отдел, стр. 1—176.

Автор	Русизми		Общ брой (Автобиография)			
	общ брой	$\bar{x}$	диалектизми	турцизми	гърцизми	латинизми
Пърличев	130	2,7	70	100	45	35
Вазов	—	2,4	—	—	—	—
Каравелов	—	3,1	—	—	—	—

Най-ценното в „Автобиографията“ е изразителният език, в основата на който лежи книжовният български език от XIX век с отделни черти на охридския говор и влияние от западнобългарската традиция (архаизмите) и руския и черковнославянския език. Употребата на диалектни думи, гърцизми и латинизми не правят впечатление на пресиленост. Същото се потвърждава и от статистическото наблюдение за русизмите. Всички те характеризират напълно епохата, „толкова повече, че Гр. С. Пърличев ги употребява смислено и на място: всеки израз отговаря на съответното понятие“¹.

С това не се изчерпват езиковите особености на „Автобиографията“, тъй като тя дава богат материал за изследвания върху състоянието на българската книжовна практика през XIX век.

¹ П. Н. Орешков, Автобиография на ..., стр. XXII.

ПО НЯКОИ ВЪПРОСИ НА НОРМАЛИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНА ЛЕКСИКА СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Емилия Пернишка

Процесите, които се извършват в книжовната лексика след Освобождението на България в 1878 г., са засягали сравнително бегло в някои общи трудове във връзка с изследване езика на писатели от това време или на явления от строителството на книжовния език през Възраждането¹. Специално на формирането на лексикални норми в периода на езиковото устройство е посветена работата на К. Гутшмид, която отразява един по-равен етап². Немският учен се спира на сложния ход на нормализацията в книжовната след Кримската война, отбелязвайки, че такъв е характерът му още няколко десетилетия след 1878 г., което не влиза в обсега на направеното от него проучване.

Наблюдения върху лексиката на значителни литературни дейци от края на XIX в. — Иван Вазов, Пенчо Славейков, Алеко Константинов, Константин Величков, Захари Стоянов и др., — както и материалите на картотеките на българския език (в Института за български език), в които е отразена и лексика от публицистична, учебна и научнопопулярна литература, показват също, че рязка граница в състоянието на нормализацията не може да се постави с годината, взета като граница от Гутшмид.

Установяването на лексикална норма е постепенен и понякога противоречив процес. За много от думите той минава през борба на дублети, проявена в различна степен у отделните книжовници и в различните етапи.

Лексикалните дублети са частен случай от езиковата синонимика, момент от нейното формиране. Еднакви по значение, без индивидуална семантична отсянка, съчетаемост или стилистична багра, те носят идентична информация в езика, ето защо действащият стремеж към ези-

¹ Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, учебник за I курс на учителските институти, София, 1954; Л. Андрейчин, Ролята на руския език в развитието на българския, Български език, II, 1952, кн. 3-4, Ст. Младенов, Към оценката на Вазовата дейност от езиковно-историческо гледище, сб. Език и стил на българските писатели, 1962, кн. I; Д. Иванова-Мирчева, Народно-разговорната лексика в творчеството на Пенчо Славейков, ИИБЕ, кн. V, 1957; А. Снаскова, Неологизмите на Пенчо Славейков, ИИБЕ, кн. V; К. Ничева, Редакционни промени в „Под игото“ от Ив. Вазов, ИИБЕ, кн. V, 1957; М. Москов, Борбата против чуждите думи в българския книжовен език, София, 1958 и др.

² Anfänge einer Normalisierung des Wortschatzes der bulgarischen Schriftsprache vor 1878, Zeitschrift für Slawistik, XIII, 1968, 2.

кова икономия и съдържателност очертава използването на единия от тях като неоправдано. Той представлява излишък, който е подложен на различно развитие, докато се определи нормата.

Подвижността, възприемчивостта на лексиката, езиковите връзки и културен обмен способствуват за постоянната поява на думи с дублетен характер, които една установена лексикална и синонимна система успешно и сравнително бързо преодолява.

В някои моменти от развитието на езика дублети се явяват по-интензивно във връзка с по-особените исторически обстоятелства и именно такъв е периодът на формиране националния книжовен език особено след Кримската война и след Освобождението.

Създаването на самостоятелен държавен, политически, икономически и културен живот, развитието на науката и техниката след премахване на турското робство се отразяват върху езика предимно чрез обогатяване, попълване на неговия речник. Но усиленото заимствуване на лексика не само по книжовен път, а и в тесния контакт с руски чиновници, руска литература или с европейски езици на голяма част от българската интелигенция, която учи в Русия или на Запад, става понякога безразборно, несъобразно със съществуващите вече изразни средства.

Тази историческа обстановка определя и факта, че дублетите след Освобождението са думи предимно от руски и романски произход, които функционират редом с български или със старя, утвърдени отдавна заемки. Така че започналата още в предишните десетилетия борба за чистота на езика, насочена срещу излишния пласт заемки, сега, без да е престанала по същество, среща една вълна в езиковата практика, която ѝ противодействува, ограничава резултатите ѝ.

Проследяването на употребата на някои такива думи редом с български може да потвърди нагледно дублетния им характер и да покаже липсата на съществено различие по отношение на лексикалната норма за много изразни средства в 60—70-те години и 80—90-те.

Така руско-черковнославянската дума *ожидание* дублира напълно установената в народните говори *оакване*, което личи от някои употреби на двете:

Дълги часове лежа той там търпеливо в *ожидание* на пошта (Вазов, Под игото, т. XXIII, стр. 182¹); Въпреки *ожиданието* ми, узнах, че юристите не съставляват болшинството (Вазов, Извън България, т. XVI, 120); Въпреки *оакването* си, той намери вратията, че поотзвяваше (Вазов, Нова земя, т. XXV, 60); Против всяко *ожидание*, тая навалища от турци . . . остана няма и неподвижна (К. Величков, Пер. сп. I, 42); Всичко утихна в миг и едно напрегнато *оакване* замести предишния глъч (К. Величков, Пер. сп. I, 146); И блазе на ония, които в мъчителните минути на копнеж и *ожидание* потърсят подкрепа в утехата на съзнанието . . . (П. П. Славейков, Бълг. литература, Събр. съч., т. VI, 1922, 184); Той прекара дните на своята мъка и радост в *оакване* да го сполети гръм от небесата (П. П. Славейков, Немски поети, Събр. съч., т. V, 144).

По този начин тя се употребява от П. Р. Славейков, Н. Михайловски, Ив. Момчилов, Очерки из историята и народните сказания, прев. 1865, Т. Шишков, История на бълг. народ, Цариград, 1873, П. Ю. Тодоров и др. Но същевременно има и писатели, които използват само *оакване* (Влайков, А. Константинов, Един Пелин).

¹ По този начин е означена употребата в изданието на Ал. Паскалев, София, 1916—1921 г.

Дублетността между руско-черковнославянските думи *ответ*, *отвещавам*, които се срещат както преди Освобождението (П. Р. Славейков, Басненик, 1852, Й. Груев, Кратка логика, прев. 1861, Т. Шишков, История..., 1873, в. Знание, I, 1875), така и по-късно (Вазов, К. Величков, П. П. Славейков, К. Христов и др.) и българските *отговор*, *отговарям* също личи от някои употреби във Вазови произведения, писани през 80-те, 90-те години и началото на века:

Тоя *ответ* пресече смелостта за други питання (Под игото, т. XXIII, 46); — И като тебе имаше там... „Дипломатът“ остана като попарен от тоя *ответ* (Повести и разкази, т. VI, стр. 159); Такъв ясен въпрос непобедимо изискваше и ясен *отговор* (Под игото, т. XXII, 39); — Слушай, Найдено, за друг въпрос ще ти кажа: стани депутат от тука: — Аз реших това вече — *отвежда* той (Нова земя, т. XXV, 23); Иванов *отговори*, че е държавен инженер... (Утро в Баня, т. XII, 118).

Дублети в значения 1. запълнен, 2. който е ангажиран в нещо или с изпълнението на нещо, са и *зает* и рус. *занят*, широко употребявани и преди 1878 г. (Каравелов, Т. Шишков, История..., П. Р. Славейков, Царигр. потайности, прев. 1877), и след това (З. Стоянов, Записки по бълг. въстания, 1884, Вазов, Величков, М. Георгиев, Йовков и др.). Употребата на русизма както в авторска реч, така и в речта на героите в художествената литература не е свързана с някакви стилистични цели:

Много маси бяха *заняти* от посетители (Вазов, Видено и чуто, т. XI, 47); В гостилниците нямаше свободно място за нощуване, всички стаи бяха *заети* (Вазов, Мусала, т. XV, 123); Всички сега бяха *заняти* да преговарят разтъжената баба Юрданица (Вазов, Под игото, т. XXIII, 198); — Ти пък не давай муха да бръмне! — Не давам, защото съм *занят* (Вазов, Кандидати на славата, т. XIX, 85); Бяхме длъжни да не мърдаме от стаите си, но надзорът беше слаб, по причина на малкото число заптиета, които, при това, бяха много *заняти*... (К. Величков, Пер. сп. I, 68); В общината той не намери почти никого. Но всичко се виждаше, че писарите, *заняти* и те повече с земеделските си работи, бяха по-закъснили (Йовков, Жетварят, 1920, 43); И *зает* вече с тия грижи, малко ядосан, Нейко тръгва право към нивата... (Йовков, Жетварят, 77).

И тук дублетната употреба не е присъща за всички книжовници. У Влайков, А. Константинов, К. Христов се среща само *зает*. В по-късни издания на Жетварят и Йовков заменя *занят* със *зает*.

По същия начин без прекъсване до началото на века се употребяват и русизмите (или черковнославянизмите): *възглед* (П. Р. Славейков, Габровското училище... 1866; Изводи от Месечна зорница за 1874—1881, Св. Миларов, Черк. въпрос, сп. Наука, 1883; Вазов, Величков, З. Стоянов, П. П. Славейков, Г. Георгиев, 1893, в. Пряпорец, 1903 и др.), *възрение* (в. Знание, I, 1875, Пер. сп. 1876, Т. Шишков, 1873, С. С. Бобчев, сп. Наука, 1884, Вазов, П. П. Славейков, Йв. Шишманов, 1894, в. Надежда, 1895, Яворов) наред с *възглед*, *мнение* (в. Свобода, 1872, в. Знание, 1875, Вазов, Величков, З. Стоянов, П. П. Славейков); *приказ* (Ел. Мутева, Райна, бълг. царкиня, прев., 1852, Ботьов, Кърджалии, прев., 1884, в. Свобода, III, 1888, Вазов, П. П. Славейков), *веление* (П. Р. Славейков, Последното ми ходяние в София, 1883, Вазов), (*повеление*, *заповед*); *просба* (Вазов, П. П. Славейков, Влайков, К. Христов, в. България, 1902), (*молба*); *безпечен*, *безпечно* (П. Михайловски, Момчилов, 1865, Ботьов, Кърджалии, 1884, Вазов, в. България, 1902), (*безгрижен* *безгрижно*); *нечаян* (С. Радулов, Нравоучение за децата, 1871, П. Р. Славейков, сп. Пчелица, 1871, в. Свобода, 1872, Т. Шишков, 1873, Вазов, в. Балканска зора, 1891, в. Пряпорец, 1903), *неожидан* (Н. Михайловски, Момчилов, 1865, Т. Шиш-

жков, 1873, С. Радулов, сп. Наука, 1881, Вазов, в. България, 1902), (*неочакван, ненадеен*); *неодолим* (П. Кисимов, Откритието на Америка, 1875, Д. Витанов, Небесни светила..., 1875, Вазов, Величков), (*необорим, непреодолим*); *незблем* (С. Радулов, Галерея из Монтионовски премии за добродетел..., прев. 1857, в. Црво, 1864, Вазов, П. П. Славейков, К. Христов), (*траен, неизличим*); *иностранин* (в. Свобода, 1872, Т. Шишков, 1873, Вазов, А. Константинов, в. България, 1902, в. Пряпорец, 1903) — *чуждестранин* и др.

Вазов, най-крупният представител на книжовния език след Освобождението, употребява дублетно редица руски и черковнославянски думи, характерни за 60—70-те год. като *стид* (наред със *срам*) и всичките му производни (*стидлив, стидливо, стиден, стидно*) успоредно с българските *срамежлив, срамежливо, срамен, срамно*; *чрезвичаян* и *извънреден, краен*; *вклад* и *принос*; *притворство* и *лицемерие, неискреност*; *ручейка* и *поток*; *зодчество* и *архитектура*; *ухищрение* и *хитрост*; *своекористие* и *користолюбие, корист*; *врачебен* и *лековит*; *прихотлив* и *капризен*; *навсегда, завсегда* и *завинаги*; *лавка* и *кръчма*; *каляска* и *талига, кола*; *пища* и *храна*; *крут* и *стръмен*; *възпоменание* и *спомен*; *мигновение* и *миг, момент*; *рвение* и *старание, усърдие, ревност*; *конец* и *край* и др. Използването на тази лексика показва, че тя, макар и на изживяване, все още е била разбираема, позната, жива в интеллигентските среди, т. е. нормата за употреба на едно определено и езиково оправдано изразно средство между тези успоредици не е била изградена. Нещо повече. В езиковата практика на Вазов се срещат и редица русизми, които според изследваните материали не са били установени в книжнината — напр. *отделка*, употребяван наред с *обработка*; *козмодец* и *интригант, сплетник*; *промах* и *несполука, неуспех*; *съслуживец* и *колега*; *ощущение* и *усещане*; *конверт* и *плик*; *свадлив* и *податлив*; *шутлив* и *шеговит*; *люден* и *многолюден, оживен*; *отсъствам* и *посъствам*; *отрекомандувам се* и *представям се*; *неотвязно* и *постоянно*; *спеша* и *бързам*; *шеренга* и *върволица, низ, верига*; *сирост* и *влага*; *възторгам се* и *възхищавам се* и др. Тези думи се срещат в авторската реч без стилна или изобразителна роля и освен за някои моменти от индивидуалната биография и развитие на писателя са също свидетелство за изтъкнатото по-горе.

Дублетен характер имат не само цели думи, но и някои заети от руски значения на думи, които съществуват в нашия език редом до българските си съответствия напр. *откривам, открит* равно по значение с *отварям, отворен*:

Едничката *кръчма*, която беше *открита*, се вардеше от един белобрад старец (Вазов, т. V, стр. 114); С истинска радост Матвеев спря пред първата *отворена* *кръчма* на мегдана в селото (Вазов, 8, стр. 44); В един миг затвори устата на клеветата и му *откри* всички врати и сърца (Вазов, т. XII, 68); Странджата беше станал най-рано, беше *отворил* вратата на избата (Вазов, т. V, 109); Другарят му бързо и пъргаво се обърна, *откри* другото прозорче и също залепи лицето си на него (Ел. Пелин, Щъркелово гнездо, т. II, 187).

Такава употреба срещаме у К. Величков, П. П. Славейков, К. Христов, Яворов, макар и с малка честота.

Излишна омонимия създават и руските значения на *вид*, равно с *изглед, гледка*; *назнача*, *назначавам* и производните му *назначен, назначение* в

¹ Така са означени примерите от последното издание на Вазовите съчинения — Ив. Вазов, Събрани съчинения, София, 1956 г.

знач. '1. определям, посочвам, установявам кога, къде или как ще стане нещо', с което е равен на *определям, насрочвам* и '2. предварително определям нещо' — еднакъв с *предназначавам; приемам* = получавам, *занимавам* = заемам и др.

Аналогично се проявява част от лексиката, заета от романски езици (френски, латински) и др., за навлизането на голям дял от която в българската книжнина руският език има активна роля. Редовно изразно средство наред с български или други руски и френски са думи като *солдат* (П. Р. Славейков, Смешный календар..., 1861, С. С. Бобчев, 1874, Вазов, З. Стоянов, Величков, А. Константинов, Йовков и др.) наред с *войник; депеша* (П. Р. Славейков, Вазов, З. Стоянов, А. Константинов, в. Балк. зора, 1891, в. Пряпорец, 1903 и др.) и *телеграма* (Свобода, 1872, П. Р. Славейков, 1883, З. Стоянов, П. П. Славейков, Вазов, А. Константинов, Влайков) — *телеграф* (Й. Груев, Физика..., 1872, сп. Лиляка, 1884, З. Стоянов, Вазов); *трен* (З. Стоянов, Вазов, А. Константинов, Кр. Кърджиев, Учебник по аритметика, 1892, в. България, 1902, в. Пряпорец, 1903) наред с *железница* и *влак*; *екзамен* (Вазов, П. П. Славейков, Кр. Кърджиев, Учебник по аритметика) и *изпит*; *екскурзия* (Вазов, П. П. Славейков, Влайков, А. Константинов, Елин Пелин) и *излет*; *натура* (Й. Груев, Сам си помагай, прев., 1880, Каравелов, З. Стоянов, Вазов, П. П. Славейков, Елин Пелин) и *природа*; *инстинкт* (П. Р. Славейков, Н. Бончев, Разбойници, прев. 1870, сб. Сокол, 1875, Вазов) и *нагон*; *инициатива* (Й. Груев, 1880, З. Стоянов, Вазов, А. Константинов, в. Пряпорец, 1903, Елин Пелин) и *начинание, почин*; *хоризонт* и *кръгозор*; *сюрприз* и *изненада, паралелно и успоредно, полемика и спор, препирня и пренесие, пациент и болник, каприз и прищявка, капризен и прихотлив, интересен и любопитен, ложемент и окоп, шанц, фибри и жици, консулато и посолство, претенция и притезание* и др.

Успоредници като *фамилия/семејство*, от които първата употребявана е доста от Друмев, Вазов, П. П. Славейков, З. Стоянов и др., също не обогатяват езика:

Курубаглар е приятен празничен ден; тогава е люден и оживен. Тогава гледаш *фамилии*, насядали под сенките... (Вазов, Драски и шарки, X, т. 55); Страхът, че подир Хрусановата смърт товарът на *фамилията* му можеше да легне въз тях, обезсърчаваше кандидатите (Вазов, Казал. царца, XXVI, т. 40); Товарът на това *семејство*... задължаваше Хрусанов да пестя и дели от залька си... (пак там, 38); Дали тъщата признава астя си за член на *фамилията* или не, това е нейна работа... (П. П. Славейков, Бълг. литература, 197); Меченските въстаници, огньовете на които светяха в една близка долина, гдето тие бяха заедно с *фамилияте* си, никой не дойде при нас... (З. Стоянов, Записки... II, 155), Йовков и др.

Засиленото заемствуване на книжовни изразни средства в последните десетилетия на века увеличава дублетите в езика с думи като *сюблимен* 'величав', 'възвишен' — у Вазов, Величков, Йовков и др.; *секрет* 'тайна' — у Вазов, Йовков, К. Христов, *симптом* 'признак' — Вазов, П. П. Славейков, *тост* 'наздравница', 'здравница' — Блъсков, 1886, Вазов, П. П. Славейков, А. Константинов, Елин Пелин; *мизерия* 'бедност', 'нищета' и др. — Вазов, А. Константинов, Яворов, Елин Пелин и др.

У Вазов се срещат още *оскултирам* 'изследвам', *дебуше* 'излаз, изход', *люстър* 'полюлей', *помп* 'разкош, великолепиe и други някои.

Посочената неустановеност на нормата за употреба на такива думи не прекъсва, а активизира езиковото строителство след Освобождението. С него се занимават — теоретически и практически — писатели, книжовници, зародилата се българска езикова наука. Така Вазов извършва значителна редакционна работа в своите творби с цел да усъвършенствува езика си, да го нормализира и осъвремени. Той се бори с много от излишните чуждици, които употребява, като напр. *неожидано*, *заме- няйки я с неочаквано*, *краски* с *багри*, *шарове*, *изумление* — със *слисване*, *ощущения* — с *усещания*, *лавката* с *кръчмата*, *правда* с *истина*, *бутилки* със *стъкла*, *снасям* с *понасям*, *каляска* с *талига*, *кола*, *названия* с *имена*, *удивлени* със *смаяни*, *племенника* с *внука*, *уровен* с *равнище*, *етаж* с *кат*, *лукът* с *разкопът*, *сублимна* с *въз- вишена*, *горда*; *капиталната* с *голямата*, *сюрприз* с *изненада*, *трено- вете* с *влаковете*, *апатия* с *безучастие*, *хоризонт* с *кръгозор*, *екскурзия* с *излет*, *пътешествие*; *мизерия* с *нищета*, *центърът* със *средата*, *гран- диозността* с *величествеността*, *експлоатация* с *използване*, *афиши* с *обяви*, *разгласи*; *тропояр* с *плочник*, *паралелно* с *успoredно*, *фибри* с *жици*, *сфера* с *област*, *консулато* с *посолство*, *полемиките* с *пре- щирните*, *оскултира* с *изследва*, *инстинкт* с *нагон* и мн. др.

В тази грижа към езика се проявява стремеж, от една страна, той да бъде побългарен, приближен до народния (с това се обясняват някои замени на книжовни думи с разпространени турцизми — *кат* вм. *етаж*, *лусия* вм. *позиция*), а от друга — да бъде засилен славянският му характер, като там, където няма подходяща българска дума, се предпочи- та руска или черковнославянска.

Много от употребените в по-ранни издания дублети биват оконча- телно преодолені от Вазов (напр. *треволнения*, *потрогна*, *нагота*, *ла- вочник*, *незамисловато*, *зачемание*, *безтълкови*, *отривочен*, *стойкост*, *ответственост*, *искател*, *буфонади*, *пикници* и др.), други остават употребявани в творбите му наред с намерените за някои случаи заме- стници, някъде за благозвучие или характеристика, но на повечето места без стилно и художествено оправдание. Непоследователното отношение на големия писател и радетел за съвършен български език се дължи преди всичко на обективното въздействие на съвременния му език, в който речевата практика и навици все още поддържат доста упорито голяма част от дублетите.

Какви пътища намира езикът за изграждане на лексикална норма в горните случаи?

Сравнението на посочените факти с лексиката на книжовния език от по-късните десетилетия на ХХ в. и днес показва, че в повечето двойки едната дума бива изживяна и отпада от употреба. Интересно е да се установят някои от причините, които насочват коя именно да остане и коя да отпадне. Материалите дават основания за отбелязване на няколко такива причини:

1. Без съмнение, основна между тях е създадената вече езикова традиция, която много пъти се проявява в по-голямата честота при упо- треба на една от двете думи. Тя подпомага и задържането ѝ като из- разно средство. Така е при *очакване*, *отговор*, *молба*, *безгрижен*, *храна*, *изненада* и др. Думата, утвърдена като езикова норма, най-често е стара българска или усвоена от векове заемка (срв. предпочитанието на *кли-*

сура пред *дефиле*), а може да бъде и заета през Възраждането, но достатъчно популяризирана от няколко десетилетна активна употреба. От този тип е двойката *архитектура* — *зодчество*. Старобългарската дума *зодчество* се появява още в някои ранни произведения на новобългарската литература (Ав. Кишиловски, Кратко начертание на всеобщата история, 1836), но я срещаме значително по-рядко (П. Р. Славейков, Съкратение на турската история, прев. 1857, С. С. Бобчев, Съкратена османска история, 1871) от международната културна заемка *архитектура* (Ел. Мутева, 1852, Й. Груев, 1871, Н. Михайловски, Момчилов, 1865, Кр. Пишурка, Момина китка..., 1870, Ив. Адженов, Вавил. княгиня, прев. 1879, в. Знание, 1875 и др.). Широката употреба на *зодчество* от Вазов също не успява да ѝ пробие път. Така е и с производните на двете думи: *зодчия* се среща съвсем откъслечно, а *архитектор* — редовно. След Освобождението само Вазов поддържа употребата на *зодчия* и *зодчески*, макар че и в неговия език *архитект* и *архитектурен* са предпочитани.

2. При изграждане на лексикалната норма в нашия език от голямо значение за утвърждаването на единия от дублетите е произходът им. Ясно изразено е предпочитанието към славянските думи (български, руски, черковнославянски, старобългарски) в сблъскването им както с установени в разговорния език турски, така и с неславянски книжовни думи, които се опитват да се наложат. За това предпочитание влияят както извънезикови фактори, като исторически връзки, чувства, тенденции на Възраждането при славянските народи, така и чисто езикови — разбираемост, ясна вътрешна форма в много случаи, близост до словообразователната и морфологична система на българския език. Така може да се обясни Вазовото предпочитание на *обява*, *разгласа* пред *афиш*, на *среда* пред *център*, *използуване* пред *експлоатация*, на *кръгозор* пред *хоризонт*, на *нищета*, *бедност* пред *мизерия* и др. п.

3. Словообразователните връзки или възможности на думата също ѝ създават устойчивост. В борбата между романската дума *претенция* и руската *притезание*, навлезли в книжнината приблизително по едно време, еднакво чужди на българския език, за надделяването на първата не е без значение това, че е свързана словообразователно с цял кръг думи, като *претендирам*, *претендент*, *претенциозен*; *телеграма* има повече основания и разбираемост чрез връзките си с *телеграф*, *телеграфирам* от *депеша* (макар че у Вазов се среща и *депеширам*, глагол, който не се установява в езика); *капризен* надживява *прихотлив*, опрян и на други енокоренни заемки като *каприз*, *капризничя* и т. н.

4. Сериозна причина за избягване на някои думи и особено значения с омонимията, нарушаването на еднозначността на езиковия знак, възникването на двусмислие.

Широко употребяваната дума *член* значение 'статия' (в. Право, 1869, сп. Читалище, 1870, в. Свобода, 1872, в. Ступан, 1875, Вазов, Величков, П. П. Славейков) има богата семантика. Дублетното значение е нежелателно както поради това, че за изразяването му има и друга подходяща дума, така и поради омонимията, затова то отпада, отстъпвайки означението на понятието за *статия*, по-рядко през Възраждането, но със значително разширена употреба по-късно (Вазов, П. П. Славейков, А. Константинов, Ив. Шишманов, 1894, Г. Георгиев, 1905 и др.). *Приемам*, употребяван успоредно с *получавам* в значение 'вземам, прибирам нещо,

което ми дават или пращат (приемам писмо, вестник, вест, съобщение), е ограничил семантиката и съчетаемостта си и дублетната употреба е преодоляна.

По същите причини биват отхвърлени дублетни значения и на български думи — напр. знач. на *поавръщам* '1. пращам, насочвам обратно и 2. давам обратно нещо, което съм получил', употребявани често през 80—90 год. (Блъсков, 1888, Вазов, П. Ю. Тодоров, Е. Пелин, Йовков). Те дублират основни значения на *връщам*:

Но ето, пак удари дъжд и ни *повърна* назад, да дирим някъде убежище (Вазов, Мусала, т. XV, 123); Ще те *върнат* от станцията още (Вазов, т. V, 21); Няма публика и ни *повръщат* парите (Вазов, т. VII, 25); Гъй като му обажда, че му *връща* пратеното му в дар злато, ... той прибава тия многозначущи думи... (Вазов, т. XV, 38).

Такава е съдбата на омонимичните значения на *явявам* = *съобщавам*, *назначавам* — *определям*, *предназначавам* и др. Напротив, заради еднозначността си се задържа френската заемка *афиш* редом с *обява*, *обявление*, които имат по-широка семантична структура. Вазовият синоним *разгласа* не успява да се наложи като неин заместник в това значение.

Дублетните отношения понякога се оказват под влияние не само на една, а на няколко от изложените причини, при което последните действуват противоречиво една на друга. В такива случаи крайният изход на борбата между думите се определя от надмощието на едната от тях.

Отношението между *афиш* и *обявление* очертава другия път в развитието на езиковите дублети — оформянето им като системно явление, част от синонимната или лексикалната система.

Още в миналия век *афиш* и *обявление*, *обява* се проявяват като синоними в знач. 'печатно съобщение за събрания, концерти, театрални представления, лекции, сказки и пр., което се залепя на видно място'. В него те могат да се редуват, но въпреки това *афиш* запазва своята семантична индивидуалност, свързана с някои допълнителни признаци на означаваното понятие 'голям лист хартия със съобщение или изображение, свързано непременно с някакъв спектакъл, зрелище', които му придават по-голяма конкретност от семантичния пълнеж на *обявление*, който предвижда главно съобщението, а не уточнява изгледа му и конкретното съдържание, макар че те могат да бъдат съвършено идентични с тези, отразени от *афиш*.

Парадигматичните връзки, в които се оказват, съвпадайки семантично в езика, развиват като синоними и двойките *синева* — *лазур*, *хоризонт* — *кръгозор*, *каприз* — *прищявка*, *площад* — *мегдан*, *бедност* — *мизерия*, определят семантичните граници на *природа* — *естество*, *инстинкт* — *нагон* и др., вследствие на което се задържат и двете думи — всяка със свое собствено място в езика.

Руската дума *синева* е привлечена в нашия език заради ясната си вътрешна форма към края на XIX в., според данните, с които разполагаме. Означавайки 'светлосиният цвят на небесния простор' в употребата на Вазов, Величков, П. Ю. Тодоров, Йовков и др., тя е идентична с *лазур* както по значение, така и по поетичния си колорит. Но при тези взаимоотношения по-старата заемка *лазур*, която през Възраждането има и друго конкретно значение ('бледосиня боя' — С. Радулов, Галерея във Монтнофовски премий, 1857, стр. 255), вече доста популярна, не отпада, а запазва мястото си, засилвайки в семантиката си знач. 'небесен простор,

яснота, ведрина', с което започва да преобладава като изразно средство, макар че не прекъсва и общиността си със *синева*.

В оформянето на мястото на *хоризонт* и *кръгозор*, синонимни по две значения в разглежданата епоха — '1. пространство, което може да се обгърне с поглед, 2. прен. област, сфера' („В един нов *кръгозор*, при други впечатления... ядните възпоменания няма да гризат сърцето му“. Вазов, т. XIII, 141; „И в нов *хоризонт* ще пренесе тъгата и мислите си“. Вазов, т. XIII, 182) — *кръгозор* повишава честотата си в едно ново преносно знач. 'широта на духовни интереси, знания', оформя някои свои специфични съчетания, а *хоризонт* преобладава в конкретното значение, при което всяка от двете думи става носителка на собствена информация и се задържа в езика.

Природа и *естество* се дублират по всичките си значения през Възраждането и по много през 80—90-те години. Но у авторите от втория период личи вече известно диференциране на употребата. В знач. 'вродено свойство, същност на човека' *естество* решително отстъпва място на *природа*, като в някои съчетания даже не се допуска (напр. у А. Гранитски, Поучит. речи на старите философи, прев. 1854, се употребява *человеческо естество*, а у Вазов — *човешка природа*, *артистична природа*, *вицарска природа*). Изживени са и съчетания като *второ естество* (С. Доброплодни, прев. от 1853) — у Вазов — само *втора природа*; *по естество* (Кратко тълкование на евангелието от Матей, 1867) — у Вазов — само *по природа*. *Естество* повишава честотата си в знач. 'съвкупност от отличителни свойства, качества, черти на един предмет или явление', в което се проявява тенденцията на бъдещото му развитие, когато отпадат еднаквите с *природа* значения 'всичко, което съставя органичния и неорганичния свят' и 'творческо начало, което се проявява в постоянно създаване' (Речн. на съвр. бълг. книж. език), употребявани от Вазов, П. П. Славейков, Ст. Михайловски и др.

Друга проява на парадигматичното влияние е стилистичното обособяване на някои от дублетите, което ги запазва като синоними. В тази посока се развиват много от турските думи, които във възрожденската литература се сблъскват с книжовни заемки от руски, черковнославянски и европейски произход или с новосъздадени български думи и преминават през фазата на дублети. Тези от тях, които не отпадат от езика, успяват да се отсена семантично, стилистично и по съчетаемост и остават като синоними. След Освобождението за повечето турцизми процесът е завършен, което личи от употребата им в творчеството на писателите от 80—90-те години. Незначителен брой са думите от този пласт, за които още няма установена норма — напр. у Вазов *мегдан* и *площад* имат дублетен характер. Писателят отдава по-голяма тежест на *мегдан* като дума от народния език и я употребява с по-висока честота. Въпреки стремежа му обаче — практически и теоретически — да я задържи като основно изразно средство, тя претърпява съдбата на другите турцизми и остава в системата само в някои съчетания или семантично отсена. По същия начин Вазов употребява *тъсма* наред с *ивница*, *дюкян* и *магазин*, *пусия* и *позиция* и др. Стилистичната равностойност на тези двойки ги прави дублетни, тъй като други различия нямат. Но проследяването на употребата на повечето турски думи (като *файда*, *кабахат*, *борч* и пр.) в съпоставка с равнозначните (*полза*, *вина*, *дълг*) както у Вазов, така и

у последващите писатели в сравнение с по-стари, показва добре проявена стилистична синонимия, която е използвана за целите на художественото изображение.

От направените наблюдения се вижда, че както са разнообразни причините за предпочитание на една дума в борбата между няколко дублета, така различни са и възможностите, които всеки от дублетите има, за да се установи като нормално и значимо езиково средство.

В резултат от действието на набелязаните закономерности лексикалната норма се формира постепенно в епохата след Освобождението. Тенденциите ѝ са ясни, тяхното проявление е започнало още в предишните няколко десетилетия, разгледани от К. Гутшмид, но в очертаването на мястото на редица думи има противоречивост, която забавя определянето на нормата. Тази противоречивост се дължи както на обективни фактори като новия приток на заемки, всяка от които по свой собствен път трябва да си извоюва място, приток, който поддържа още известно време търпимостта към излишния чужд елемент в езика, така понякога и на субективни - като устойчивата езикова привычка на някои видни книжовници, повлияни от чуждоезична среда или свързани тясно с езика на една малко по-стара епоха (като Ив. Вазов, З. Стоянов, К. Величков, А. Константинов и др.), небрежност на някои интелегентски среди към езика и др. Същевременно изтъкнатото не отменя големия принос на всички тези литературни дейци и особено на Ив. Вазов за установяване на нормата чрез повишена честота на употреба на думите, които остават трайно в езика, чрез стилистично и семантично самоопределение на по-голямата част от българската лексика.

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

К. Попов

Българският книжовен език се оформява като национален език през епохата на българското културно и национално възрождане, което започва през втората половина на XVIII в. и свършва през втората половина на XIX в. с освобождението на България от турско робство (1878).

Той става орган на литературата и пълноценно средство за постигане на по-високи обществени и художествени цели след значителна литературна обработка и продължителна еволюция, свързана с процеса на националното свестяване и националната борба, с развитието на народната просвета, периодичния печат, революционния печат, с развитието на учебната и художествената литература, с духовното обединение на българите от всички исторически български земи.

В началния период на своето развитие българският книжовен език се намира под силно влияние на черковнославянската писменост, на черковнославянската традиция, но постепенно се освобождава от това влияние и се устроява след известно време върху основата на живата народна реч главно от източнобългарските области, които играят по това време важна роля в икономическото, културното и националното развитие на нашия народ. Обикновено оформяването на националните езици е свързано с въздействието на развити културни области и центрове.

Но книжовният език като национален език е наддиалектно явление, защото изпълнява по-широки задачи и обслужва националната култура в цялост. Той се развива по свой път, който му позволява да се обогати с най-ценното и необходимото от народните говори, да се доближава или отдалечава от тях, да се издига над тях, без да се откъсва напълно от тях.

Книжовният език не може да лежи изцяло в руслото на един диалект, а също така и на група диалекти, ако иска да бъде пълноценен орган на културата. Културната мисъл изисква културен и литературно обработен език. Книжовният език не може да се превръща в банален и провинциален език, но с някои свои стилове той може да обхваща народната разговорна реч. Диалектът не е в състояние с наличните си лексикални и стилистически средства да разкрива идейните, моралните и естетическите ценности на общочовешката култура. Ние не можем да си представим героите на Шекспир или на Шилер да говорят на българската сцена на шонски, тракийски или на македонски диалект, макар че и

шопските, и македонските, и тракийските диалекти лежат върху землището на българския език. Никъде книжовният език не е еднакъв с някакво местно наречие — нито във фонетиката и словотворчеството, нито в синтаксиса и речниковия състав — подчертава Б. Хавранек¹.

Литературната обработка на българския език през време на Възраждането трае почти цял век. Тя е в зависимост от няколко фактора: 1) национално пробуждане и национална борба за църковна, културна и политическа независимост, 2) бързо развитие на светското образование и на учебната литература, 3) преводна литература, 4) периодичен печат, 5) революционен печат, 6) развитие на художествената литература, 7) източнобългарски икономически и културни центрове, 8) Цариград, Букурещ и Браила като културни огнища, 9) българска интелигенция, носител на гръцка образованост, 10) българска интелигенция, закърмена от руската култура, 11) диалектно разчленение на българския език, 12) пространствена отдалеченост на западнобългарските (включително македонските) периферийни говори, 13) условията на турското робство.

Поради по-особения характер на руско-българските културно-исторически връзки нашият книжовен език в началния период, а и по-късно, при своето лексикално устройство проявява силни тенденции на сближение с богатия и литературно обработен руски език. От неговия културен лексикален фонд той черпи нови думи и научни термини, фразеологически съчетания. За руското езиково влияние върху формиращия се български книжовен език съществуват благоприятни исторически причини и предпоставки. Знае се, че старобългарските книжовни паметници са оставили дълбоки следи върху развитието на староруската култура и на староруския език. Дори до началото на XIX в. руският книжовен език по лексикален състав и фразеологически строеж е в същност един от високите стилове на черковнославянския език. Черковнославянският език е пък руска редакция на старобългарския език, т. е. старобългарски език, нагоден към фонетиката и отчасти към морфологията на руския език.

„Каза се вече, че устойчивостта на езика не изключва съществуването на влияния, които могат да се явят по чисто литературен път или чрез кръстосване на населението. Класически пример за първия начин на нарушение на самобитността на езика се смята черковнославянското влияние върху руския литературен език, изразено в редица фонетични черти, които са преобразили семантиката и стилистичната стойност на думите, в които се срещат, в редица словообразователни елементи, в образуване на причастни форми, в степенуването на прилагателни и наречия, в синтактични особености и във възприемането на значителен брой гръцки лексикални елементи“².

Влиянието на черковнославянската традиция върху ранния развой на българския книжовен език хвърля мост между руския и българския език и улеснява руското лексикално проникване в нашия език. Това проникване има три положителни страни: 1) то обогатява и разширява културния лексикален пласт на нашия език, 2) служи като средство за изтъняване на турски думи, внедрени през време на робството в лексикалния състав на българските народни говори и 3) посочва образец за модерно устрой-

¹ В. Навранек, Studie o spisovném jazyce, Praha, 1963, стр. 12.

² Ив. Лекков, Устойчивостта на славянските езици, Изв. на Инст. за бълг. език, кн. II, София, 1952, стр. 64.

ство на развиващия се български книжовен език. Посредничеството на руския език улеснява също така проникването на елементи от интернационалната лексика. Касае се до един интересен исторически случай, при който два славянски езика през различни периоди от своето развитие взаимно си влияят, взаимно се обогатяват, без да накръпват своята специфика и своята система.

С. Б. Бернштейн пише: „Однако близость между славянскими языками объясняется не только единством их происхождения. В различные периоды истории между славянскими народами устанавливались тесные отношения, что, естественно, отражалось на их языке. В течении длительного времени старославянский язык (древнеболгарский) был на Руси литературным языком. Из него в русский язык вошло много элементов. Толстый слой старославянизмов в русском связан с так называемым вторым южнославянским влиянием. В свою очередь русский литературный язык оказал глубокое влияние на болгарский в XIX в. (особенно после освобождения Болгарии), продолжает оказывать влияние и в настоящее время... Иногда заимствования переживает сложный путь. Так, многие стары болгаризмы из русского литературного языка вновь вернулись в болгарский язык, в котором они утратились. Действительные причастия в русском болгарского происхождения, в болгарском их перечисляют к русизмам“¹.

Основния си речников фонд обаче българският книжовен език черпи от народните говори, от народния език. Оттам той взема и своята граматическа система.

Руският език е дал гласък в усъвършенствването на българския книжовен език, помогнал му е да се развие по-бързо в ширина и в дълбочина, да изработи и уточни своите стилистически и граматически норми, да диференцира своите стилове. Известен принос в това отношение има и черковнославянският език.

Но тези влияния активизират вътрешните сили и възможности на българската аналитична реч, поставят в движение и в процес на абсорбиране на старобългарското лексикално наследство, съхранено в руския и черковнославянския език, изясняват и стабилизират новобългарските езикови норми, привеждат ги в стройна и устойчива система.

Руското влияние се е движело в определени рамки и мащаби и никога не се е превръщало в русификация на българската реч. Напротив, то е предпазвало българския книжовен език от битов консерватизъм, от ненужно разтваряне в диалектите, от примитивизъм и провинциализъм. То е стимулирало културната и литературната обработка на нашия национален език, като е поставяло в разумни граници континуитета му с народните говори.

Българският книжовен език е намерил сили в себе си да абсорбира старото и новото, чуждото и своето, без да измени на своята вътрешна същност, на своя национален характер. В това отношение строителите на книжовната ни реч са били без предразсъдъци и предубеждения. Към тях бихме могли да отнесем думите на Пенчо Славейков, че българският народ няма бял косъм нито в истините, нито в лъжите, т. е. съзнанието му не е уплитано от остарели истини и остарели лъжи. „Млад народ сме

¹ С. Б. Бернштейн, Отзърк сравнительной грамматики славянских языков, Москва, 1961, стр. 81.

още ний, и в нас сами измама не ни встари до днес. Бял косъм още няма ни в нашите истини, ни в нашите лъжи“.

Българският книжовен език в своето развитие не тръгна по пътя, който води до преднамерена архаизация и ненужен традиционализъм, до разтваряне в старината, както е случаят с новогръцкият книжовен език (катаревуса); нито тръгна по пътя, който води до примитивизъм във формите и изразните средства, до култово отношение към диалекта, до разтваряне в диалекта, до антисторическо схващане на народността в езика. —

Едва ли може да се вземе за меродавно схващането, че широката употреба на турцизми и диалектизми в един балкански книжовен език е признак на народност и самобитност, че новосъздадената македонска писмена норма, за разлика от българския, принадлежала към народните книжовни езици.

Т. Димитровски без особено стеснение пише: „Следователно, македонският и сърбохърватският литературен език принадлежат към типа на така наречените народни езици. За българския литературен език, който е взел елементи от руския и черковнославянския език в мярка, която не е за подценяване, това не може да се каже...“¹

Такава квалификация на българския език от научно гледище е неправилна и преднамерена. Българският книжовен език е изграден върху народна основа и е толкова народен, колкото и останалите стандартни славянски езици. При това той притежава оригинална и самобитна граматическа система, своеобразни национални форми, които значително го отличават от останалите славянски езици.

Наистина при условията, при които се развиваше, в областта на речника и на партиципалната система, той се обогати с руски, черковнославянски и интернационални заемки, но това беше съвършено нормален и закономерен процес, при който българският език подчиняваше чуждите елементи на своята система. Всеки нов народен език заема културни понятия и културни термини от други по-развити езици. Но и в това отношение българският език е проявявал творческа сила, за да приеме онова, което му е потребно и което не противоречи на неговата семантическа и граматическа система, на тенденциите на неговото собствено развитие.

„Народите, казва Б. Хавранек, не творят сами и изолирано културата и цивилизацията. Значителни нейни елементи те приемат един от друг“². Всеки книжовен език, поради специфичните си функции, се нуждае от по-сложна и по-точна система и от богат речник, който да е в състояние да отразява добре интелектуалната сфера на човешката дейност, научното, философското, обществено-политическото мислене.

Следи от чуждо влияние намираме във всички славянски книжовни езици, нещо повече — във всички европейски книжовни езици. Да се отрича този факт, значи да не се разбира същността, функциите и развитието на книжовните езици. „Чуждо влияние върху речника, върху словотворчеството и в синтаксиса виждаме във всички книжовни европейски езици“ — подчертава Б. Хавранек³.

¹ Нова Македония, бр. 14, 1966; О македонском литературном языке, Београд, 1959, стр. 31.

² Б. Хавранек, цит. съч., стр. 16.

³ Пак там, стр. 17.

„Практиката из живота на всички езици показва, изтъква Л. Андрейчин, че възприемането на чужди думи в умерено количество не е от естество да накърни националната самобитност на езика. Обикновено езикът разполага със средства да асимилира в по-голяма или в по-малка степен чуждите думи, като ги приспособява към своята граматическа система...“¹

Строителите на българския книжовен език добре са разбирали тази закономерност на стандартните езици. Достатъчно е да приведем изказването на народния поет Петко Р. Славейков в отговор на Ив. Богоров, известен възрожденски книжовник и прекален пурист:

„Ние мислим, че твърде накъсо гледат и твърде ограничен искат езика онези, които възбращаят разнообразното производство и сложение на разни думи от една дума, която я има вече в езика. А освен това и не е възможно да се ограничим само в съществуващите в живия език думи и с тях да искаме да изразим несъществуващите у народа понятия. Колкото за това, дето казват, че не щял да ги разбира народът, не е освен вина о гресех на онези, които търсят с какво да намерят махана на другите, за да се покажат уж, че и те знаят нещо, че могат да съдят и осъждат другите. Онези, които не ще разбере *дружество, дружинство, съдружество и съдружие*, като разбира *другар, другарство и дружина*, за него е по-добре нищо да не пише, а не да се леят нови думи от тесните и буграви калъпи на г-на Богорова. Според нас, когато коренът на една дума я има и в живия език, ние свободно можем да вземаме всичките производни от нея думи от *другите славянски наречия*, и най-първо от черковното, и ако я няма, от руското, което е най-близу до него, а после и от сръбски, и чешки, и от полски, когато е по-вразумителна и по-близка до свойството на българския език, защото да правим ние за всичко нови думи, които са необходими, по свои собствени производства, ще каже да влезем в един съвсем безизходен път, щото не само сродните нам народи да не ни разбират, но и сами ние да не се разбираме помежду си, и тогас ще стане нужда всякой писател да има свой си особен речник за употребените от него производни и нови думи“².

Така широко и далновидно са виждали развитието на нашия книжовен език нашите възрожденци. Разбира се, съществували са и пуристически тенденции, и трезви гласове да се държи развитието на езика ни в естественото му русло. И тези гласове, като се започне от Ив. Богоров и се стигне до Н. Геров, Ал. Теодоров-Балан и Ст. Младенов, са предпазвали нашата книжовна реч от ненужни чужди влияния и напластвания.

Пуризмът е характерен за епохата на романтизма и националното възраждане на славянските народи през XIX в. Той е исторически оправдан там, където е имало условия за чужда езикова асимилация, опасност за национално обезличаване. Например твърде силно е било немското влияние върху чешки, полски, лужишки, словенски език, унгарското върху словашкия език. Значителна част от словенците през VIII и IX в. са претопени от баварските немци и от унгарците.

¹ Л. Андрейчин, Въпросът за националната самобитност на езика, Изв. на Инст. за бълг. език, кн. II, 1952, стр. 53.

² Сп. Читалище, год. I, стр. 641.

Крайният пуризмъ понижава равнището на хуманистическите традиции в интернационалната лексика. Ролята на пуризма изпъква повече с оглед на неговите задачи в даден исторически момент. Българският книжовен език не е заплашван от чужда езикова експанзия и затова пуристическите тенденции в неговото развитие са били умерени.

Македонският „пуризмъ“ в наше време е противоречив и непоследователен. Строителите на македонската писмена норма избягват употребата на черковнославянски и руски елементи под предлог да не се архаизира македонската „книжовна реч“. От друга страна обаче те приемат в обръщение неограничено количество сръбски думи и форми. По този начин изконните функции на пуризма — да пазят националната самобитност на един книжовен език от чужда асимилация — губят всякакво значение. Тук става обратното — „пуризмът“ улеснява чуждоезиковата асимилация.

Руското езиково влияние повдигна и разшири културата на българската реч в един важен исторически момент, без да накърни нейната самобитност и национална основа. Това беше благотворното влияние на една висока хуманистична култура и на един богато устроен език с мирово значение — езика на Пушкин, Гогол, Толстой, Достоевски, Тургенев, просмукал толкова много струи от старобългарския език.

Сръбското влияние върху съвременната македонска писмена норма е дълготрайно, мощно и непреодолимо, свързано с държавнополитическото устройство на Югославия. Все пак това влияние е влияние на една култура, приспособена по-добре за етническа цивилизация, отколкото за интернационална.

Т. Димитровски се позовава на идеите и принципите на Вук Караджич, които, за съжаление, в много отношения днес са остарели и ограничени и за самите сърби не хвърват и не могат да служат като основни начала при устройството на един съвременен книжовен език, според нас.

Д. Брозович пише: „А Вуковите противници не са били толкова наивни, колкото ние обикновено мислим, те отлично са виждали например, че руският език по-добре функционира отколкото Вуковият език, обаче нямали са време да разберат, че на сърбите не достига време за руския развоен път, че на сърбите е потребен стандартен език, който да се създаде отведнаж и че Вук им го поднася отведнаж, в най-добрия вид, който е бил възможен тогава. Не е важно днес, нито съществено дали Вук до края на живота си не е виждал и негативните страни на своя избор — той, от тактически съображения, не би и посмял да каже, че е бил принуден да направи такъв избор, за съжаление — макар и така да е мислил. Ние нямаме най-малко намерение да намаляваме Вуковото величие, като кажем днес: за съжаление. Защото не е никакво щастие, когато няма друг избор, да се вземе за стандартен език един идиом, с който не можем да си служим нито в кухнята, нито в промишлената и индустриалната работилница, нито в търговията, нито на катедрата на една абстрактна дисциплина. Колкото се отнася до интелектуалната сфера, и до днес още изпитваме големи трудности, макар че сърбохърватският език е стандартен език, макар че той се развива и изгражда. Ала колкото се отнася до кухнята и ресторанта, до работилницата и търговията, тук

имаме трагикомичен абсурд: имаме немска, турска, италианска и унгарска зона в своята лексика, само своя родна нямаме¹!

От времето на Вук Караджич и по-късно представителите на загребската филологическа школа са виждали, че Вук Караджич въвежда в литературата един „селски език“ и не са били съгласни напълно с избора и принципите на Караджич. Л. Йонке пише: „Когато в XIX в. се е формирал нашият книжовен език, илирците (хърватите) и техните последователи премного са изтъквали творческите права на книжовника и учения, а срещу тях (в противоположност на тях) Вук Стефанович Караджич и неговите последователи премного са изтъквали правата на народния, селския език“².

И по-нататък: „Вождът на загребската филологическа школа Адолф Вебер Ткалчевич с право е подчертавал, че той не може да се задоволи с Караджичовото народно „Gdje je što“ и че за това понятие му е потребна думата kazalo (ili sadržaj), макар че народът не е я създал, а някой учен човек“³.

Върху идеята за диалектния характер на сръбския книжовен език, създаден след реформата на Вук Караджич, се изказва и нашият поет Пенчо Славейков. Като отбелязва с право, че развитието на български език е вървяло в посока — от диалект към общокнижовен език, творчески обработен, както е вървяло развитието на модерните европейски езици, Славейков се противопоставя на ония наши филолози, които искат да задържат книжовния ни език в руслото на диалекта и да го превърнат в провинциален език. Пенчо Славейков пише: „Сръбският книжовен език никак не се отличава от сръбския разговорен език... У сърбите се пише, както се говори. Този език е еднакъв по израз, колорит и нюанси; език, годен за изказване на обикновена логическа мисъл, за написване повест из народния живот, вестникарска статия и пр., и най-високо може да се достигне с него до простата лирическа песен, сантименталната, в стила на Айхендорфа, па донейде и на Хайне и Верлена“⁴.

Понятието диалектна основа на българския книжовен език трябва да се разбира по-широко — като постоянни съприкосновения и въздействия между книжовна и народна реч, като подвижна и гъвкава основа. Едва ли може да се приеме за абсолютно правилно мнението, че и досега североизточната българска диалектна реч се ползува с широки права на хегемон.

През епохата на Възраждането, а също така и по-късно, и днес нашите писатели черпят езиков материал от всички български диалекти. Става дума не само за отделни думи и битови термини, но и за фразеологични и синтактични модели, за народен дух. Народните писатели Иван Вазов и Пенчо Славейков проявяват много остро чувство за народен и изразителен език. Съвременни писатели, Ст. Ц. Даскалов, Илия Волен,

¹ Д. Брозовић, Српскохрватски стандартни језик и Вук Стефановић Караџић, Београд, 1966, стр. 30.

² Л. Јонке, Књижевни језик и теорија и пракси, Загреб, 1964, стр. 12.

³ Так там, стр. 12.

⁴ П. П. Славейков, Събрани съчинения, т. V, стр. 246.

Й. Радичков, В. Марковски и др., непрекъснато обогатяват книжовната лексика със свежи народни форми и конструкции. Да не говорим за Д. Талев и Й. Йовков или за Ел. Пелин и М. Георгиев, които написаха отделни оригинални творби на регионален език.

На македонските диалекти българската книжовна реч дължи употребата на деепричастните конструкции (*четейки, пишейки, тичайки*). На тях и на другите западни диалекти дължи фонетичната норма, според която ударените и неударените вокали трябва да се произнасят ясно и чисто, а не редуцирано, както е в източните диалекти. Единството на българския книжовен език с българските диалекти в морфологично и синтактично отношение не подлежи на съмнение. То е почти пълно и консеквентно. Различия има само в областта на фонетиката и отчасти на акцентованията. Но това е естествено и неизбежно при такова богато диалектно разчленение на българския народен език.

Строителите на българския книжовен език притежаваха естествен усет за системата и полифонията на народната реч, за нейната настройна сила, за изразителните ѝ форми. Те полагаха твърде много усилия, за да усъвършенствува нашият език своята система, да постигне хармония между външна и вътрешна форма, да се освободи по естествен начин от ненужни диалектни труфияла, да се даде простор на свободните му движения.

По този начин книжовният език се превърна в еманация и висша форма на националния език, в историческа категория, в по-висока синтеза, която подчинява в единна синтеза чистия и сребърен блясък на западнобългарските вокали, свободното и подвижно ударение, интонациите и ритмо-мелодиката на източната българска реч, богатия семантичен диапазон на общобългарския език. Тази синтеза наложи и утвърждаването на западнобългарски деепричастни конструкции, на културна старобългарска (черковнославянска) и руска лексика, засилването на народните струи, без да робува на диалектен консерватизъм.

Строителите на българската книжовна реч не бяха ограничени пуристи и сектанти. Те се пазеха от излишна намеса в процеса на естественият развитие на българския книжовен език и не поставяха изкуствени препятствия на пуснатите в движение, исторически обусловени, сили и инерции. Те не правеха голям капитал от балканизмите или от привнесеното в историческия инвентар на българския език и не възвеличаваха само онова, което отделя българския език от другите славянски езици и му придава оригинален характер. Напротив, те търсеха връзки с другите славянски езици, особено в областта на културната лексика, на някои словообразователни и синтактични модели, но не налагаха с фанатизъм и насилни своите идеи. В основата на литературната обработка на българската книжовна реч по онова време лежаха принципи, които не ограничавана първичната природна сила, естествените импулси и модуации, живата и полифонична оркестрация на звуковете на тази реч. Тези принципи същевременно дадоха простор на културните акценти, на мажорните гами, на вътрешните движения, на хармоничното устройство на българския книжовен език.